

XALİD SƏİD

YENİ ƏLİFBA YOLLARINDA
ƏSKİ XATİRƏ VƏ DUYĞULARIM

(memuar)

XALİD SƏİD

**YENİ ƏLİFBA YOLLARINDA
ƏSKİ XATİRƏ VƏ DUYĞULARIM**

**= BAKI =
KRİM - TÜRKİSTAN**

**= BAKI =
TÜRKMƏNİSTAN - ÖZBƏKİSTAN**

**ÜMUMŞURALAR İTTİFAQI MƏRKƏZİ YENİ
ƏLİFBA KOMİTƏSİ NƏŞRİYYATINDAN**

*Birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan
ləhcəsində birinci olaraq bu əsər nəşr edilmişdir*

**"Elm və təhsil"
Bakı – 2023**

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
Elmi Şurasının 06 aprel 2022-ci il (Protokol №3)
Qərarı ilə nəşr olunur**

**Özbəkistan Respublikasının
Azərbaycan Respublikasındakı Səfirliyi**

Elmi redaktor: akademik İsa HƏBİBBƏYLİ

Redaktor, ön söz müəllifi və çapa hazırlayan:

Almaz ÜLVİ (Binnətova)
filologiya elmləri doktoru

Mətni 1929-cu il nəşrindən yenidən işləyən:

Nüşabə ADGÖZƏLZADƏ

Rəyçilər:

Həmidulla BALTOBAYEV
filologiya elmləri doktoru, professor

Yaşar QASIMBƏYLİ
filologiya elmləri doktoru, professor

Məsul katib: Şəbnəm MİRZƏZADƏ

Korrektor: Şahnaz NƏSİBLİ

Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım
// Bakı-Kırım-Türkiстан = Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan / red.,
ön söz müəllifi və nəşrə hazırlayan: fil.e.d. Almaz Ülvı, məsul katib:
Şəbnəm Mirzəzadə. – Bakı, 2023, 204 səh.

4603000000

N-98-2023 qrifli nəşr

© AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutununun

© Almaz Ülvı

XALİD SƏİD XOCAYEV
(1888-1937)

XALID SƏİD

**JENİ ƏLİFBƏ
JOLLARINDA
ƏSKI XATİRƏ
VƏ DUJQULARƏM**

Bur bölmə jeni türk əlifbası ilə Azərbaycan
ləhcəsində birinci dəfə bu əsər tərcümə edilmişdir.

XALID SƏİD

**JENİ ƏLİFBƏ JOLLARINDA
ƏSKI XATİRƏ VƏ DUJQULARƏM**

BAKƏ QƏM-TYRKİSTAN
BAKƏ — TYRKİMNİSTAN —
ƏZƏRİJİSTAN

YUMUŞ SÜRƏLƏR İTTİFAQI MƏRKƏZİ
JENİ ƏLİFBƏ QƏMİTESİ NƏŞRƏTİNDƏN

Bur bölmə jeni türk əlifbası ilə Azər-
nəjən ləhcəsində birinci dəfə bu əsər
tərcümə edilmişdir.

BAKƏ - 1929

*Напечатано в 1-й Гостиполитографии
«Крымполиграфтреста» в Симферополе и
количество 1100 экз. Заказ №5206.*

Лит Крымнаркомпроса №5012

*Simferapoldakı 1 saylı
"Krimpoliqraftrestva" Dövlət
nəşriyyatında çap edilmişdir.*

*Sayı 1100 nüsxə. Sifariş №5206.
Лит Крымнаркомпроса №5012*

VƏFA BORCU

Xalid Səid Xocayev haqqında ilk dəfə "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzetində çalışdığım illərdə – 1987-ci ildə Nazilə Səfərova adlı gənc bir tədqiqatçının "Alim və tərcüməçi", Əskər Quliyev "İki xalqın oğlu" (1988), akademik Ziya Bünyadovun "Arxivlər açılır. Xocayev Xalid Səid. İstintaq işi №12493" (1990), Əli Şamilin "Bakıda repressiya qurbanı olan özbək türkoloqu" (2003) məqalələrini oxudum, daha sonra Azər Turanın "Xalid Səid Xocayev. Şəhid türkşünas" kitabçası (2009) haqqında məlumatım oldu. Və bu siyahı müstəqillik illərində xeyli artdı: müxtəlif qəzet və dərgilərdə Özbəkistan torpağından gəlib Azərbaycan dilçilik elmində, ədəbiyyatında böyük xidmətlər göstərən, əlifba yollarında can yandıran Xalid Səid Xocayev haqqında, onun nakam taleyi haqqında yazıldı.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri kontekstində olan araşdırmalar içərisində Xalid Səid Xocayev haqqında da qeydlərimi, tədqiqatlar zamanı rastlaşdığım faktları bir məqalə halında təqdim etməyi mənəvi borcum bildim. 2008-ci ildə doktorluq dissertasiyamında ötəri nəzər salsam da, təxminən bir çap vərəqi həcmində olan "Xalid Səid Xocayev. dilçi-şərqşünas" məqaləm 2013-cü ildə Azərbaycan və Özbəkistanın elmi jurnallarında dərc olundu: "1937-ci ilin 3 iyun gecəsində Azərbaycanın dörd böyük ziyalıсы birdən həbs olunur: Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq və Xalid Səid Xocayev. Həmin günlərdə çağırılan Azərbaycan K(b)P-nin XIII qurultayında M.C.Bağirov məruzəsinin son sözündə demişdi: "Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kim-

lər əyləşmişdi: hazırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq kimiləri” (onda heç qərib Xalid Səid

Xocayevin adını da tutmadı, amma qətl etmək sırasından yan etmədi). 12493 sayılı İstintaq işinin sahibi 72 sayılı məhbus 49 yaşlı Xalid Səid Xocayev... güllələnilərmə, Nargin adasına gətirilərək Xəzərdə boğdularmı, heç məlum deyil...”

Həmin məqalənin sorağı X.S. Xocayevin Kanadada yaşayan qızı və nəvə-nəticələrinə də gedib çatmışdı və onlardan belə bir məktub aldım:

“Hörmətli Almaz xanım! Mən, Xalid Səidin qızı Bəhicə xanımmam. Sizin Xalid Səid haqqında yazdığınız məqaləni oxudum. Mənim sizə minnətdarlığımın həddi-hüdudu yoxdur. Ədalət yer alandan sonra çox yazılar dərc edilib, kitab nəşr edilib. Amma deməliyəm ki, belə müfəssəl, dərin məzmunlu, ədalətli material... Çox sağ olun, çox təşəkkür edirəm. Xoşbəxtəm ki, ömrümün bu çağında məni həmişə düşündürən və yazılarda yer almayan məqamları siz işıqlandırdınız. Allah sizi xoşbəxt və uzun ömürlü etsin. Bilin ki, Kanadada sizə daima duaçı olan Xalid Səidin qızı Bəhicə və nəvə-nəticələri var. Böyük hörmətlə, Bəhicə” 11 sentyabr 2014-cü il.

Sözün tükəndiyi məqam. Beləcə, Xalid Səidin bir qızı olduğunu və yaxın illərdə ailəsi ilə birgə Kanadanın Toronto şəhərinə köçərək orada yaşadığından xəbər tutdum.

2016-cı ildə I Türkoloji Bakı Qurultayının 90 illiyi dövlət səviyyəsində – AMEA Rəyasət Heyətində təntənə ilə qeyd olunan günlərdə, Xalid Səidin 1922-25-ci illərdə həmin qurultaya hazırlıq ərəfəsindəki böyük xidmətləri ilə yenidən tanış oldum, xüsusən 1928-ci ildə yazıb və bir il sonra nəşr

etdirdiyi “*Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım: Bakı-Krım-Türkmənistan və Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan. (Ümumşuralar İttifaqı Mərkəzi Yeni Əlifba Komitəsi nəşriyyatından = Birləşmiş yeni türk əlifbası ilə Azərbaycan ləhcəsində birinci olaraq bu əsər nəşr edilmişdir, 1929, 146 səh.)*” kitabından nələr öyrənmədim ki?! Bu kitabda o dövrün bütün mənzərəsi ən xırda detallarına qədər təsvir edilib.

Memuar xarakterli həmin əsərdə Xalid Səid qələmində təbiət lövhələrinin lirik təsviri məni heyrətləndirdi: “*Sabah olmuşdu. Üfüqlər bir məcmueyi-əşar, təbiət bir mənzumeyi-füsunkar idi. Günəş zərrin şüalarını zümrüd dağlar üzərinə səpir, dəniz xarələnir (dalğalanır), sislər dağlarla günəş arasına incə, nazik tüllər çəkir, nəsim əsiri nəfəslərilə kainatı ahəstə-ahəstə yelpazələyir, sıra-sıra ağaclar gəlib keçən aşna və səyyahları salamlayırdı. Qatar nəfəslərilə (tüstüsü ilə) göydə həlzunlar (ilbizlər) cızaraq irəliləyirdi. Yolçular bu şairanə mənzərənin seyr və tamaşasından həyəcanlı sevinc, böyük zövq duymaqda idilər*” və s. Əsərdə yeri gəldikcə, belə lirik lövhələr çoxdur. Oxuduqca insan ruhu dincəlir.

“*2016-cı il noyabr ayı. Mənim sevdiyim Xalid Səid Xocayevin yadigarı - Bəhicə xanıma və Əfruz xanıma salamlar olsun! Bu günlərdə Bakıda I Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş çox möhtəşəm konfrans keçiriləcək, babanızın ruhu şad olsun, o məclisdə dönə-dönə xatırlanacaq*” – yazaraq onları sevindirmək istədim.

Bəhicə xanım AMEA rəhbərliyi tərəfindən tədbirə dəvət olunduğunu bildirdi, amma səhhəti ilə əlaqədar gələ bilməyəcəyini üzülürək qeyd etdi.

O zaman nə edək? Bəhicə xanıma keçiriləcək konfransa bir təbrik məktubu göndərməsini xahiş etdim. “*Tarixə xatirə olaraq – rəmzi mənası çox dəyərli olar. Məktubunuzu*

təşkilat komitəsi sədrinə təqdim edəmə, açılış günü təbriklər sırasında oxunsun, lütfən bunu edin. 270 nəfərlik məruzəsi olan möhtəşəm konfrans I türkoloji qurultay keçirilən zalda olacaq”, – deyə onu inandırmağa çalışdım.

İki gündən sonra həmin məktubu aldım. Akademik İsa Həbibbəylinin tövsiyəsi ilə həmin təbrik məktubu Proqrama daxil edildi və 90 il əvvəl Xalid Səidin çıxış etdiyi tribunadan Bəhicə xanımın Təbrik məktubunu protokol çərçivəsində mən oxudum: *“İstanbul Universitetində ali təhsilini bitirib 1918-ci ildə Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Bakıya gələn, 2 il sonra ana vətəni Daşkəndə gedən, 1922-ci ildə Səmədağa Ağamalıoğlunun dəvətilə yenidən və həmişəlik Bakıya qayıdan görkəmli şərqşünas-dilçi, ədəbiyyatşünas, gözəl şair, Mahmud Kaşğarının “Divani-Lügət-it-türk” əsərini yazıldığı vaxtdan 850 il sonra ilk dəfə tərcümə edən məşhur türkoloq Xalid Səid Xocayevin Amerikada, Kanadada yaşayan qızı Bəhicə xanımın I Bakı Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq Elmi Konfransın Rəyasət Heyətinə təbrik məktubunun mətni; Möhtərəm Konfrans iştirakçıları! İcazə verin mənim və ailə üzvlərimin adından, sizi Birinci Bakı Türkoloji qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş konfrans münasibətilə təbrik edirəm. Bilindiyi kimi, 1926-cı ildə yer almış Birinci Bakı Türkoloji Qurultay tarixi əhəmiyyət daşıyan hadisə olmuşdur. Qurultay türkdilli xalqlarının latın qrafikasına keçmək işi və bu işdə müvəffəqiyyət qazanmaları ilə bağlıdır.*

Qurultayqabağı Səmədağa Ağamalıoğlu başda olmaqla latın əlifbasına keçməklə əlaqədar xüsusi Komissiya yaradılmışdır. Bu Komissiyanın uzun sürən və müvəffəqiyyətlə başa çatan işi danılmazdır. Komissiyanın tərkibində başqa üzvlərlə bərabər mənim atam, Xalid Səid Xocayev də var idi. Onun Türkoloji Qurultayın hazırlıq işində, istər təşkilati iş-

lər, istərsə də müxtəlif əsərlər yazmaq baxımından əməyi böyükdür. Buna sübut olaraq, Qurultaydan sonra "Yeni Əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım" adlı əsərini göstərmək yerinə düşərdi. Xalid Səidin bu işdə nə dərəcədə fəal olduğuna bir məqam da sübut ola bilər. Qurultaydan sonra onun

evində Türkiyə nümayəndələri ilə yanaşı, bir çox Qurultay iştirakçıları da qonaq olmuşdular. Bu qonaqlar arasında Türkiyədən gəlmiş professor Fuad Köprülüzadə, Əlibəy Hüseyinzadə və bir çox başqa qonaqlar da var idi. Demək lazımdır ki, müxtəlif ədəbiyyatlarda bu qonaqlıq haqqında xatirələrə də rast gəlmək olar. Beləliklə, Birinci Bakı Türkoloji Qu-

rultayın 90-cı ildönümünün qeyd edilməsi yeni əlifbaya keçid işində fəaliyyət göstərən şəxsləri bir daha yad etmək imkanını da yaradır. Koñfransın bütün iştirakçılarını təbrik edirəm və hamıya böyük uğurlar arzulayıram.

*Bəhicə Xalid Səid qızı Xocayeva-Məmmədova,
Toronto, Kanada, 13 noyabr, 2016”.*

Bu haqda sevincək Bəhicə xanıma yazdım. “Lütfən, o səhnəni videoya çəkib mənə göndərin” – deyə yazdı. Video-nu alıb baxandan sonra mənimlə görüntülü telefon danışığına oldu. Tam 45 dəqiqə danışdıq, sevindiyindən bilmirdi necə minnətdarlıq etsin. Bütün Akademiya rəhbərliyinə, xüsusən akademik İsa Həbibbəyliyə çox minnətdar olduğunu kövrələrək dəfələrlə dilə gətirdi. Sanki Bakıdan gedən zəngə doya bilmirdi. Bəhicə xanımın kübar ədəbli qızı Əfruz xanım anasının bu sevincinə şərik olur, ona bu qədər sevinc bəxş etdiyimizi dilə gətirməkdən çəkinmirdi. Beləcə, bayram günlərində Bəhicə xanıma və onun gözəl ailəsini təbrik etmə-

yi unutmadım. O zamandan ötən illər ərzində Bəhicə xanımın bir arzusunu fikrimdən çıxara bilmirdim. Atasının “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” kitabının yeni nəşrini arzulayırdı: “*O kitabı görməyincə ölə bilmərəm*” - dəfələrlə deyirdi. Bəhicə xanım ömrünün 92-ci ilində qəlbinin istəyini mənə belə açmışdı.

2019-cu ilin sentyabrında Özbəkistan Milli Universitetinin professoru Həmidullah Baltobayevdən bir məktub aldım: “Xalid Səid Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” kitabını özbək və Türkiyə türkcəsində nəşr edirik, amma Türkiyə türkcəsində çox xətlər var. Bizə kömək edə bilərsinizmi?”

– Əlbəttə edərəm, bu ki, Bəhicə xanımın ən böyük arzusu, bizlərdən istəyidir, – deyər cavab yazdım

Azərbaycan Milli Kitabxanasından həmin kitabı götürüb tam bir ay üzərində işlədik. Noyabrın əvvəli işi bitirib – dilimizin hazırkı tələffüz qaydalarına, hazırkı əlifbaya uyğunlaşdırıb professor Həmidullah Baltobayevə göndərdim. Professoru xahiş etdim ki, orijinal nüsxəni, yəni Xalid Səidin 1928-ci ildə nəşr etdiyi nüsxənin də fotokopisini kitaba daxil edək. Təklifi bəyəndi (yəqin ki, həcm böyük olduğundan həmin istək baş tutmamışdı). Professoru məsləhət edəndən sonra, kitab nəşrə gedən ərəfədə Bəhicə xanıma yazıb bir ön söz yazmasını da rica etdim. İki gündən sonra - 21 noyabr 2019-cu ildə Əfruz xanımdan “Xoşbəxtəm ki, Xalid Səid kimi qeyri-adi şəxsiyyətlər unudulmur. O, mənim atamdır” başlıqlı ön söz və iki fotosəkil aldım (həmin mətni bu kitaba da giriş sözü kimi əlavə edirik – A.Ü.). Kitabın nəşr olunması

barədə professor Baltobayevdən məktub aldım, üstəlik kitabın üz qabığını və PDF formatını¹ göndərmişdi. Elə həmin axşam WhatsApp üzərindən Kanadaya görüntülü telefon etdim. Bəhicə xanımı təbrik edərək kitabın nəşri haqqında ona məlumat verdim, kitabın üz qabığını və PDF formatını göndərdim. Çox sevirdi, yerə-göyə sığmırdı. 95 yaşın son arzusu və atasına son övladlıq borcu.

Bir gün sonra, 2020-ci il yanvarın 30-u axşam saat 21-30-da Əfruz xanımın Facebook-a yazdığı statusunu oxudum: *“Əziz qohumlarım və dostlarım! Əziz anam haqqında göndərdiyiniz başsağlıqlarına, dəstəyinizə və xoş sözlərə görə hamınıza çox təşəkkür edirəm. Bu ağır itkimdə siz mənə mənəvi kömək oldunuz, ananın hər yaşda itirilməsi çox çətindir. Sizə və yaxınlarınıza can sağlığı və xoşbəxtlik”. Əfruz xanımın səsini eşitməyə cürətim çatmadı: belə bir başsağlığı yazdım: “Əzizim Əfruz xanım, bu xəbərə çox üzüldüm. Allah səbrinizi versin. Bu ağır xəbəri indi bildim, Əziz Bəhicə xanıma bir kitab borcum vardı. Kitabı bu günlərdə göndərməliyəm. Çox heyf zamanında sizə çatdırı bilmədik”.*

Bəli, əslində bu nəşr bir vəfa borcudur.

A.Ülvi

aprel, 2021

¹ Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım (özbək və Azərbaycan dillərində) / nəşir, redaktor və ön söz (“Özbək dili və ədəbiyyatının Azərbaycandakı böyük nümayəndəsi”) müəllifi, prof. Həmidullah Baltobayev. Əsərin 1929-cu il mətnini yenidən çapa hazırlayan və redaktoru, filologiya elmləri doktorları Almaz Ülvi Binnətova və Yaşar Qasıma, özbəkçəyə tərcüməsi isə Hülkaroy və Ubaydulloh Baltobayevlərə məxsusdur, Mətni 1929-cu il nəşrindən yeni əlifbada hazırlayan: Nüşabə Adgözəlzadə. – Daşkənd, “Mumtoz soz” nəşriyyatı, 2019, 360 səh.

XOŞBƏXTƏM Kİ, XALİD SƏİD KİMİ QEYRİ-ADİ ŞƏXSİYYƏTLƏR UNUDULMUR

O, MƏNİM ATAMDİR

Mənim atam Xalid Səid Xocayevın “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyqularım” kitabı Azərbaycan dilində yeni latın əlifbası ilə yazılmış ilk kitabdır. Bu kitab 1929 ildə, yəni 90 il öncə işıq üzü görüb. Təbii ki, bu əsərin yenə də çap olunması mənim üçün gözlənilməz və xoş bir hadisədir.

İlk əvvəl, mən Almaz Ülvi xanıma, professor Həmidulla Baltabayeva kitabın çapa hazırlanmasında təşəbbüslərinə görə dərin minnətdarlığımı bildirirəm.

Xalid Səid həyata Özbəkistanda gəlmiş, təhsilini Türkiyədə İstanbul Universitetində almış, lakin onun elmi və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycanla bağlıdır. Xalid Səid burada ailə həyatı qurmuş və ömrünün sonuna gədər Azərbaycanda yaşayıb yaratmışdır.

Atam mənim yaddaşımda öz sənətini sevən, əsl mənasında alim, köməyini heç zaman əsirgəməyən bir şəxsiyyət olaraq həqq olmuşdur. Bizim evdə Hüseyn Cavid, Bəkir Çobanzadə, Vəli Xulufu, Hənəfi Zeynallı, Əli Nazim və digər alimlər tez-tez qonaq olmuşlar. Atam Xalid Səid gözəl natiq idi. Onun bizim evdə verilən qonaqlıqlarda söylədiqləri nitqləri yerində yaratdığı şeirləri ilə bəzəyirdi. Xalid Səid şeir yazmaqda da ustad idi. Bir Bakı gəzetində hətta çap olunmuş şeiri də bu günə gədər qalmışdır.

Xalid Səid Xocayev Birinci Türkoloji Qurultayına hazırlıq və keçirilməsində böyük iş görmüşdür. Hətta Qurultaydan sonra verilmiş banket bizim evdə keçirilmişdir. Bu banketdə Əlibəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə, Fuad

Köprülüzadə, “Yeni Yol” gazetinin baş redaktoru Rzaqulu Nəcəfov, doktor Orxanbəyli, Xalid Səidin baldızı müğənni Cahan Talışinskaya və digər hörmətli şəxsiyyətlər də iştirak edirdilər. Bu barədə anam Sitarə xanım Talışinskaya tez-tez söhbət açardı. Bu banket haqqında Azərbaycanın ilk qadın kino rejissoru Qəmər Salamzadə də öz kitabında yazır.

Atamın Mahmud Qaşqarının “Divani-it Luğət-it türk” üzərində işləməsi mənim yaxşı yadımdadır. O, geniş bir kartoteka yaradırdı, mən isə uşaq olaraq saatlarla onun yanında oturub işini izləyirdim. Təəssüflər olsun ki, bu əsər atam 1937-ci ildə tutulanda müsadirə edilmişdi. Bir dilçi alim olaraq, Xalid Səid dil öyrənməsinə çox önəm verirdi. Bu səbəbdən məni o zaman Bakıda fəaliyyət göstərən alman məktəbinə vermişdi. Mən atamın yolu ilə getmək arzusuna görə ingilis dilini özümə ixtisas seçmişəm. Atam mənim Azərbaycan dilini mükəmməl biliyimə də fikir verirdi. O məni Azərbaycan dram teatrına aparırdı. O zaman teatrda görkəmli aktyorlar işləyirdi. Bizim evdə məşhur aktyor Abbas Mirzə Şərifzadə qonaq olub, qonaqların xahişilə Şekspirin Hamlet monoloqunu oxuduğu yaddaqalan hadisələrdəndir.

Elmlər Akademiyasının filialında çalışan Xalid Səidin müəllimlik fəaliyyətini də qeyd etmək istərdim. O, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunda və Azərbaycan Universitetində dərs deyirdi. Tələbələri onu çox sevirdi. Onun dərsləri, xüsusilə Füzuliyə aid olan məruzələri tələbələrdə böyük maraq oyadırdı. Bu barədə mənə onun vaxtı ilə tələbəsi olan professor Əli Sultanlı danışardı.

Xalid Səid özbək tələbələrinin Bakıda təhsil almaları işindəki fəaliyyəti də göz qabağındadır. Bunların arasında, sonralar Özbəkistanın xalq artisti Həlimə Nəsirovanı, sonralar Azərbaycanın əmərdar artisti Nəzirə Əliyevanı, görkəmli

daşlarının xatirələrinə görə, Xalid Səid Xocayev görkəmli şəxsiyyət, böyük alim, müəllim, vətənpərvər və Azərbaycanın elmi və ictimai həyatında fəal iştirak edən adam kimi yaddaşlarda həkk olmuşdur. Eyni zamanda o səxavətli və ürəyi təmiz, ailəsini sevən, qohumlar arasında hörmət yiyəsi olan bir insan idi.

Çox təəssüflər olsun ki, 1937-ci il onun heç 50 yaşına çatmamış həyatına qəddarcasına son qoyuldu. Mən çox xoşbəxtəm ki, bizim zamanəmizdə Xalid Səid kimi qeyri-adi şəxsiyyətlər unudulmayıb və qiymətləndirilir. Bu kitabın yenidən nəşr edilməsi buna əyani sübutdur.

Bəhicə MƏMMƏDOVA-XOCAYEVA

(Xalid Səidin qızı)

Kanada, Toronto şəhəri, Dekabr, 2019

Şəkildə: Sağdan Hadi Zərif, qucağındakı körpə Bəhicə, Xatirə (Hadi Zərifin bacısı), Sitarə xanım, Xalid Səid Xocayev, Cəmilə (Hadi Zərifin bacısı)

Xalid Səid yoldaşın oxucularımıza təqdim edilən bu əsəri bir çox cəhətlərdən əhəmiyyətlidir. Bu “Səyahətnamə”, bir tərəfdən, yeni əlifba yolundakı böyük mədəni və inqilabi hərəkətin ilk dövrünü əks etdirdiyindən türk-tatar xalqları tarixinin mühüm bir səhifəsidir. İkinci tərəfdən, bu əsər ədəbiyyatımızda bu dövrdəki türk-tatar ziyalılarının ruh halını göstərən birinci xatirə-memuardır.

Azərbaycan türk ədəbiyyatında “səyahətnamələr yoxdur” demək mümkündür. Bunun üçün bu əsəri mətbuat meydanına çıxararaq biz Azərbaycan türk ədəbiyyatının hər iki növünə başlanğıc material veririk. Əsər bədii cəhətdə əhəmiyyətlidir. Yeni əlifba mübarizlərindən olan Xalid Səid yoldaş bu mədəni hərəkətdən ilhamlanaraq əsərində gözəl mənzərələr, bədii təsvirlər, tarixi lövhələr verir; o təsvirlərin içərisində xüsusilə yeni əlifbanın ilk mücahidi Səmədağanın psixologiyasının, fəaliyyətinin təsviri maraqlıdır.

Bununla biz Oktyabr inqilabının irəli sürdüyü mühüm sifətlərdən biri olan bu zatın tərcümeyi-hah ilə bağlı material vermiş olacağıq. Xalid Səid yoldaş özbək xalqına mənsubdur. Bu xalq Oktyabr inqilabından əvvəl Rusiya çarlarının təzyiqi, öz molla, işan və bəylərinin zülmü altında təəssüb dəryasına dalmışdı, lakin böyük İnqilab bu xalqı sürətlə oyanıq yoluna çıxardı; bu oyanmanın nəticəsi olaraq o xalq da mədəni inqilab dövrünə qədəm qoydu və bu meydana özbək işçi və kəndliləri arasından yüzlərcə mübarizlər çıxardı ki, Səid yoldaş da onlardan birisidir. Bu əsərin mədəni inqilab mübarizləri və yeni əlifbaçılar üçün qiymət və əhəmiyyəti də bundadır.

*Bakı Darülfünunun Şərq fakültəsi
müdərrislərindən Əziz Qubaydullin*

YAZIÇI TƏRƏFİNDƏN BİR NEÇƏ SÖZ

Əlifba mədəni inqilabımızın mühüm bir səhifəsidir. Əsrlərcə istifadə edilən bir əlifbanı buraxıb yeni əlifbaya keçmək asan işlərdən (məsələlərdən – A.Ü.) deyildi. XIX əsrin yarısından başlayan bu təşəbbüsün inqilaba qədər elə mühüm bir nəticə verməməsi bunun nə dərəcədə çətin bir iş olduğunu göstərmək üçün kafidir. Belə mühüm işin həyata keçirilməsi üçün böyük bir siyasi və ictimai inqilaba ehtiyac var idi. 1917-ci ilin Oktyabr ayı bizi belə bir inqilabla qarşıladı. Bunun nəticəsində mədəniyyət meydanında böyük addımlar atmağa başladığımız, tərəqqimizə mane olan bütün əngəlləri parçaladıq. O əngəllərdən biri olan ərəb əlifbasını da kənara atmağa çalışdıq. Bu hadisələri addım-addım təqib edərək ən böyüyündən ən kiçiyinə qədər qeyd etməyin vacibliyi inkar edilə bilməz. Oxucularımıza təqdim etdiyimiz bu kitabın yazılmasında əsas səbəb də budur.

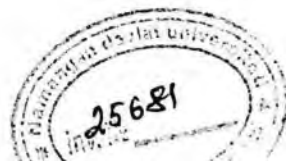
Bizə görə, türk-tatar qövmləri ilə bir çox digər millətlərin bu əlifbaya keçmələrindəki ən mühüm amillərdən biri də Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsi tərəfindən Şuralar İttifaqında olan cümhuriyyətlərə Səmədağamn rəhbərliyi altında göndərilən birinci səfər heyətinin fəaliyyətidir. Bu kitabda həmin səfər heyətinin gördüyü işlərlə cümhuriyyətlərdə vəqə olan müsahibə və müzakirələr qeyd və təsvir edilmişdir. Mühərririn fikrinə görə, bu səfərdə vəqə olan müsahibələrin hər kəlməsi yeni əlifba tariximiz üçün olduqca mühümdür. Ona görə də bu barədə ali siyasi təşkilat adamlarından başlayaraq ziyalılar, kəndlilər, mollalar, ruhanilərə qədər bütün zümrə və təbəqə nümayəndələri ilə olan müsahibələr qeyd edilmişdir, çünki bu mühüm keçid dövründə hər təbəqə və zümrənin bu hərəkətdə tutduğu mövqə-

yi, münasibəti tarix nöqteyi-nəzərindən mühümdür. Əlifba inqilabı siyasi inqilabımızın ayrılmaz bir hissəsidir. Buna görə də əlifba ilə əlaqəsi olmayan, ancaq ümumi inqilabla əlaqədar olan müsahibələri də dərc etməkdən çəkinmədik.

Əsəri ələlədə bir müzakirə məzbətə²si halından çıxararaq ona az çox bədii və təsviri rəng verməyə çalışdıq. Keçdiyimiz yollarda təsadüf etdiyimiz təbii mənzərələrə dair kiçik lövhələr dərc etdik. Beləcə oxucularımızı quru bir məzbətə qiraətinin verəcəyi sıxıntıdan qurtarmaq istədik. Bundan başqa Daşkənd, Səmərqənd kimi Orta Asiya-nın mühüm şəhərləri və qədimdən bəri orada qorunan əlifba tarixinə dair də qısa məlumat verdik. Beləliklə, Orta Asiyada yazı mədəniyyətinin ilk zamanlarından yeni əlifbanın ilk qəbuluna qədər keçdiyi dövrü xülasəsini vermiş olduq. Bizə görə, yeni əlifba fikrinin ortaya çıxması ilə onun qısa bir zamanda bu qədər böyük müvəffəqiyyət qazanmasının səbəblərini anlamaq üçün belə bir məlumat lazımdır. Bu səbəbdən əsər bir tərəfdən “səyahətnamə”, o bir tərəfdən də “xatirat” olmaq üzrə ədəbiyyatın iki müxtəlif simasının xüsusiyyətlərini daşımaq məcburiyyətində qaldı. Əsərə ədəbi tənqid nöqteyi-nəzərindən baxmaq istəyən yoldaşların bu üzrümüzü nəzərə almalarını rica edirik. Mühərrir əsərdə ləhcə etibarilə də bəzi uyğunsuzluqlar olduğunu etiraf edir, bunun da Azəri ədəbi dilinin hələ müəyyən, qəti bir şəkil almadığından irəli gəldiyini xatırlatmağı lazım bilir. Mühərrir, əsərin əsl məqsədi olan yeni əlifba tarixinin mühüm bir fəslini doğru və düzgün əks etdirə bilmişsə, özünü bəxtiyar hesab edir.

*Bakı, 28 təşirin-sani
1928-ci il, Xəlil-Səid.*

² məzbətə - protokol, qərarname

YENİ ƏLİFBA YOLLARINDA ƏSKİ XATİRƏ VƏ DUYĞULARIM

BİRİNCİ HİSSƏ

BAKI-KRİM-MOSKVA

Haraya və nə üçün gedirik. Böyük Oktyabr İnqilabı qarşımıza bir çox mühüm məsələlər qoymuşdu: bir tərəfdən siyasi və iqtisadi məsələlər həll edilərkən, o biri tərəfdən də mədəni, elmi işlərimizi həll və islah etmək lazımdır. 1920-ci ildə Azərbaycan işçi³ və kəndliləri inqilab etməyə müvəffəq oldular. Burada hər şeydən çox maarif məsələsi vardı. Bu məsələyə inqilabın ilk günündən etibarən ciddi bir şəkildə girişildi. Məktəblər açılmağa başladı. Yaşlı işçivə kəndlilər gecə kurslarına yazılır, uşaqlar məktəblərə doğru axışırdılar; ancaq bunların qarşısına çıxan böyük bir əngəl vardı: kurslarda, məktəblərdə dərslər əski ərəb əlifbası ilə keçilirdi. Bu əlifbadan qısa bir müddətdə arzu olunan formada istifadə etmək olmurdu. Bir çox işçi və kəndlilər bu çətinlik qarşısında məyus bir halda kursları tərk etməyə məcbur olurdular. Buna bir çarə tapmaq lazım idi. Çarələr axtarıldı. Ərəb əlifbasının islahı məsələsi ortaya atıldı; ancaq islah məsələsindən bir şey çıxmayacağı yəqin idi. Çünki bizdən əvvəl osmanlılar, qazanlılar, özbəklər bunu təcrübə etmiş, müvəffəq olmamışdılar. Azərbaycan türkləri də bunun uğursuz olacağını bilirdilər. Ona görə də bu işə girişməyi faydasız hesab etdilər və qətiyyətlə yeni əlifba qəbul etməyi lazım bildilər. İslah tərəfdarları öz fikirlərində israr edirdilər. Fikirlər ikiye ayrıldı. İslah tərəfdarları ilə yeni

³ İşçi - fəhlə

əlifba tərəfdarları ayrı-ayrı komitələr təşkil etməyi lazım gördülər. 1922-ci ildə çağrılan konfrans yeni əlifbanı sınaqdan keçirmək üçün “Yeni Əlifba Komitəsi” adlı bir təşkilat meydana gətirdi. Komitə fəaliyyət göstərməyə və kütlə içərisində bu fikri nəşr etməyə başladı. Yeni əlifba kursları açıldı. Bu kurslar çox gözəl nəticələr verdi. İşçilərin kurslara rəğbəti getdikcə artdı. Kurslarda oxuyanlar üç ay içərisində savadlandılar. Yeni əlifbanın dostları artdı, əfkari-ümumiyyə⁴ yeni əlifbaya meyil göstərdi; islah tərəfdarlarından da bir çoxları bu yolun daha əsaslı olduğunu etiraf etdilər. 1928-ci ildən “Yeni Yol” adlı bir qəzet nəşr edilməyə başladı. Azərbaycan daxilində yeni əlifba tərəfdarları mühüm bir yekun təşkil etdilər. Yeni əlifbaya keçmək üçün qarşımızda artıq böyük bir maneə qalmamışdı, ancaq yeni əlifba tərəfdarlarını, həmçinin əski əlifba tərəfdarlarını düşündürən mühüm bir məsələ vardı. Bu məsələ çoxdan bəri qonşu türk xalqları arasında davam edən mətbuat mübadiləsi idi. Bu mübadilə son zamanlar xeyli güclənmişdi. Nəşriyyat idarələri qonşu cümhuriyyətlərdə olan bazarı əldən vermək istəmirdi. Yalnız Azərbaycan yeni əlifbaya keçərsə, bu bazarın əldən gedəcəyi bəlli idi; bir də azəri türkləri⁵ qonşu türk xalqlarının mətbuatından istifadə edə bilməyəcəkdilər; islah tərəfdarlarının ən qüvvətli dəlili də bu idi. Komitə bu məsələlərdən çox da qorxmurdu. Çünki bu işdə müvəffəqiyyət olduğu halda, digər cümhuriyyətlərin də yeni əlifbaya keçəcəyinə inanırdı. Onsuz da osmanlılar, kazanlılar, özbəklər arasında da bu məsələ var idi, ancaq onlar bu məsələni ortaya atmağa cəsarət etmirdilər. Yeni əlifba vasitəsilə əldə edilən müvəffəqiyyət komitəyə daha çox cəsarət verdi. O, uğurların yekununu göstərməyə və qonşu

⁴ əfkari-ümumiyyə - ictimai fikir

⁵ azəri türkləri - Azərbaycan türkləri

türk cümhuriyyətlərinin fikrini almağa qərar verdi. Bunun üçün bir konfrans çağırmaq lazım idi. Komitə bundan əvvəl onlarla xüsusi surətdə görüşməyi daha müvafiq gördü. 1924-cü ilin sentyabr ayında bir səfər heyəti təşkil edildi. Bu heyət Şuralar İttifaqında olan bütün türk cümhuriyyətlərinin mərkəzlərinə gedəcək, səlahiyyətli adamlarla görüşəcəkdi.

Heyət aşağıdakı dörd nəfərdən təşkil olunmuşdu:

1. Səmədağa Ağamalı oğlu – Yeni Əlifba Komitəsinin sədri.

2. Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə – “Molla Nəsrəddin” jurnalının müdiri

3. Vəli Xulufu – Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü.

4. Xalid Səid – işçi (fəhlə) fakültəsi və milirasion⁶ texnikumunun dil və ədəbiyyat müəllimi.

Bunlardan başqa, komissiya üzvləri arasında həkim, maliyyəçi, bir də yazı makinaçısı vardı. Bakı darülfünunu müdərrislərindən professor Mizirlinski bizimlə bərabər idi. 1924-cü il sentyabrın 7-də yola düşdük. Heyətimiz üçün xüsusi olaraq bir vaqon ayrılmışdı.

Qatarımız yığın-yığın vaqonların, yüksək, alçaq binaların arasından sürətlə keçirdi. Bir neçə dəqiqə sonra lokomotivimiz⁷ şəhərin üzərinə son, ayrılıq salamını səpdi...

Günəş batmaq üzrə idi. Elektrik lampaları günəşin vəzifəsini öz öhdələrinə götürməyə çalışırdı. Sabunçu tərəfdə görünən saysız-hesabsız elektrik lampaları işıqlarını göylərə doğru uzadırdı. Biləcərini də keçmişdik... Axşam yeməyinin hazır olduğunu dedilər.

Vaqonun salon hissəsinə keçdik. Masanın baş tərəfində orta boylu, ağ saqqallı rəisimiz Səmədağa oturmuşdu,

⁶ Milirasion – meliorasiya (su təsərrüfatı)

⁷ Lokomotiv - qatarları hərəkətə gətirən maşın - teplovoz

sağ tərəfində iri, hündür, dolğun vücudlu, “Molla Nəsrəddin” jurnalının yorulmaq bilməyən, inadkar iyirmi beş illik müdiri əyləşmişdi. Heyət üzvlərinin hamısı burada idi.

Aradan hələ çox zaman keçməmişdi.

Söhbətimiz ciddi rəng aldı, mövzu yeni əlifbaya keçdi. Bu səfərdə əldə edəcəyimiz müvəffəqiyyətlərə dair sözlər söylənir, fikirlər bəyan edilirdi. Hansı cümhuriyyətin qəbul etmək ehtimalının daha güclü olduğuna dair suallar verilirdi. Səmədağa bu suala gülərək: “Hansı cümhuriyyətdə ağıllı adam çox olursa, o cümhuriyyət qəbul edər” – cavabını verdi. Bu fikir, bəlkə də, doğru idi, ancaq bu cavabla məsələ hələ tamamilə həll edilmiş sayılmırdı. “O halda hansı cümhuriyyətdə ağıllı adam daha çoxdur?” – sualı ortaya atıldı. Səmədağa bu sualı da cavabsız buraxmadı: “Onu yeni əlifba barəsində verəcəkləri qərar göstərəcək”, – dedi. Hər cümhuriyyət haqqında ayrı-ayrı fikir və mütaliələr bəyan edildi. Səmədağa mənə baxaraq:

– Sənin özbəklər barəsində fikrin nədir? – dedi.

Mən tərəddüdsüz bir qətiyyətlə:

– Onlar qəti surətdə qəbul edəcəklər, – dedim.

Yoldaşlarımız gülümsədilər:

– Deməli, orada ağıllı adamlar çoxdur, – dedilər.

– Bəlkə də, elədir, ancaq mən məsələyə bu nöqtəyindən nəzərdən baxmıram.

– Bəs hansı əsasa söykənərək bu hökmü verirsen?” – sualını verdilər. Fikrim əsassız deyildi; mən bunu yalnız nikbinlik səbəbilə söyləməmişdim. Fikrimdə haqlı olduğumu isbat etmək üçün 1921-ci ildəki bir hadisəni nəql etməyi lazım bildim: “1921-ci ildə Daşkənddə idim. Ali darülmüəllimində müdir idim. O zaman imla məsələsi ortaya atılaraq hərarətli surətdə müzakirə edilirdi. Köhnə imla ləğv edilmişdi, mətbuatda yeni imla işlədilirdi. Bundan narazı

olanlar da vardı. Maarif Komissarlığı imla qurultayı çağırmağa qərar verdi. Qurultayda iki əsas qrup meydana çıxdı: biri köhnə imla tərəfdarları, digəri imlanın islah tərəfdarları idi. Bu iki tərəfin münaqişəsi ortaya yeni əlifba məsələsini də çıxarmışdı. Münaqişə uzun sürdü. Köhnə imla tərəfdarları bu cürislahda mühüm bir fayda görməyərək yeni əlifba tərəfdarları ilə birləşdilər, onlar köhnə imlanı saxlamaqla bərabər yavaş-yavaş yeni əlifbanı da sınaqdan keçirməyi təklif etdilər. İslahatçılar üstünlük qazandılar, ancaq səs fərqi çox az idi. O zamandan indiyə qədər üç il keçdi. İslahatçılar da etdikləri islahın elə mühüm bir fayda kəsb etmədiyini anlamış oldular. Bu mülahizəyə görə, özbəklərin yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə qəti surətdə ümid edirəm.

Fikrimin əsassız olmadığına dair yoldaşlarımızda bir qənaət hasil olmuş kimi görünürdü. Səmədağa oturduğu yerdə özünü doğrultdu, səsinə ötkəmliyi andıran bir ahəng və şiddət verərək:

– Görəcəksən,– dedi, – az zamanda yeni əlifba bütün Şərqi elmi və mədəni əlifbası olacaq...

Sabah olmuşdu. Üfüqlər bir məcmueyi-əşar, təbiət bir mənzumeyi-füsunkar idi. Günəş zərrin şüalarını zümrüd dağlar üzərinə səpir, dəniz xarələnir⁸, sislər dağlarla günəş arasına incə, nazik tullər çəkir, nəsim əsiri nəfəslərilə kainatı ahəstə-ahəstə yelpazələyir, sıra-sıra ağaclar gəlib keçən aşna və səyyahları salamlayırdı. Qatar nəfəslərilə (tüstüsiylə) göydə həlzunlar (ilbizlər) cızaraq irəliləyirdi. Yolçular bu şairanə mənzərənin seyr və tamaşasından həyəcanlı sevinc, böyük zövq duymaqda idilər.

Bu arada qırmızı damlı evlər, evciklər və bunları kabus əzəməti altında əzən böyük bir bina göründü. Binanın

⁸xarələnir - dalğalanır

üzərindəki xaç onun kilsə olduğunu bildirirdi. Bura Mahac Qala idi. Saatin əqrəbləri altının yarısını göstərirdi.

Yeni əlifba ilə əlaqədar olan ilk qonşu cümhuriyyətin mərkəzindədik. Burada qalmadıq, qalmağa da lüzum yox idi. Çünki Dağıstan çoxdan öz fikrini bildirmişdi. Burada yeni əlifba haqqında müzakirə ediləcək heç bir şey yox idi. Dağıstan Azərbaycanla həmrəy idi. Buna görə də boş vaxt keçirmək istəmədik...

Qatarımız hərəkət etdi. On iki saatdan bəri bizi təqib edən dənizdən yavaş-yavaş ayrılırdıq. Mineralnıya doğru gedirdik.

– Bir stansiya sonra Mineralnıdır,– dedilər.

Dünyanın hər guşəsindən hər il qucağına yüz minlərlə səyyah cəlb edən bu ölkəni görmək üçün çox səbrsizləndim. Yenə ətraf yamyaşıl idi; ta uzaqlarda dağlar, meşələr görünürdü, günəş bu dağların, bu meşələrin zirvələrinə son vida busəsini qondurarkən qatarımız da Mineralnıya son addımını atdı. Bir anda vəğzal qaynaşdı. Minənlər mindi, enənlər də endi. Əvvəlcədən verilən qərara görə, burada iyirmi dörd saat qalacaqdıq. Bir lokomotiv qışqıraraq, bağıraraq, böyürərək gəldi, mindiyimiz vaqonun quyruğundan dişlədi, arxaya doğru çəkdi, stansiyanın bir tərəfinə buraxdı, getdi. Stansiya zəngi üç dəfə “tanq, tanq, tanq” səsini verdi. Maşın kəskin səsi ilə şəhəri, meşələri, dağları salamladı. Oralardan qopan əks-səda buna cavab verdi. İyirmi dörd saat bizimlə həmyoldaş olan qatar arxasına baxmadan yoluna davam etdi, biz də baxa-baxa qaldıq. Bu gecəni vaqonumuzda keçirəcəkdik.

Mineralnı–Rostov. Sentyabrın 9-da gecə saat ikidə Rostova doğru hərəkət etdik...

Sabah olmuşdu. Saat altı, yeddi arası idi. Ətrafımızı təməşəyə dalmışdıq. Uzaqda, yaxında görünən kəndlər bizim

Şərq kəndlərinə oxşamırdı. Küçələr səliqəli, evlər geniş və gözəl idi. Hər evin həyəti güllər, ağaclarla bəzənmişdi, yerlər düz və dərə-təpəsiz idi. Nəzərlərimizi uzaq nöqtələrə qədər yönəldə bilirdik. Yer üzü o qədər düzgün idi ki, ona “kürə” deyənlərə insanın əsəbiləşməyi gəlirdi. Sıx-sıx gəlib keçən kəndlər, qəsəbələr, şəhərlərin hamısı bir-birinə oxşayırdı. Bunlardan biri qalanları haqqında da bir fikir söyləməyə imkan verə bilərdi.

Lokomotivimiz ətrafı lərzəyə gətirən kəskin və yüksək bir səslə böyürdü, bir az da tələsdi. Tez-tez kəhildədi⁹, nəhayət “uv-v-uh” edibdərin bir nəfəs aldı, susdu. Bura Rostov idi.

İki saat çəkməyən bir dayanmadan sonra yenə yolumuza davam etdik.

Rostov–Ağməscid. Qatarımız artıq qərb istiqamətini almışdı. Sağımızda Rostov, solumuzda Don çayı, çayın o biri sahilində, bir az uzaqda on dörd günlük Ay... Ay gülmüş, pərişan, tar-mar tellərini Don çayını qucaqlayan zümrüd çayının köksləri üzərinə səpərək, bizimlə bərabər qaçır, qatarımızla sanki müsabiqə keçirirdi. Çox zaman keçmədi; Azaq¹⁰ dənizinin xarələnən səthinin gözəl mənzərəsi ruhumuza dərin bir rahatlıq, sınırlarımıza sərən bir köşəklik¹¹ vermiş, yataqlarımıza uzandırmışdı... Səhər oyandıığımız zaman özümüzü Krım Cümhuriyyətinin hüdudu daxilində, buğda zəmiləri içində gördük.

Burada oxucularımızı Krımın coğrafi və etnoqrafik vəziyyəti ilə qısa şəkildə tanış etmək istəyirəm.

Krımın coğrafi bir nəzər. Krım yarımadası Ukrayna Şura Cümhuriyyətinin cənubundadır. Yarımadanın qərb və

⁹ kəhildədi - Silkələndi

¹⁰ Azaq dənizi - Azov dənizi

¹¹ köşəklik - sakitlik

cənub tərəflərində Qara dəniz, şərqində isə Azaq dənizi ilə Kerç boğazı yerləşir. Bu yarımada yeddi verst genişliyində olan dar bir bərzəxlə (keçidlə) Ukraynaya birləşir. Xəritəyə baxsaq, bir guşəsindən quruya açılmış dörd guşə mənzərəsini təşkil edir. Yarımadanın ərazisi qərbdən şərqə doğru 280 kilometr, şimaldan cənuba doğru isə 170 kilometrdir. Sahəsi isə 22,5 min kvadrat kilometrdir. Krımın ətrafında dəniz ortasında çöllər və dağlar olduğundan havası da müxtəlifdir. Məsələn, çöl tərəflərində qış şiddətli olur və güclü küləklər əsir. Buraların yazı quru və istidir. İllik hərərət dərəcəsi 22,5°–24° arasında dəyişir, qışda isə sıfırdan aşağı - 2°-yə qədər enir. Dağ ərazilərdə temperatur dağın hündürlüyünə görə dəyişir. Sahilboyu ərazi ən gözəl havası olan yerdir. Yaylaqlar (kurortlar) buralardadır. Yalta havasının gözəlliyi ilə dünyanın ən məşhur yerlərindəndir. Sahil boyunda ən gözəl hava sentyabr və oktyabr aylarında olur, iyul və avqust ayları ən isti zamanlardır. Qışda və ilk baharda hava tez-tez dəyişir, ətrafı duman bürüyür.

Krımда yaşayan xalqlar. Krımда müxtəlif millətlər yaşayır. Hal-hazırda orada yaşayan başlıca millətlər bunlardır: ruslar, türklər (tatarlar), yəhudilər, almanlar, rumlar, qarayımlar. Bunların sayı haqda müəyyən bir təsəvvürə malik olmaq üçün aşağıdakı cədvəli gözəndən keçirmək kafidir:

	Ruslar	Türk (tatarlar)	Yəhudilər	Almanlar	Rumlar		Karayımlar	Bulqarlar	Yekun
Şəhərdə	61300	30200	38700	3700	12500		4300	1300	109200
Kənddə	160300	134000	1300	34400	8700		0,100	9300	51400
Yekun	221600	164200	40000	38100	21200		4400	10600	610700

Krımda yuxarıda göstərilən millətlərdən başqa azlıqda qalan bəzi millətlər də vardır. Məsələn, polyaklar 3400, estoniyalılar 2400, qaraçılar 2000, çexlər 1406, latırlar 900, italyanlar 800, asorilər isə 100 nəfərdir. Bunları da yuxarıdakı cədvəldə göstərilən yekuna əlavə etsək, Krım yarımadasındakı əhalinin ümumi miqdarı 621.706 nəfər olur.

Krımada aid müxtəsər məlumatdan sonra səyahət və fəaliyyətimizə davam edək. Artıq inqilabdan sonra bu ərazidə təşkil edilən Krım cümhuriyyətinin mərkəzi olan Ağməsciddəyik.

Ağməscid. Qatarımız çox da böyük olmayan bir stansiyanın qarşısında durdu, enəcək olanlar endi. Bizim vaqonumuzu arxaya doğru çəkib oradakı bir zavodun yanında saxladılar. Şəhərə doğru hərəkət edirik. Stansiyanın yanındakı təzə, böyük parkı sağımızda buraxaraq irəliləyirik. Şəhər sevimli, binalar gözəl, küçələr nizamlı. Qaldırım¹²lər gözəl ağacların kölgələri altına uzanmışdı. Şəhərin simasında Şərqi şərqlik əsərləri görünürdü. Mənim nəzəridiqqətimi cəlb edən bircə xüsusiyyət var idi: orta boylu, yuvarlaq üzlü, basıq burunlu, şişman, bədəninə nisbətən ayaqları qısa olan bəzi adamlar gəlib keçməkdə idi. Həm simalarında, həm də başlarındakı Daşkənd, Fərqanə araqçınlarından onların özbək olduqlarını zənn etmiş, sevinmişdim. Bunlar ilə danışacaq, çoxdan uzaq düşdüyüm Türküstana aid təzə məlumatlar alacaqdım. Oraya getməkdənsə, bunlardan alacağımız məlumatın bizə köməyi olacaqdı...

Bu arada faytonumuz sağdakı gözəl, yüksək binanın qarşısında durdu. Bura Komissarlar Şurası idi. Yoldaşlarımızdan bir qismi yuxarı çıxdı, bir qismimiz də aşağıda gözlədik. Mən burada əvvəlcə gördüyümüz araqçınların krım-

¹² Qaldırım - səki

lilar olduğunu öyrəndim. Bir az sonra Səmədağa ilə yoldaşlarımız aşağıya enirdilər. Bunların arasında orta boylu, şişmanca, yuvarlaq qırmızı üzlü gənc adam da var idi. Ya-xınlaşarkən yoldaşlarımızdan biri:

– Tanış olunuz, professor Çobanzadədir, – dedi.

... Rəngarəng alma, armud və qeyri meyvələrlə bəzənmiş meyvə bazarına keçərək, həyəətə açılan bir darvaza önündə durduq, dörd-beş pilləli pilləkandan çıxaraq iki otaqlı bir mənzilə girdik. Bura Çobanzadənin mənzili idi. Burada çox qalmaq üçün vaxtımız yetərli deyildi, ancaq bir fincan türk qəhvəsi içə bilərdik.

Çünki bu gün Baxçasarayda gedəcək və orada lazım olan adamlarla görüşəcəkdik. Bu səbəbdən söhbətimiz qarışıq və nizamsız gedirdi. Krıma aid məlumat almaq üçün yadma düşənləri professordan soruşmağa tələsirdi. Bu arada Səmədağa dedi:

– Bu söhbətləri kənara qoyun, yoldaş Çobanzadə, deyin görüm, burada yeni əlifba məsələsi necədir?

Çobanzadə ciddi bir vəziyyət aldı:

– Ha... istə, buna aid sizə qısa məlumat verim, – müqəddiməsilə sözbə başladı:

– Əlifba və imla xüsusunda Krım gəncliyində üç cərəyan vardır: birincisi, islahçılardır; bunlar ərəb əlifbası üzərində qazanlılar tərəfindən edilən islah tərzində bir islahat etmək istəyirlər.

İkincisi, latın hürufat tərəfdarlarıdır. Bunlar hələ müəyyən bir forma göstərməyiblər.

Üçüncüsü, rus hürufatını qəbul etmək istəyənlərdir. Bunlar da hələ müəyyən bir forma göstərməyiblər.

Professorun bu qısa izahı Krımdakı əlifba cərəyanının nə vəziyyətdə olduğu haqqında qısa və qəti məlumat vermişdi. Səmədağa:

– Ərəb və rus əlifbası tərəfdarlarının fikri əbəsdir. Krımlılar yeni əlifbanı qəbul edəcəklər, – dedi.

Səmədəğa bu fikrini qətiyyətlə, inamla söylədi.

Stansiyaya gəldik. Baxçasarayaya getməyimiz üçün hökumət tərəfindən təyin edilən faytonlar hazır idi.

Ağməscid. Baxçasaray. Şəhərin uzun vəsəliqəli küçələrindən çıxmışdıq, yolumuz cənub-qərbistiqamətini aldı. Şəhəri tərk edərkən sağımızda hökumətin at yetişdirən zavodu, solumuzda şüşə zavodu qalmışdı. Yolda elə mühüm kəndlərə rast gəlmirdik, ancaq hərdənbir olduqca böyük, gözəl alma, armud bağlarının yanından keçirdik. Bağ olmayan yerlər, buğda zəmisisi və boş yerlər idi... Yolumuz istiqamətini dəyisdirərək aşağıya doğru buruldu. Aşağıda bir şəhər göründü. Bura Baxçasaray idi. Şəhərin xarici mənzərəsi onun tamamilə bir şərq şəhəri olduğunu təsdiq edirdi: şərqdən qərbə doğru uzanan bir dərə içindəsalınmışdı, binaları çox da böyük deyil, bunların çoxu ikimərtəbəlidir, küçələr dar, əyri-üyrü idi. Bir çox məscidlər var. Hər məscidin yanında səmaya doğru uzanan bir, yaxud iki minarə var. Baxçasaray bu mənzərəsi ilə başqa şərq şəhərlərindən çox osmanlı şəhərlərini andırırdı (xatırladırdı – A.Ü.).

Dar bir küçə ilə şərqə doğru irəliləyirdik. Faytonlarımız sağ tərəfdəbir darvaza qarşısında durdu. Bura Xan sarayı imiş. Saray bir növ bağça idi. Bağça içində müxtəlif binalar, ağaclar, türbələr var.

Əvvəlcə tam qarşımızda olan bir binaya doğru yürüdük. Bu bina o qədər böyük deyildi. Dar, əyri pilləkanlarla yuxarıya çıxdıq. Bura muzey idi. Bizə professor Çobanzadə rəhbərlik edirdi. Orada gördüklərimiz barəsində müfəssəl məlumat verirdi.

Qədim türk tarixi abidələri o qədər çox olmasa da, bəzi şeylər vardı. Məsələn, qədim toplar, yəhər dəsti, atın üzə-

rinə örtülən zinətli ipək çarşaf, mis qablar, cəhrələr, xələtlər, qızıl kəmərlər, sırğalar, qədim Krım mis pulları, qədim kobud tapançalar, tunc kəşkul, adam döyməyə məxsus qırmanclar, dəbilqələr, qılınclar... Bunların arasında Abbasilər dövrünə aid qədim pullar da vardı. Sarayın həyətinə girərkən sol tərəfdə bəzi binalar vəxanların türbələri (qəbirləri) də var idi. Türbələrin üzərindəki qəbir daşları insanın belindən yuxarısı şəklində idi, ancaq burnu, ağız, gözü göstərilirdi. Başın üzərində sarıq şəkli var. Bunların arasında böyük bir günbəz var, günbəzin içindəki qəbir Dövlətgerayın idi. Qəbir daşı üzərində 1041 tarixi yazılmışdı (hicri tarixidir), sol tərəfdə yenə bir günbəz, günbəz üzərində müxtəlif yazılar var. Saray həyətinin ortasında Krım yarımadasını təmsil edən kiçik hovuz, həyətin sağ tərəfində xeyli böyük iki mərtəbəli bir bina var: bura Krım xanlarının yaşadığı dairə imiş. Binanın ikinci mərtəbəsindəyik. Əvvəlcə böyük xalılar, xalçalarla döşənmiş bir salon. Salondan kiçik bir dəhliz vasitəsilə ikinci otağa keçilir. Burada bir-birinin yanında yerləşən 4 otaq var; otaqların içində buxarılar, köhnə üsulda çarpayılar var. Xuluflu çarpayılardan birinə işarə edərək: “Bu çarpayıda məşhur Yekaterina bir neçə dəqiqə uzanmış”, – dedi. Mirzə Cəlil istehzanı andıran xəlif bir təbəssümlə; “Demək, müqəddəs çarpayı imiş!” – deyə əlavə etdi. Kiçik bir otaqdanyenə böyük bir salona çıxdıq. Bu salona “Altun oda” deyilirmiş. Otaq başdan-başa yaldızlanmış¹³, divarları müxtəlif yazılar ilə süslü. Yazılar Krım Gəray ibn Dövlətgeray haqqında yazılan mədhiyyələrdən ibarət idi. Otağın yuxarısında türk sənət nümunəsi olan böyük gözəl bir çilçiraq asılmışdı. Otağın sol tərəfində buxarı içində üzərində hilal və yıldız¹⁴ şəkli olan bir manqal var idi.

¹³ yaldızlanmış - bəzədilmiş

¹⁴ Yıldız - ulduz

Burada ikinci mərtəbə qurtarır. Xaricdən¹⁵ olan bir pilləkanla həyəət enilir. Pilləkanın altına yaxın bir yerdə məşhur Bağçasaray fontanı¹⁶ var. Fəvvarənin qazandığı şöhrət dərəcəsində bir əhəmiyyətə malik deyildi. Fəvvarənin yanında təliq¹⁷ ə yaxın bir yazı ilə yazılmış səkkiz misralıq bir mənzumə vardı. Fəvvarənin sol tərəfində bir bina var. Bura da xanın xüsusi məscidi imiş. Məscidin qapısı üzərində 909 tarixi yazılmışdı (hicri tarixidir). Məscidin sağ tərəfində böyük salon vardı. Bura məhkəmə imiş və bu binanın qapısı üzərində, yuxarıda qəfəs ilə ayrılmış bir yer var. Mühakimə zamanında xan şəxsən burada oturub mühakiməni dinləyirmiş. Binanın divarları İstanbulun qədim memarlıq tərzini xatırladır. Yuxarısı isə tamamilə Türkiyə üslubundadır.

Burada Xan Sarayı səyahəti qurtarır. Artıq yenə Ağməscidə dönmək zamanı gəlmişdi. Bağçasaraya aid məlumatı aşağıda yenə görəyik. Ancaq burada bu şəhər haqqında bir neçə ümumi söz demək istəyirəm:

Bağçasaray xarici mənzərəsi etibarilə tamamilə Şərq şəhəridir, özündən çox uzaq bir məsafədə olmayan Ağməscidlə müştərək heç bir nöqtəsi yoxdur desək, çox da mübaligə etmiş olmayacağıq. Ağməscid tamamilə Avropa şəhəridir, orada Şərq və türk zövq və sənətini göstərən heç bir iz və əlamətə təsadüf edilmir. Bağçasaray isə küçələri, binaları, üslubu, məscidi, minarəsi, mədrəsəsi ilə, xülasə, hər şeylə tam bir şərq şəhəri olduğunu dərhal bildirir. Hələ Xan sarayı ilə türbələr türk arxitekturasını göstərən canlı abidələrdir.

Ağməsciddə ilk iclas. Əvvəlcədən verilən qərara əsasən iyulun 3-də günortadan sonra bir yerdə toplanacaq, yeni

¹⁵ Xaricdən – burada: çöl tərəfdən

¹⁶ Fontan - fəvvarə

¹⁷ təliq-ərəb yazı növlərindən biri

əlifba barəsində xüsusi bir iclas edəcəkdik. Saat dörd ilə beş arasında idi; stansiyadan-vaqonumuzdan şəhərə doğru hərəkət etdik. Yeddi-səkkiz dəqiqə sonra avtomobillərimiz geniş və səliqəli bir küçədə, qovaq, şam ağacları ilə bəzənmiş bir evin yanında durdu. İclas burada olacaqdı...

İclasda Krımın məsul işçiləri ilə maarif xadimlərindən bir qismi iştirak edirdi. Söhbətimiz çox maraqlı, çox səmimi idi; Oktyabr İnqilabının krımlılara, Krım kəndlərinə verdiyi faydalara aid məlumat verildi. Krımda maarif və mədəniyyətin inkişafına dair sözlər söylənirdi. Krımda yaşayan xalqların ictimai xəstəlikləri izah edilir və müalicəsi üçün çarələr, planlar göstərilirdi. Yeni Əlifbaya dair söylənəcək sözlərin tam zamanı gəlmişdi. Bu arada Səmədağa:

– Bunların hamısı böylə, indi gələk, təzə əlifba barəsində bir az danışaq, – deyərək söhbətimizi əsas mövzuya keçirmək istədi.

– Çox gözəl, çox müvafiq, – cavabları ilə qarşılandı.

Yoldaşlarımızdan biri müsahibəmizə bir az rəsmi şəkil verilməsinin münasib olacağı fikrini irəli sürdü:

– Məclisi bir nəfər idarə etsin, – dedi.

Məclis tərəfindən bu təklif müvafiq görüldü. Sədr seçildi.

Sədr:

– Məclisimizin rəsmi qismini açıq elan edirəm. Birinci söz, təbii, yeni əlifba qəhrəmanı sevgili qonağımız Səmədağaya təqdim olunur, – dedi.

Səmədağa söykəndiyi oturacaqda özünü dikəltdi, ağ, qısa saqqalları arasında barmaqlarını gəzdirərək: “Bəli...” müqəddiməsilə sözə başladı:

– Bu gün tarixin çox əhəmiyyətli dəqiqələrini yaşayırıq. Köhnə, çürümüş adətlərimizi, cəmiyyət üçün, insanıyyət üçün zərərli olan hər şeyi atmaq, dəyişdirmək lazımdır.

Onlardan biri də ərəb əlifbasıdır. Bu əlifbanın nöqsanlarını görənlər yalnız biz deyilik, bizdən çox zaman əvvəl də bu əlifbanın nöqsanını, geniş, canlı bir mədəniyyəti idarə etməkdə aciz olduğunu bilənlər olmuşdur. Onların biri də bizim azərbaycanlılardan Mirzə Fətəli Axundovdur.

Axundov, deyəsən, bundan altmış il qabaq əlifba məsələsini qaldırdı, bu barədə çalışdı, çabaladı, mümkün olan çarələrə əl atdı. Çox heyif ki, meydana bir nəticə çıxara bilmədi, projelərini həyata keçirə bilmədi. O zaman bunu həyata keçirmək mümkün deyildi. Ondan sonra Müsavat hökuməti zamanında bu məsələ yenə meydana atıldı. Bu məsələ xalq vəkilləri məclisinə qədər gəldi, yenə bir nəticə çıxmadı. Nəhayət, Azərbaycanda inqilabdan sonra yenə bu məsələ meydana çıxdı. Bu dəfə ən mühüm məsələlər arasında ortaya atıldı... Göründüyü kimi, elm və mədəniyyətə yaxınlaşmaq istədiyimiz zaman qarşımıza həmin dəqiqə əlifba məsələsi çıxır. Demək, bu məsələni elmi, mədəni ehtiyaclar doğurur. Köhnə əlifba elmi, fənni bir əlifba olsaydı, tez-tez bu məsələ meydana çıxmazdı. Mən burada elmi tədqiqlərə girişmək istəmirəm, girişməyi də lazım görmürəm; çünki ərəb əlifbasının elmi nöqsanlarını burada olanların hamısı, bəlkə, məndən də yaxşı bilir... Xülasə, biz Azərbaycan türklərində, köhnə əlifbanın türk dilinə yaramadığı barəsində yəqinlik hasil oldu. Əlifbanı dəyişdirməyə qərar verdik. Təzə əlifbanı yalnız Azərbaycan daxilində həyata keçirmək istəmirik. Bunun bütün türk xalqları arasında qəbul olunmasını arzu edirik, çünki böyük bir mədəniyyət, əsaslı bir maarif yaratmaq üçün böyük cəmiyyət lazımdır. Kommünizm prinsiplərindən biri də sinifsiz cəmiyyətləri bir-birinə mümkün dərəcə yaxınlaşdırmaq, hətta bir-birilərlə birləşdirməkdir. Dil etibarilə bir-birinə yaxın olan xalqları birləşdirmək daha asandır. Madam ki sizinlə bizim dili-

miz arasında o qədər böyük bir fərq yoxdur, o halda dil və ədəbiyyatımız bir əsas üzərində qurmağımız lazımdır. Dilin iki cəhəti var: dil ilə söylənən cəhət və yazı ilə əda edilən cəhət. Yazının əsası hərfdir. Yazımızı birləşdirmək üçün yazının əsas və kökü olan hərflərimizi birləşdirməliyik.

Yeni əlifba məsələsi yalnız Azərbaycanda deyildir. Bu məsələ üzərində köhnə adla Osmanlı türkləri, təzə adla Anadolu türkləri də çalışırlar. Doğrudur, onların arasında yeni əlifbaya qarşı olanlarda vardır, ancaq Hüseyn Cavid və başqaları kimi ən qüdrətli yazıçılar təzə əlifba tərəfdarıdır. Orada az zaman içində yeni əlifba tərəfdarlarının sayının artacağına inana bilərik. Orada da hər halda bu əlifba keçəcəkdir.

Biz yeni əlifba yaradarkən əsas olaraq latın əlifba sistemini götürdük. Söz yox ki, o əlifbanı olduğu kimi almadıq. Dilimizə uyğunlaşdırdıq. Bizim qəbul etdiyimiz əlifba hələlik bir projedir. Sözümlər sistem üzərindədir. Şəkli bəyənməyə, dəyişdirə də bilərik. Bu, asan məsələdir.

Eşitdiyimizə görə, sizdə rus əlifbasını qəbul etmək istəyənlər varmı. Bu fikir əsassızdır, çürükdür, çünki rusların özləri də əlifbalarını bəyənmirlər. O zaman biz bu əlifbanı necə qəbul edək? Bu fikir bikara şeydir. Belə hal!...

Yeni əlifbaya qarşı olanların özləri də ərəb əlifbasını bəyənmirlər; yalnız əski ədəbiyyatdan ayrılacaqlarına görə qorxurlar. Bu da bikara fikirdir, çünki biz sabahdan başlayaraq, ərəb əlifbasını çıxarıb atacaq deyilik, köhnə əlifbanı oxuyanların dustaq ediləcəklərinə dair bir dekret çıxarmaq fikrində deyilik; o da öz yolu ilə gedəcək; əgər həqiqətən, ədəbiyyatımıza ziyan gələcəksə, çox zaman onu da saxlayacağıq. Bizim məqsədimiz mədəniyyətimizi yıxmaq deyil, diriltməkdir. Əgər lazım gələrsə, ərəbcəni də, farscağı da daha canlı bir surətdə uşaqlarımıza öyrədəcəyik...

Bəzi yoldaşlar: “Hələlik əlifba məsələsini buraxaq, başqa mühüm işlərimizə baxaq”, – deyirlər. Məncə, əlifba məsələsindən daha mühüm olan işimiz yoxdur, bugünkü işlərimizin ən vacibi əlifba məsələsidir, bunu bundan sonra bir dəqiqə də yubatmaq olmaz. Biz az zamanda çox iş görməyə məcburuq, ona görə bu məsələni təkamül yolu ilə deyil, inqilab yolu ilə həll etməliyik. Bundan sonra səsində şiddət və qüvvət verərək davam etdi:

– Yoldaşlar! Həyat sizin təkamülünüzü gözləmir, o yürümək, yüyürmək, çalışmaq istəyir; bunu edə bilməsəniz, siz təkamülünüz ilə bərabər əzilib, əriyib, puç olub gedəcəksiniz... Belə ha!.. – səsində təbii hal verərək, – xülasə, az çalışmaqla çox şey əldə etmək, daima çalışmaq zamanında-yıq... İndi mənim qəti təklifim budur: burada bir komissiya təşkil edək, komissiyanın başında məsul yoldaşlardan biri olmalıdır. Belə ha... İndi kimin sözü var, desin.

Sədr sözü Çobanzadəyə verdiyini söylədi.

Çobanzadə:

– Yoldaşlar, əlifbaya, əvvəla, elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşalım. Əlifbanı bir lisanı mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanımızda olan səsləri ifadədə acizdir.

İkincisi, bir lisan şəxsi deyildir, ictimai bir müəssisədir (əhalisinin ümumi nəzər etibara alınmalı).

Üçüncüsü, bir cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbii-dir. Madam ki, cəmiyyət təşəkkül etmiş, onun keçmişi unudulmamalıdır.

Dördüncüsü, yazıda fənn tərbiyə (əxlaq dərsi) dəxi nəzəri-diqqətə alınmalıdır.

Beşincisi, bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını öz ətrafına toplayıb hərs və mədəniyyət yolu ilə sürətlə irəlilədəcək bir əlifba lazımdır. Sizin əvvəlcə

təklif etdiyiniz əlifba xüsusunda bizim fikrimiz tamamilə başqa idi. Verdiyiniz izahatdan sonra bizə qənaət hasil oldu ki, mədəniyyətə irəliləmək üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa çarəmiz yoxdur. Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi lazımdır. Belə bir mərkəzə namizəd ola biləcək ancaq Bakıdır. Bakıdan başlamış yeni əlifba məsələsinə bütün Krım xalqı və gəncliyinin yardım etməsini ümid edirəm. Komissiya təşkil etmək də müvafıqdır. Sizin hər xüsusda bizə yardım edəcəyinizə əminik. Biz sizin fikrinizi salamlayırıq.

Bundan sonra Krım Maarif Komissarlığının tərbiyyəi ictimaiyyə¹⁸ müdiri Teymurcan Odabaşı söz aldı.

Teymurcan:

– Bu xüsusda mən də bir neçə söz söyləmək istəyirəm.

Bir: ərəb hərfləri bizim ehtiyacımızı təmin etmir, bu bir həqiqətdir. Bunu inkar etmək mümkün deyil, bunu etiraf etməyə məcburuq.

İki: ərəb hərfləri ilə oxu-yazı bilən azdır. Bu da doğrudur.

Üç: inqilabdan sonra savadlılığı 5% artırma bildik.

Dörd: biz hər şeydən əvvəl kəndlilərin mənfəətini düşünməliyik. Hal-hazırda müxtəlif türk qəzetlərinin bir milyon yarım müştərisi var. Yeni hərflərə keçdiyimiz kimi bu bir milyon yarım çox az miqdara enəcək, onsuz da zərərdə olan türk mətbuatını maddi cəhətdən idarə etmək mümkün olmayacaq. Bu, birinci zərərdir. İkinci zərər, kəndlilərə inqilab fikrini təlqin etmək istəyirik. Bu fikri təlqin etmək, edə bilmək üçün mətbuata möhtacıq. Əgər mətbuat birdən-birə tənəzzülə uğrayarsa, bu məqsədimizə nail olmayaca-

¹⁸tərbiyyəi ictimaiyyə - ictimai tərbiyyə

ğiq. Buna görələmizdə hazır vasitələrdən biri olan ərəb əlifbasını mühafizə etmək daha münasibdir. Həqiqətən, bu hərflər bir az müşküldür, öyrədilməsi çətindir, fəqət bunun üçün də o qədər çox vaxt itirmirik. Ən çoxu bir ay yarım itiririk. Hər hansı bir hərf olursa olsun, yeni məktəbə girən tələbəyə təcrübə üçün bu zamanı itirəcəyik. Bir də latın hərflərini təklif edirsiniz; əgər mütləq hərfləri dəyişdirmək lazımdırsa, ayrıca bir hərf yaratmalıyıq. Biz daima avropalıları təqlid edirik. Milli mənlüyimizi göstərəcək bir şey etməliyik; yoxsa daima təqlidçilik vəziyyətində qalmaq da doğru deyildir. Məncə, əski hərflərimizi məqbul bir tərzdə islah edərsək, məsələni zərərsiz, ziyansız həll etmiş olarıq.

Osman yoldaş söz aldı:

– Bir çox mühüm məsələlər xüsusunda danışdıq. Bu məsələlər üzərində mən artıq dayanmaq istəmirəm, yalnız bir şeyi xatırlatmaq istəyirəm; sizin buraya gəlməyiniz çox əla oldu. Çünki sizin gəlməyiniz münasibətilə yeni əlifba tərəfdarları 2% –dən 25%-ə yüksələcək. Sizin təkliflərinizi böyük maraqla qarşılıyacağıq. Sizinlə daimi münasibətdə olacağıq. Yeni əlifba məsələsi, hər halda, laqeyd yanaşılması məsələlərdən deyildir.

Bundan sonra sözü ərəb hərflərinin ən nüfuzlu tərəfdarlarından olan Həsən Səbri Ayvazov aldı. Həsən Səbri yoldaşın yeni əlifba haqqında söyləyəcəyi fikirləri əvvəlcədən də təxmin edə bilmişdik, doğrudan da, bizim təxmini-mizdən uzağa getmədi. Fikirlərini bütün saflıq və səmimiyyətlə izah etdi və dedi:

– Yoldaşlar, ictimaiyyətimizlə çox sıx əlaqədar olan bir məsələni həll etmək üçün məmləkətimizə qədər zəhmət çəkərək gəldiyiniz üçün təşəkkür edirik. Gülümsəyərək: –

Bəlkə, bilirsiniz, mən yeni əlifba tərəfdarı deyiləm. Bununla bərabər, yeni əlifba təşəbbüskarlarını səmimi qəlbdən təbrik və xidmətlərini təqdir edirəm. İctimai xəstəliklərimiz üçün çarə arayan hər kəs mənim nəzərimdə möhtərəmdir. Yeni əlifba komitəsi, yeni əlifba təşəbbüskarları da bizim sağalmaz xəstəliyimiz üçün çarə arayan təşkilatdır. Ona görə mənim nəzərimdə ehtirama layıqdır. Bizim sayımız azdır. Müstəqil mətbuat yarada bilmirik. Buna görə də hürufat məsələsində ehtiyathı davranmalıyıq. Hürufat məsələsini ümumi türk xalqlarının müştərək malı hesab edirik. Əgər məsələ ümumtürk xalqlarının rəyi ilə həll edilərsə, əmin olun ki, ilk sırada biz olacağıq, əks halda üstünlük olan tərəfə yönəlməyə məcburuq. Bir də möhtərəm Səmədağanın sözündən anlaşıldığına görə, Azərbaycan artıq yeni əlifbanı qəbul etməyə qərar vermiş, qərarı da qəti imiş. Əgər Azərbaycan öz gücünə qüvvətli bir mətbuat yarada biləcəyinə əmin ola bilirsə, o qüvvəti özündə görürsə, bu qərarlarını bütün səmimiyyətimizlə təbrik edirik.

Son sözümlü söyləyirəm:

Hürufat məsələsini ümumi türk-tatar xalqlarının rəyi ilə, bunların qurultayında həll etmək, maarif və mədəniyyətimizin istiqbalı üçün ən sağlam, ən əmin, ən təhlükəsiz və doğru bir yol olduğu fikri qənaətinə gəlmişəm.

Bunun ardınca Maarif Komissarı sözə başladı:

– Mənim bir çox sualım var. Əgər bu suallarına mənə qane edəcək bir cavab ala bilərsəm, qərarımı ondan sonra verəcəyəm.

1. Bizdə bir Şərq məsələsi var, biz Şərqdə inqilab etmək istəyirik. Görəsən, yeni hərflə Şərqə gedə bilərikmi?

2. Yeni hürufatla Şərqi bir hissəsi olan Ərəbistana necə gedə bilərik?

...

Kıymılı yoldaşlarımızın sözü burada qurtardı. İndi nitqlər arasında hiss edilən şübhələrə və bizə verilən suallara cavab vermək vəzifəsi bizim üzərimizə düşürdü. İlk sözü yoldaş Mirzə Cəlil Məhəmmədquluzadə aldı:

– Ərəb əlifbasının fənalığına qarşı söz ola bilməz. Bu, ümumiyyətlə, qəbul olunmuş bir həqiqətdir. Yeni əlifbaya gəlincə, biz yeni əlifba yaratdıq, o əlifbanı sizə təqdim edirik, ümidvaram ki, siz də gərək Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəisi möhtərəm Səmədəğanı və bu məsələyə bir neçə il əlindən gəldiyi qədər xidmət etməyə çalışan mənim kimi bir yazıçı yoldaşımızın hörmətini saxlayıb bu əlifbanı qəbul edərsiniz. Bizi də məmləkətinizdən məyus qaytarmazsınız.

Mirzənin sözü cavabdan ziyadə bir rica mahiyyəti daşıyırdı. Ona görə mən də yadıma gələn cavabları verməyə məcburiyyət hiss etdim. Sədrdən söz istədim və aşağıdakı məzmununda bir cavab verdim:

– Möhtərəm yoldaşlar! Biz tariximizin ən mühüm səhi-fələrini yaşayırıq. Əsrlərcə cəhalətin zülmü altında inləyən xalqımızın üzərindəki qara buludlar getdi. Bu gün qarşımızda tərəqqimizə mane olan siyasi bir səbəb yoxdur. İndi bu xalqın gedəcəyi doğru yolları araşdırırıq. Bu yolu nə qədər doğru, əsaslı surətdə həm də əsrimizin, elmin, fənnin, məntiqin göstərdiyi əsaslar üzərində təyin edə biləriksə, irəliyə doğru atacağımız addımları bir o qədər əmin olaraq ata bilərik. Biz yeni tariximizin başlanğıcında əlifba məsələsini görürük. Bu barədə qarşımızda üç yol var:

1. Köhnə-ərəb əlifbasını olduğu kimi saxlamaq.
2. Ərəb əlifbasını islah etmək.
3. Yeni bir əlifba qəbul etmək.

Birinci yolun mümkün olmadığını hər kəs söyləyir. Siz də etiraf edirsiniz. Bu halda ərəb əlifbasını köhnə halında yaşada bilməyəcəyik.

İkinci yola gəlincə, indiyə qədər edilən təcrübələr bunun mümkün olmadığını göstərir. Çünki hər ölkə başqa yolda islah edir. İslah edilən hərflər bir-birinə bənzəmir. Bu tərzdə islah türk-tatar xalqlarını dil və imla etibarilə bir-birinə yaxımlaşdırmır, uzaqlaşdırır. Bunu da, zənn edirəm, etiraf edəcəksiniz.

Bu halda yalnız üçüncü yol qalır ki, bu da yeni əlifba qəbul etməkdir. Bizim qənaətimiz də bu mərkəzdədir.

Ona görə hazırladığımız projeni sizə təqdim edirik. Xətamız varsa göstəriniz, səhvimiz varsa təshih ediniz ki, biz də çıxdığımız yoldan dönək və sizin göstərəcəyiniz doğru yolla hərəkət edək. Təqib etdiyimiz yol doğru, faydalı və təhlükəsizdirsə, rəhbərliyini üzərinizə aldığımız dil, hərs və mədəniyyət etibarilə bizimlə yaxından əlaqədar olan Kırım xalqının sürətlə mədəniləşərək sosializmə doğru irəliləməsi naminəsizi də yeni əlifbanı qəbul etməyə dəvət edirik. Hətta müsaidənizlə, təklif edirik. Tarixdə, ənənəsində, dilində və bu gün qəbul etdiyi kommunizm prinsipində müştərək olan kütlələrin fikri məhsullarının zəbt və qeydi üçün birinci vasitə olan hərflərində də müştərək olmalarını bütün qüvvətimizlə istəyirik. İndi ərəb əlifbasının islahı üçün göstərdiyiniz səbəbləri birər-birər gözdən keçirək. Burada verəcəyim cavabı yoldaş Teymurcandan başlamalı idim; ancaq şəxsinə böyük hörmət bəslədiyim Həsən Səbri yoldaşa verəcəyim cavabı Teymurcan yoldaşa verəcəyim cavabdan qabağa salmaq istəyirəm.

Yoldaşlar! Həsən Səbri yoldaşın sözlərini böylə xülasə etmək olar: Səbri yoldaş əsas etibarilə ərəb əlifbası tərəfdarı deyil, bu fikrini özü də açıq söylədi. Onun sözlərindən anlaşıldığına görə, o, islahın da tərəfdarı deyil, çünki indi edilən islahlar Səbri yoldaşın qorxdığı şeyi meydana gətirmiş, həm də çox fəna bir surətdə meydana gətirmişdir. Ay-

rı-ayrı ölkələrdə “islah olunmuş” hərflərlə yazılan türk-tatar mətbuatı başqaları tərəfindən oxunmayacaq bir hala gəlmişdir, halbuki Səbri yoldaş da bundan qorxur. “İndi bizə müxtəlif ölkələrdə yaşayan türk-tatar xalqlarını bir-birinin mətbuatından istifadə ediləcək bir hala gətirmək lazımdır”, – deyirlər. Bunun üçün nə etməli, əski imlanı, əski hərfi davam etdirməlimi? Buna özünüz də razı olursunuz.

İslahı edək? Hansı şəkildə? Sizin etdiyiniz kimi? Çox gözəl, bunu qəbul edək; lakin bundan nə qazanırıq? Yenə əski hamam, əski tas. Bir neçə hərfi atmışıq, imla hərflərini artırmışsınız, lakin ərəb əlifbasının nöqsanı yalnız bu qədər idi mi? Yenə bir hərflər bir neçə şəkildə yazılır. Bəs texniki cəhətdən çıxardığı əngəllər, yazı maşını məsələsi necə olacaq?.. Zənn edirəm, bu yoldakı islahın mükəmməl, nöqsansız bir islah olduğunu siz də iddia etmirsiniz və edə bilməzsiniz də. İndi ikinci şəkildəki islahla gələk; o da kəzənlilərin etdiyi islahdır, burnu, qulağı, ayağı kəsilmiş bir ərəb əlifbasıdır. Aramızda belə bir islahın tərəfdarı olmadığımıza görə bunun üzərində çox dayanmayacağam. Bu xüsusdə bunun tərəfdarı olanlarla qarşı-qarşıya gəldiyimiz zaman danışarıq.

– Səbri yoldaş! Sözüünüzün müqəddiməsində yeni əlifbaya tərəfdar olmadığınızı söyləmişdiniz, ancaq sözüünüzdən sizin yeni əlifbaya daha şiddətli, daha canlı bir surətdə tərəfdar olduğunuz anlaşılır. Yalnız qorxdüğünüz bir nöqtə qalır. İcazənizlə, onun haqqında bir neçə kəlmə söyləyəcəyəm: “Yeni bir əlifba qəbul edildiyi təqdirdə türk mətbuatı bir-birindən ayrılacaq deyirsiniz. Bu doğrudur! Ancaq hər ölkənin ayrı-ayrı əlifba qəbul etməyi də çoxolacaqdır. Bundan əlifba komitəsi də qorxur. Bizi Krıma qədər gətirən, sizinlə məsələni müzakirəyə məcbur edən də budur. Bunun yalnız Azərbaycanda tətbiqinə başlasaq, buraya qədər gəl-

məyimizin mənası nədir? Azərbaycan 160-200 min nəfər kırımlı ilə görüşməyi lazım bildiyi halda, geridə qalan bir çox milyonluq türk xalqlarını unuduğunumu zənn edirsiniz? Bizim bu səyahətimiz yalnız Krıma deyil; Türkünstanə, Qazaxıstanə, Başqırdıstanə, Tatarıstanə qədər getmək istəyirik. Orada yaşayan xalqlarla bu barədə fikirləşəcəyik; bəlkə, onlar da qəbul edəcəklər. Səhvimiz, xətamız varsa, göstərib bizi razı edəcəklər və biz də xətti hərəkətimizi ona görə təyin edəcəyik. Bir də qurultay məsələsini deyirdiniz. Buna aid rəsmi məlumatı Səmədəğa yoldaş verə bilər. Mənim eşitdiyimə görə, bu cür qurultay çağırmaq fikri də var. Onsuz bu səyahətimiz də o qurultayın müqəddiməsidir. Biz müxtəlif türk-tatar ölkələrindən münasib cavab və sözlər ala bilsək, hər halda qurultay çağırılacağına ümid edirəm”.

İndi yoldaş Teymurcanın sözlərinə keçirəm:

– Teymurcan yoldaşın birinci və ikinci maddələri haqqında bir deyəcəyim yoxdur, çünki o, burada bizimlə iştirak edir. Üçüncü maddəsi öz səlahiyyəti daxilində statistik bir məlumatdır. Bunun əlifba məsələsi ilə əlaqəsi azdır, yalnız təəssüf ediləcək nöqtəsi var; türk-tatar ölkələrinin hər yerində olduğu kimi, Krımda da oxu-yazı bilənlər çox az bir faiz təşkil edirmiş. Səbəbini izah etmədiyindən bu xüsusda bir şey deməyəcəyəm. Yalnız bunun da səbəbi köhnə əlifbanın uyğunsuzluğu olduğu haqqında mənə bir qənaət həsil oldu.

Dördüncü maddəsində: “Biz, hər şeydən əvvəl, kəndlilərin məntiqini düşünməliyik”, – deyir. Biz də bunu düşünürük, bunun xilafında heç bir şey iddia etmirik, əksinə, kəndlilərin daha asan bir surətdə oxu-yazı öyrənməsini istəyirik, onun üçün çalışırıq. Yeni əlifba qəbul etdiyimiz təqdirdə müxtəlif türk ölkələrindəki bir milyon yarım qəzet müştərisinin həmin saat azalacağını söyləyir. Görəsən, bu

niyə? Biz “sabahdan başlayaraq qəzetlər yeni əlifba ilə çap olunsun”, – demədik. Əski qəzetlər köhnə hərflərlə davam edəcək. Bu milyon yarım müştəri də əldən çıxmayacaqdır. Bununla bərabər, yeni əlifbanın öyrənilməsinə də başlanacaq. Axırda yeni əlifbaya keçmək tamamilə mümkün olduğu görüldüyü zaman keçiləcəkdir. Bunun üçün milyon yarım qəzet müştərisinin əldən çıxmasından qorxmağa heç bir səbəb yoxdur. Bir də yeni əlifbaya keçəcəyimiz təqdirdə kəndlilərə inqilab fikrini təlqin etmək işlərinin ləngiyəcəyini söyləyirsiniz. Bu da doğru deyildir. Heç bir şey ləngiməyəcək, hər şey öz yolu ilə davam edəcək. Teymurcan yoldaşın bu fikri tamamilə yeni bir fikirdir. Biz Azərbaycanda bu fikrə heç təsadüf etməmişdik. Yeni əlifba oxudulmağa başladıqdan sonra heç bir qəzet idarəsi və yaxud nəşriyyat şöbəsi qəzet müştərilərinin azaldığından şikayət etmədi, kitablarının anbarlarda çürüdüyünə dair heç bir şey demədi. Teymurcan yoldaş ərəb hərflərində çətinlik olduğunu söyləyir; lakin bunun üçün ancaq bir ay, ay yarım itirəcəyimizdən ziyan olmadığını iddia edir. Teymurcan yoldaş, bizim bir ay, ay yarım deyil, dəqiqə yarım da itirəcək vaxtımız yoxdur. Məncə, gətirdiyiniz dəlillər ərəb əlifbasına bəraət qazandıra bilmir. O, yenə təqsirli halda qalır. Bir də “əgər yeni əlifba qəbul etmək lazımdırsa, milli mənliliyimizi göstərən tamamilə yeni və ayrı bir əlifba qəbul edəlim”, – deyirsiniz. Çox gözəl, latın əlifbası kimi yararlı və mükəmməl bir əlifba projesini tərtib ediniz, bunu qəbul etməyə biz hazırıq. Biz zətən ərəb əlifbasını, yalnız ərəb əlifbası olduğu üçün atmadığımız kimi, latın hürufatını da yalnız latın hürufatı olduğu üçün qəbul etmirik. Biz ancaq çətinliklərdən, uyğun-suzluqlardan qurtulmağa çalışırıq. Bizim sözüümüz sistemdədir, şəkildə deyil. Biz ona görə latın sistemini əsas tutduq, çünki bundan daha uyğun, daha əlverişli bir sistem

tapa bilmədik, çünki latın sistemi təcrübədən keçmiş, həyat üçün haqq qazanmış əlifba sistemidir. Bir də texniki cəhətdən əlverişli olduğunu nəzərə, diqqətə aldığımız. Millətlərin qabiliyyətinə, istedadına, keçmişdə meydana gətirdikləri əsərlərlə qiymət verilir. Babalarımız səhv etmişlər, işə vaxtında başlamamışlar. Bizim hər şeyimizi ərəbləşdirmişlər. Heç olmasa, indi əsərlərimizə xüsusiyyətlərimizi göstərən bir sima verə bilsəydik, çox gözəl olardı. Məsələn, avropalılar fayton meydana gətirərkən biz avtomobil; avropalılar avtomobil düzəltdikləri zaman biz təyyarə meydana gətirmiş olaydıq; teleqrafı avropalılar kəşf etdikləri vaxt radionu biz kəşf etmiş olsaydıq, çox gözəl olardı. Lakin onların yaratmış olduğu mədəniyyət irslərindən istifadə etmək bizə mütləq lazımdır.

Teymurcan yoldaş, sizə də özümə də, burada oturanların hamısına da diqqət edirəm, tərəməzdən durnağımıza qədər avropalaşmışıq, hətta şəxsi libasımızda belə milli ənənəmizə riayət etməmişik. Bunları dəyişmişik və dəyişirik, yalnız əlifba məsələsində mühafizəkar bir vəziyyətdə qalmağın faydası yoxdur. Madam ki, qarşımızda əsrlərcə davam etmiş, təcrübədən keçmiş bir əlifba sistemi var, gəlin bundan istifadə edək. Tez bir zamanda yolumuzu təyin edək, bizim olduğumuz nöqtədən çox uzaq məsafələrə gədən bəşəriyyət qafilə¹⁹sinə yetişməyə çalışaq. “Köhnə əlifbanı islah” kimi çıxılmaz küçələrdə dolaşmağın artıq faydası yoxdur. Bununla bərabər, yenə təkrar edirəm: mənliliyimizi göstərəcək müstəqil, mükəmməl bir əlifba layihəsi tərtib edərsəniz, həm qəbul və həm də sizə qarşı böyük təşəkkür edəcəyimizə öz tərəfindən və Səmədağa izin verərsə, yeni əlifba komitəsi tərəfindən də söz verirəm. Səmədağa gülərək:

¹⁹ Qafilə - dəstə

– Hə, hə! Ver, ver! – dedi.

Yoldaşlar, qorxuram ki, başınızı çox ağrıtdım. Rica edirəm, mənə yenə bir neçə dəqiqə vaxt veriniz, maarif komissarı yoldaşın sözlərinə də cavab verim. Bu vəzifə Səmədağa üzərinə düşür. Bununla bərabər, mən də xatirimə gələn cavabı söyləsəm, zənnimcə, artıq və faydasız olmaz.

Komissar yoldaş: “Yeni hürufatla Şərqə gedə bilərik-mi?” – deyir.

Bəli, gedə bilərik. Burada ingilis üsulunu tətbiq edərək. Bilirsiniz ki, ingilislər Şərqdə dəmiryolu olmadığını biliblə-yenə gedirlər. Ancaq ilk yanaşdıqları sahildən etibarən həm dəmiryolu çəkir, həm də irəliləyirlər. Biz də Şərqdə ilk təmas etdiyimiz yerdən etibarən həm yeni əlifbanı öyrədərək, həm də irəliləyərək. Olmazmı? Təbii, o zamana qədər yeni əlifbanı öyrənən müəllimlərimiz də çoxalacaq... Zarafatı bir tərəfə buraxaq, söhbətimizə bir az ciddi yanaşaq. Komissar yoldaş Şərq deyərkən haranı nəzərdə tutur? Çinmi, Hindistanmı, İrənmı, Əfqanıstanmı? Əgər Çindirə, ora üçün bizim yeni əlifba bir şeyə yaramadığı kimi, əski əlifba da bir şeyə yaramaz, çünki hərflər dil demək deyildir; oraya getmək üçün dil lazımdır. Hindistan da belədir, Əfqanıstan da, İrən da qismən belədir. Türkiyəyə gəlincə, orada qədimdən qalma çürüntüləri sürətlə süpürüb atmaqdadırlar. Altı əsrlik xəlifəni bir həmlədə süpürüb atan türklərin, ərəb əlifbasını sabah atmayacağına kim söz verər? Əmin olun ki, Anadolu türkləri Rusiyada yaşayan türk-tatarlar arasında yeni əlifbanın qəbul ediləcəyinə əmin olsalar, sabahdan etibarən yeni əlifbanı qəbul edərlər. Çünki onlar əlifba dərdini bizdən daha əvvəl, bizdən daha çox çəkmişlər.

Ərəbistan məsələsinə gəlincə, bu xüsusda verəcəyim cavab çinlilər haqqında verdiyim cavabın eynidir. Çünki Ərəbistana getmək istəsəniz, ərəb dili ilə gedəcəksiniz. Bu

vəzifəni yerinə yetirəcək insanlar ərəbcə öyrənməyə məcburdurlar; ərəb dili öyrənilərkən ərəb hürufatı da öyrənilə bilər. Ərəbcə bilən bir adam üçün yeni əlifbanın bir ziyanı olmadığı kimi, ərəbcə bilməyənlər üçün də əski əlifbanın faydası yoxdur. Zənn edirəm, indi yeni əlifba lehinə verəcəyiniz qərarı qorxmadan verə bilərsiniz. Əgər yenə şübhəiniz varsa, cavabımı yoldaş Ağamalı oğlundan eşidərsiniz. Sözü-mü bitirirəm. Yeni əlifbaya qarşı edilən etirazlar, yuxarıda göstəriləndiyi kimi, zəif və əsassız olduğundan bundan sonra verəcəyiniz qərarı bütün cəsarətinizlə, müttəfiqən yeni əlifbanın lehinə verəcəyinizə əminəm. (Xuluflunun buradakı cavabı aşağıda dərc edilən cavabına yaxın olduğundan burada dərc etməyə lüzum görmədim).

Məndən sonra daha söz istəyən olmadı. Səmədağa dedi:

– Onda son sözü mənə verin.

Sədr:

– Buyurun.

Səmədağa:

– Demək üçün mənə bir şey qalmadı. Sizin etirazlarınıza veriləcək cavabın bir qismi yuxarıda söylədiyim sözlər arasında keçmişdi, bir qisminə də Xalid cavab verdi. Onun cavablarına mən də şərikəm. Bütün türk-tatar xalqlarının müştərək malı olan əlifba məsələsini, onların özlərinin rəyləri ilə həll edəcəyimiz haqqında sizə söz verirəm. Əslinə baxsanız, yalnız ondan ötrü buraya gəlmişik. Buradan Türkünə, Tatarınə, Qazaxınə, Başqırdınə gedəcəyik. Onlarla da danışıcağıq, ondan sonra bir fikrim də var; osmanlı türkləri arasına da getmək istəyirik. Əlifba məsələsini bir yerdə həll etməyə onlar da razı olsa, münasib bir yerdə bir qurultay çağıracağıq. Qurultayda əlifba, imla məsələsini və başqa mədəni məsələlərimizi həll edəcəyik.

Camaatımızın başında, ürəyində kök salan avamlığı, cəhələri kökündən söküb atmağa çalışırıq. Dünyada elmi ilə, mədəniyyəti ilə, texnikası ilə “mənəm”, – deyə yaşayan xalqların cərgəsinə daxil olacağıq. Yaşasın əlifbada inqilab, yaşasın yeni əlifba!

Səmədəğa sözünü qurtararkən çox həyəcanlı, çox coşqun idi, adəti üzrə gözlərində yeni əlifbanın eşq və sevdası parlayırdı.

Səmədəğadan sonra Həsən Səbri yoldaş ayağa qalxdı. Dodaqlarında mənalı təbəssüm əmələ gəlmişdi.

Münaqişənin ən qızgın dəqiqələri yaxınlaşırdı. Səbri yoldaş, ehtimal ki, ərəb əlifbasının müdafiəsi üçün ortaya tamamilə təzə bir şey atacaq, təzə dəlillər gətirəcək, bizi susduracaqdı. Söylənməsi ehtimal olunan bir çox fikirlər, dəlillər beynimizdə dolaşırdı. Bu ehtimallara qarşı cavablar hazırlamağa çalışırıdık. Səbri yoldaş həyəcansız, təlaşsız, gülə-gülə sözə başladı:

– Yoldaşlar, mən söz alarkən, ehtimal ki, sizə qarşı yeni etirazlar edəcəyimi təxmin etdiniz, ehtimal ki, yeni əlifbanı sürütmək üçün söz aldığımı zənn etdiniz, ehtimal ki, ərəb əlifbasını var gücümlə müdafiə edəcəyimi düşündünüz; halbuki məqsədim heç dəbu deyildir. Mən bu dəqiqələrə qədər əski əlifbanı mühafizə etmək tərəfdarı idim. Səbəbini yuxarıda ərz etmişdim. İndi möhtərəm Ağamalıoğlunun və başqa yoldaşların sözlərindən mənə qənaət hasil oldu. Mənim qorxularım aradan qaldırıldı. Bundan sonra artıq qəti surətdə yeni əlifba tərəfdarı olduğumu elan edirəm. İştə bunun üçün söz aldım. Səmədəğa sözündə, məsləkində sabit bir adam olduğundan, verdiyi sözləri də yerinə yetirəcəyinə əminəm”.

Məclisdə təzə bir həyat başlamışdı. Səmədəğanın sevincinin hüdudu yox idi. İlk müvəffəqiyyəti qazanan bir or-

du komandanı kimi sevinirdi. Artıq Krım türkləri yeni əlifbaçılar sırasına keçmiş hesab edilə bilərdi. Toplanacaq olan ümumi ziyalılar məclisinin verəcəkləri qərarın xülasəsi artıq yazılmış kimi idi. Çünki bu məclisdə iştirak edən ziyalılar Krım gəncliyinin, Krım ictimai fikrinin təmsilçiləri idi.

Məclisdən sonra vaqonumuza döndük. O gecəni rahat keçirdik. Əvvəlcədən verdiyimiz qərara görə, ertəsi gün Krım kəndlərinə gedəcəkdik, Krım kəndlilərinin həyatı ilə maraqlanmaq istəyirdik. Buna görə sədrimiz tərəfindən səhər erkəndən iki avtomobil hazırlanması üçün əmr verildi.

Ağməscid–Sevastopol. Sentyabrın on dördü idi. Səhər saat on birin yarısında “avtomobillər hazır” dedilər. Bu gün Sevastopola qədər gedəcəkdik. Əvvəlcə gördüyümüz yol ilə Bağçasaraydan keçməli idik, çünki oraya gedən ən doğru yol Bağçasaraydan keçirdi. Biz bu yolu axırına qədər təqib etmədik. Kiçik bir dərə kənarından sağa dönərək şosse yolundan ayrıldıq. Girintili-çixıntılı yollarla gedirdik. Avtomobillərimiz bizi saat rəqqasmdakı kuklalar kimi daima silkələyərək irəliləyirdi. Sağımız çöllər, təpələr, təpəciklərlə, solumuz isə armud bağları ilə əhatə olunmuşdu. Ağməsciddən 30 kilometrəqədər uzaqlaşmışdıq. Bir dərə kənarına sərpilən²⁰ xırda evciklər, dar, əyri, qeyri-müntəzəm küçələrlə bizi qarşıladı. Bura “Xanış köy” adlı tatar kəndi idi. O gün ətrafdan gələn atlılar və arabalıları ilə xeyli şənlənmişdi. Başqa gələnlər kimi biz də alçaq bir divar ilə əhatə olunmuş dar bir meydança qapısında durduq. Ora qocalar, cavanlar, başı yaylıqlı, rübəndli, araqçılı, belə kəmərlə xanımlarladolu idi.

Biz, alçaq bir barak içindəki masa ətrafında yerləşdik. Böyük qapı önündəki musiqiçilər dəstəsi müxtəlif ha-

²⁰ Sərpilən - sıralanmış

valar çalmaqda idi. Musiqi alətləri arasında millisi olmasa da, havalar milli və şərq havaları idi. “Bəy oğlu” adlı hava çox həzin, “Qaytarma” isə xeyli oynaq idi. “Tatarlığım”, “Tatar varmı” ünvanlı mənzumələr bir nəfər tərəfindən tərənnüm edildi. Bu havalar kırımlıların çarlıq zamanında gördükləri zülm və iztibdadın həzin xatirələri idi. Birinci hava Şevqi Bektörənin (Şövqi Bəytörə), ikincisi isə Məhəmməd Niyazi adlı rumınyalı bir şairin əsəri idi. Kəndlilər böyük bir diqqətlə bu havaları dinləyirdilər; duyduqları təəssürat simalarında cizgilərdən aşkar surətdə anlaşılırdı. Məclisdə çox uzaq kəndlərdən gələnlər də var idi. Çünki bu gün Kırım tatarlarının “Dərvizə” adlı xalq bayramı idi. Bu bayram ildə bir dəfə müxtəlif kəndlərdə icra edilirmiş.

Musiqi susdu, həyətdə ayrı tədbir (törən) başladı. Masa qoyuldu, stullar düzüldü. Orta yaşlı bir adam yanımıza gələrək xəfif bir baş əymədən sonra: “Buyurunuz”, – dedi. Bizi həyətin tam ortasındakı masa başına dəvət edirdi.

Xalq göz-qaşla bizi göstərir, bir şeylər danışdı. Danışmalar, gülüşmələr seyrəngahı gurultu ilə doldurmuşdu...

Masa başına düzüldük. Orta yaşlı bir adam masanın önünə keçdi. Başını bir az əydi, iki əlini şaquli surətdə yuxarıya qaldırdı. Bu, sükut işarəsi idi. Həmin dəqiqə səs və səda xırp kəsildi.

Hər kəsin gözü masa ətrafında idi. Bütün xalq qulaq kəsilərək söylənəcək sözləri gözləyirdi...

Professor Çobanzadə sözə başladı, Kırım türklərinin bu bayramını hökumət adından salamladı, bayramın ictimai əhəmiyyətini izah etdi. İnqilaba qədər kırımlıların çəkdikləri davamlı zülmələr haqqında məlumat verdi. İnqilabın kırımlılara və ümumiyyətlə, azlıqda qalan millətlər üçün olan əhəmiyyətini uzun-uzun izah etdi. İnqilab sayəsində Kırmda darülfünun təşkil edildiyini, hal-hazırda yüzə yaxın Kırım

kəndliləri uşaqlarının oxuduqlarını məmnuniyyətlə qeyd etdi. Sonra: “Yoldaşlar, – dedi, – bu gün sizin bayramınıza iştirak edən qonaqlarımızın arasında Azərbaycan Sosialist Şura Cümhuriyyəti sədri sevgili Səmədağa da vardır!..

Əhali sürəkli alqışlarla “Yaşasın Azərbaycan Şura Cümhuriyyəti və onun möhtərəm sədri!” – deyə səsləndi. Səmədağa yavaş-yavaş ayağa qalxdı. Alqışlar, yaşasınlar hələ davam edir, sözə başlamağa imkan vermirdi. Burada “sükut” əmri lazım idi. Ağsaqqal ortaya atılaraq, yuxarıda deyildiyi tərzdə “sükut” işarəsini verdi; həmin dəqiqə ortalıq dərin bir sükuta dalmış oldu.

Səmədağa Azərbaycan kəndliləri adından Krım kəndlilərinə səmimi salamlar yetirdi. Krım kəndlilərinin bugünkü bayramlarını, əvvəlcə Azərbaycan kəndliləri adından, sonra da heyət və öz adından təbrik etdi. Bu bayramın xalqın ictimai və mədəni işləri barəsində fikir mübadiləsi etməsi üçün çox müvafiq və təbii olduğunu izah etdi. Bu cür bayramları Azərbaycan kəndliləri arasında təşkil etmək lazım olduğunu söylədi, kəndlilər üçün asan bir əlifba qəbul etdirmək üçün gəldiyini də qeyd etdi.

Səmədağa davamlı alqışlar arasında sözünü bitirdi.

Yolumuza davam etmək üçün seyrəngahdan ayrılarkən xalq böyük izdihamla “Yaşasın Şura Azərbaycanı!” sədasını göylərə qədər ucaltdı. Bəzən isə “Yaşasın yeni əlifba pəhrəmanı!” sədası da eşidilirdi.

Arançı kəndi yolundaydıq. Yolun iki tərəfinə düzülən bağların arasından keçirik. Arabalara dolan cavanlar, qızlar, xanımlar şərqilər oxuyaraq bizimlə eyni istiqaməti təqib etməkdə idilər. Beş-altı kilometrlik bir məsafədə hava dəyişdi. Sərin rüzgar üzümüzü oxşadı. Bizə tanış olan qoxu dəniyə yaxınlaşmağımıza dair ilk muştuluğu verdi. Hələ çox zaman keçməmişdi; ta uzaqlarda bayqın yatan mavi dənizin

xarələri görünməyə başladı: qızmar günəşin kəskin şüaları altında qamaşan yorğun gözlərimiz dərin bir istirahət duyar kimi oldu. Əngin nöqtələrdə qanadlarını açan yelkənli gəmilər ağır-ağır gedirdilər. Ürkək sığırcınlar (foto018) zürüdə rəngli dəniz üzərinə ağ, siyah naxışlar cızırdılar. Üfüqdə birləşən dəniz ilə göy eyni rəngdə idi. Dənizi sağımıza aldıq, yenə eyni istiqamətdə yolumuza davam etdik.

Ağməsciddən qırx kilometrlik məsafədəyik. Sağda dəniz, solda geniş bir səhra; səhra içində yüksək bir xitabət kürsüsü; bir az ortada bu gün üçün taxtadan tikilmiş, uzun bir barak ətrafında arabalar, faytonlar, avtomobillər sıra-sıra düzülüb; meydan insanlarla dolu; bir az qərbdə süvarilər at yarışı edirlər. Seyrəngah çox izdihamlı, çox sevincli idi. Kişilər, qadınlar bayram paltarlarında şən bir halda ələ-ələ gəzinməkdə idilər...

Avtomobillərimiz baraka yanaşdı. Bizi oraya apardılar. Oturanlar ayağa qalxaraq bizi qarşıladılar. Bizim üçün ayrılan masa ətrafına toplandıq. Çobanzadə Səmədağanı oradakılara təqdim etdi. Heyət haqqında məlumat verdi. Krım ziyalılarının, Krım cavanlarının gözlərində heyətə qarşı hörmət hiss olunurdu. Krım kababı və buz kimi soyuq pivə ilə qonaq edirdilər. Burada bir çox müəllimlər, ziyalılar, məsul işçilər vardı. Söhbətimiz qeyri-rəsmi, ancaq çox səmimi idi. Mövzumuzu, əsasən, yeni əlifba təşkil etməkdə idi.

Tədbir ümuminin və yaxud bayramın rəsmi hissəsi başlanacaqdı. Xitabət kürsüsünün yanına dəvət etdilər. Xalq bugünkü bayramda yeni bir hadisə qarşısında idi, çünki heç gözləmədikləri yerdə Qafqaz dağlarının o tərəfindəki qardaş şura cümhuriyyətinin sədrindən söz eşidəcəkdilər. Hər kəs kürsüyə bir az da yaxın yer tutmaq üçün çalışır, bir-birini sıxışdırırdı. Məruzələr başladı. Səmədağa "Xanış

Köy”dəki çıxışına yaxın bir nitq söylədi. Açıq səhradakı izdihamın göylərə qaldırdığı gürültulu alqışların sədası altında sözünü qurtardı. Bundan sonra başlanacaq at yarışlarını, oxunacaq mahnıları, çalınacaq havaları, güləşləri və başqa əyləncələri gözləməyə vaxtımız qalmamışdı. Saat beşi keçmək üzrə idi. Sevastopola doğru yola düşməli idik. Xalqın alqış sədaları altında Sevastopola doğru hərəkət etdik.

Sevastopol yolunda. Seyrəngahdan hələ çox uzaqlaşmamışdıq, yolumuz aşağıya doğru əyildi. Bura əsl kənd-Arançı kəndi idi. Burada türklər, ruslar, qarayımlar yaşayırdılar. Əhalinin 90%-ni təşkil edən türklərdir. Kəndin elə də nizamlı küçələri yoxdur, evciklər kəndi iki tərəfdən qucaqları arasında saxlayan sırtın²¹ köksləri üzərinə sərpilmişdi. Dallar, budaqlar üzərinə düzülən alma, armud, şaftalı kimi meyvələr gözəl bağlara cazibədar bir mənzərə verirdi. Arançı buranın gözəl bağları, gözəl mənzərəsi ilə asudə və məsud bir həyat keçirmək üçün yaradılmış bir kənd olduğunu xatırlatmaqda idi. Geniş dənizin əngin sahələrindən qopub gələn sərin hava ruhlara təzəlik, qəlblərə nəhayətsiz nəşə verirdi. Geniş bir bağın böyük darvazasından girdik, çilçirəq kimi asılan armud ağaclarının təzimkar budaqları altındakı dar bir yol ilə o biri tərəfə keçdik. Avtomobillər təpənin ətəyindən başlayaraq çiyinə qədər yüksələn ilbiz şəkilli yollarla yuxarıya doğru iməkləyirdi. Yarım saata qədər bu əyri yollarda dolaşdıq. Təpənin yüksək nöqtəsinə qədər çıxmışdıq. Mənzərə birdən dəyişdi. Zümrüd kimi yaşıllıqlara bürünmüş təpələr, təpəciklər xəfif rüzgarın meydana gətirdiyi dalğalarla yamndakı dənizlə sanki yarışırı. Qırları²² dəlik-deşik edən dəmir yolu əyilərək, bükülərək, qıvrılaraq Sevastopola doğru irəliləməkdə idi. Saat altını keçir, günəş

²¹ Sırtın - yamacın

²² Qırları - təpəlikləri

alçalırdı. Əcəba, dənizə düşəcək, əcəba boğulacaqmıydı... Sallandı, yuvarlandı, çırpındı, qurtulmaq imkanı yox idi. Ağzından nur köpükləri saçaraq mərhəmətsiz dənizin nəhayətsiz dərinliyinə dalarkən tar-mar olan telləri bir neçə saniyə su üzərində dalğalandı, nəhayət, üfüqdə qanlı nişanələr buraxaraq tamamilə gözdən itdi. Dünya matəm libasına büründü, biz də imdad üçün yüyüyən bir fəryadçı sürətilə dənizin tam kənarındakı şəhərə girdik. Bura Sevastopol idi.

Şəhər dənizin qucaqları arasına sığınan təpələr üzərinə salınmış; küçələr səliqəlidir. Evlər müxtəlif növ ağacların yaşıl yarpaqları altından sevimli çöhrələrini göstərməkdə idi.

Kiçik, köhnə tramvaylar dərələrə enməkdə, təpələrə dırmanmaqda idi. Avtomobillərimiz təpələrin yamaclarındakı dolanbac yolları dolaşdı. Küçələrə düzülmüş gözəl ağacların arasındakı böyük bir bina qarşısında durdu. Bura otel idi, gecəni burada keçirəcəkdik.

Ağməscidə doğru. Gecəni oteldə keçirmiş, sabah tezdən Ağməscidə doğru yola düşmüşdük. Bu dəfə şosse yolunu təqib edirik. Bu yol Bağçasaraydan keçəcək... Əvvəlcə şimal tərəfindən girdiyimiz şəhərə indi cənub tərəfdən giririk. Burada bir az istirahət etmək ehtiyacı duymuşduq. Əvvəlcə Xan sarayına getdiyimiz yolla irəliləyirdik.

Sağ tərəfdə olan bir həyətə girdik. Həyət çardaq üzərindəki təhəng kölgəsində, büllur kimi qaynayan fəvvarəsi ilə çox gözəl idi. Fəvvarə ətrafına qoyulan süfrəli masalardan, beş-on stuldan buranın restoran olduğu bilinirdi. Bağçasarayanın ən gözəl restoranı, deyəsən, bura idi. Burada bir saata yaxın qaldıq, şəhər haqqında Dünya müharibəsi zamanı keçirdiyi müdhiş sərgüzəştləri, acı fəlakətləri dinlədik. Həqiqətən, müharibə zamanında ən böyük fəlakətə düşər olan bu şəhər idi. Burada müharibəyə qədər yaşayan on

altı min əhalidən indi ancaq altı min səkkiz yüz adam qalmışdı. Bunların 75%-i ayrı şəhərlərə köç etmiş, qalanı isə tələf olmuşdu. Təbii, müharibə zamanında Krım yarımadası bir hərbi meydanı formasını almış, başqa şəhərlərdə Bağçasarayın düçar olduğu müdhiş fəlakətlərdən özünü qurtara bilməmişdi. Buradakı tarixi binalardan əvvəlcə Xan Sarayını seyr etmişdik. Yenə iki binanı ziyarət etmədən gedə bilməzdik. Bunlardan biri “zəncirli mədrəsə” adlı bir mədrəsə, ikincisi isə Bağçasarayda çıxan “Tərcüman” qəzetinin mühərriri məşhur İsmayıl Qaspirinskinin evi idi.

Şərqdən qərbə doğru uzanan dar bir küçə ilə yuxarıya qalxırıq, şəhəri qucaqlayan sırt getdikcə daralır, yüksəlir, nəhayət, bir dağ şəklini alır. Yolumuz böyük bir darvazada qurtardı. Bağlı qapını açaraq içəriyə girdik. Bu yol artıq ümumi deyil, bağ içindəki xüsusi bir yol idi. Yolun ətrafı böyük qoz ağacları ilə süslənmişdi. Uzaqdakı dağın yamacındakı bina çarlıq zamanında yapılmış bir monastır idi; bu geniş və gözəl bağ monastırın bağı idi. Bağ gözəlliyi, genişliyi, sərinliyi, təmiz havası ilə insanın qəlbində rahib olmaq, tənbel-tənbel yeyib-yatmaq arzusunu oyadırdı. Bunun yanındakı ikinci bir monastır-müsəlman monastırı dar, qaralıq, pəncərəsiz və rütubətli on ədəd hücrəsilə rahib olmaq arzusunu verə bilməkdən də məhrum idi. “Zəncirli mədrəsə” bu idi. Bu birmərtəbəli mədrəsə daşdan tikilmiş, havanı içəriyə buraxmamaq üçün həyətinin üzəri də örtülmüşdü. Alçaq, böyük darvazasının ravaqı²³ (foto 021) üzərindəki ərəbcə yazı mədrəsənin çingizilərdən olan, Krım xanlarının Məngili Gəray tərəfindən inşa etdirildiyini, (906 h.) rəqəmi isə hansı əsrin “yadigarı” olduğunu göstərirdi. Darvazaya çəkilən qalın zəncir nə üçün “Zəncirli Mədrəsə”

²³ Ravaqı – lövhə

adını daşdığıını bildirməkdə idi. Bu mədrəsənin cənub tərəfindəki ikimərtəbəli, böyük bina arxitekturası, böyük pəncərəsi ilə tamamilə təzə və müasir bir bina idi. Buna da “Yeni Zəncirli Mədrəsə” deyirdilər. Burada zəncir yox idi, bu ad ona yanındakı qədim mədrəsədən sirayət etmişdi. Hər iki mədrəsə Krım yarımadasındakı türklərin vaxtilə yeganə maarif ocağı olduğundan orada şöhrət qazanmışdı. Ancaq köhnə mədrəsə köhnə din adamlarını yetişdirmişdisə, yeni mədrəsə müasir Krım ziyalılarını yetişdirirdi. Mədrəsələrin qarşısındakı qəbiristanda yatan adam əski mədrəsənin banisi idi. Qəbrin üzərinə qoyulmuş sarıq²⁴ Buxara mollalarının başlarındakı əmmamənin eyni idi.

İki mədrəsə ilə yanındakı qəbiristanı gəzmək üçün çox zaman lazım olmadı. Gəldiyimiz yolla şəhərə doğru döndük. Solumuza təsadüf edən, qırmızı boyalı darvazanın yanında bir az duracaqdıq, çünki bura İsmayıl bəy Qaspirinskinin evi idi.

Qapı önündə İsmayıl bəyin oğlu Rüşət bəy bizi qarşıladı. Evin çöl hissəsinə girmişdik. Bura kiçik bir həyət idi. Həyətin solundakı alçaq bina “Tərcüman” qəzetinin mətbəəsi, qarşdakı ikimərtəbəli bina isə İsmayıl bəyin yaşadığı ev idi. Sağdakı kiçik qapıdan evin bağçası ilə içəri hissəsinə girilirdi. Bağçanın o biri tərəfində yüksək bir yerdə düzəldilmiş şüşəbənd otağın Qaspirinskinin yaz fəslində çalışdığı otaq olduğunu söylədilər. Rüşət bəy bizə lazım olan bütün məlumatları verdi. Rüşət bəyin dediyinə görə, İsmayıl bəy Bağçasaraydan iyirmi kilometrlik məsafədə Ovçu Kənd adlı bir kənddə 1851-ci ildə doğulmuş, altmış üç il ömür sürdükdən sonra 10 sentyabr 1914-cü ildə vəfat etmişdir.

²⁴ Sarıq - əmmamə

Türk-tatar ölkələrində İsmayıl bəyi tanımayan bir ziyalı yoxdur. Rusiyada türk-tatar xalqları arasına üsuli-cədid məktəbini ilk dəfə nəşr etməyə çahşan bu adam olduğu kimi, onların oyanmalarına səbəb olan da onun nəşr etdiyi “Tərcüman” qəzeti idi. “Tərcüman” qəzeti sabiq rus imperatorluğu daxilində olan bütün türk-tatar ölkələrində oxunurdu. Bundan başqa Türkiyədə, Rumıniyada, Bolqarıstanda və hətta Hindistanda da bir çox müştərilər²⁵ qazanmışdı. “Tərcüman” ortağ bir dildə yazılırdı. Bağçasaray kimi kiçik bir şəhəri bütün dünyaya tamtdıran bu qəzet idi. Ziyarət etdiyimiz ev bu böyük adamın evi və nəşr etdiyi qəzetin idarə və mətbəəsi idi. Şura hökuməti onun evinin bir qismini muzey halına gətirmişdi.

Bağçasaray ziyarətimiz qurtardı, artıq Ağməscid yolundaydıq...

Maarif evində. Sentyabrın on beşi idi. Əvvəlcədən verilən qərara görə, axşam saat səkkizdə maarif evində yeni əlifba barəsində ümumi iclas olacaqdı. Müəyyən edilmiş vaxtda oraya getdik. Müəllim, müəllimələr ilə digər işçilərdən ibarət iki yüzə yaxın adam toplanmışdı. Klubda əvvəlcə müxtəlif havalar çalındı. Kırım rəqsləri oynanıldı. Sonra böyük bir salonda ümumi iclas açıldı. İclasa maarif işçiləri ittifaqı rəisi sədrlik edirdi. Sədr qısa məlumat verdikdən sonra söz Səmədağaya verildi.

Səmədağa: - Yoldaşlar! Mən sözlərimi bizim dildə deyəcəyəm. Bilmirəm, anlaya biləcəksinizmi?

Bu gün bu məclisdə danışacağımız məsələ çox böyük bir məsələdir. Buna çox fikir vermək lazımdır. Bu iş ən çox cavanların vəzifəsidir, çünki köhnə adamlar ayrı cür tərbiyə olunmuşlar, onların qulaqlarına artıq bir şey girməz.

²⁵ Müştərilər – burada: oxucular

Böyük adamların kitablarını açsanız, hamısı müsəlmanların geridə qaldıqlarından şikayət edirlər. Bəs bunun səbəb nədir? Bunu anlamaq lazımdır. Çünki dünyada səbəbsiz heç bir şey yoxdur. Hər şeyin mütləq bir səbəbi var.

Bir çox illərdən bəri Avropada bir məsələ çıxmışdı. O da Şərqi məsələsidir. Avropada sərmayə çoxalmağa başladı, sərmayə çoxaldıqca o təbii olaraq özü üçün meydan aradı. Buna görə Avropada müstəmləkəçilik dövrü başladı. Bunların gedəcəyi yer ancaq Şərqi idi. Rus kapitalı, rus imperiazizmi də özü üçün bir yer axtarırdı. Bunun da gedəcəyi yer Şərqi idi. Beləliklə, Şərqi məsələsi meydana çıxdı. Şərqi məsələsinin əsl mənası şərqlilərin torpaqlarını bölüşdürmək və əhalisini istismar etməkdən başqa bir şey deyildi. Bir zaman Napoleon rus çarı Aleksandr ilə ittifaqa girmək istədi. Çünki Napoleon ingilisləri boğmaq istəyirdi, ona mane olan isə ancaq ingilislər idi. O, Aleksandra Osmanlı torpaqlarını vəd etmişdi. Aleksandr yalnız İstanbulu verməyi rica etdi. O da razı olmadı. Belə ha...

İndi də Şərqi məsələsi var, çünki Avropa imperiazizminin udmaq, həzm etmək üçün ən müvafiq, ən uyğun hesab etdiyi tikə Şərqi dir. Çünki Şərqi hələ cahil, hələ acizdir. Avropalılar Şərqi bölüşdürmə məsələsini həll etmək üçün bir-biri ilə boğuşurlar. Əgər Şərqi tez gözünü açıb adam olsa, qüvvətlənsə, bu məsələni özü həll edəcək. Avropanın da ağzı kilidlənəcək. Əgər Şərqi də olan hökumətlər qüvvətli olsaydı, bu məsələ heç də meydana çıxmazdı. Halbuki bilirsiniz ki, bu gün Avropada "tərki-silah" komediyası var. Bu, mümkün olan şey deyildir. Bu o zaman mümkün olar ki, avropalılarda müstəmləkəçilik fikri olmasın. Bir tərəfdə müstəmləkəçilik vəhşəti, o biri tərəfdə də "tərki-silah" oyunu. Bu, fırlıdan başqa bir şey deyildir. Əgər avropalılar da şura hökuməti kimi mərd-mərdanə müstəmləkəçilikdən əl

çəkərsə, tərki-silah məsələsi də öz özlüyündə həllini tapır. Bunun üçün bu qədər gurultu, pətitirya ehtiyac qalmaz. Onlar müstəmləkəçilik siyasətindən əl çəkmirlər, əl çəkmək də istəmirlər. Bunu Lozan konfransı bizə açıq və aydın bir surətdə göstərdi. Tərki-silah məsələsi avropalıların bir-birlərinin boynuna kəndir salmaq üçün etdikləri bir siyasət, bir oyundur. Türkcəsi, doğrusunu desək, köpək oğluluğudur.

Təkrar edirəm, bizim bütün fəlakətlərimiz özümüzdən gəlir, xaricdən deyil. Məsələn, osmanlı türklərində bir çox işlənməmiş mədənlər var. Bu xəzinələrdən istifadə edə bilmirlər. Onun üçün də Avropa kapitalının doymaq bilməyən iştahasını özlərinə tərəf çəkirlər. Bundan başqa, bunların əlində dünyanın açarı var. Əgər özlərində kifayət qədər güc olsaydı, bütün dünyanı ağzına baxdıra²⁶ bilərdilər. Çox heyif ki, uzun zaman xülyalara yuvarlandı, getdikcə aşağıya getdi, nəhayət, cahan davası başlarına böyük fəlakətlər gətirdi. İmperialistlər onun ərazilərini öz aralarında bölüşdürdülər. Əlli milyonluq əhali on-on iki milyona endi. Bu fəlakətlərin bir çox səbəblərindən biri də əlifbadır.

Məclisdə olanların dodaqlarında təbəssüm göründü. Səmədəgə sözüne davam edib:

– Yoldaşlar, gülməyiniz. Bu bir həqiqətdir. Əlbəttə, bunun çox səbəbləri vardır. Bunların hamısının başında əlifba məsələsi dururdu. Bu fəlakətlər cəhalət, elmsizlik nəticəsidir. Elmin də birinci mərhələsində hərf vardır. Elmlilik olmaq üçün əvvəlcə savad olmalıdır. Savadın da yeganə aləti hərfdir. Hərflərimiz xalqımızın savadlı olmasına çox böyük əngəllər törədir. Bir zamanlar türklər çox böyük bir dövlət qurmuşdular. Onda da savadlılar 2% idi, indi də 2%-dir. Bir dostumuzun iddiasına görə, türklərdə altı mil-

²⁶ ağzına baxdıra – burada: özlərindən asılı edə

yon savadlı varmış. Mən buna inana bilmirəm, çünki altı milyon savadlısı olan bir millət bu zillətə, bu rəzalətə düşməz. Bir də bu rəqəm 25%-i təşkil edər. Bunu iddia etmək müşküldür. Bilmirəm o yoldaş, əcəba, bu rəqəmi haradan almış?! Zənnimcə, savadlı ancaq 1,5%-2%-dən artıq olmaz. Bunun da birinci səbəbi hürufat²⁷dir. Hürufatalətdir, alət yaxşı olmadıqda nəticə də yaxşı olmur. Hətta məktəb bitirənlər də əlifbamızın çətinliyindən bir ibarəni düzgün oxuya bilmirlər. Əlbəttə, bunun səbəbi əlifbadır. Eşitdiyim bir məlumata görə, osmanlılar bir şəhərin adını bir neçə il yanlış yazmışlar. Bu da əlifbanın nöqsanından irəli gələn bir hadisədir. Ərəb əlifbası gələcəkdəki mədəniyyətimizi idarə edə biləcək bir qabiliyyət və istedadla malik deyil.

Burada sizin ağılnıza böylə bir sual gələ bilər: “Ərəb əlifbası pis isə, osmanlılar onunla necə darülfünün təşkil edə bilmişlər?”.

Bu, ayrı məsələdir. Dünyanın ən çətin əlifbası ilə də darülfünün təşkil edilə bilər. Bizim sözüümüz müşkülətdən, uyğunsuzluqdan qurtulmaqdır. Osmanlıların da bir çoxu, hətta Hüseyin Cavid kimi ən qüvvətli mühərrirləri, köhnə əlifbanın çətinliyini, uyğunsuzluğunu hər zaman etiraf edirlər. Əgər köhnə əlifba uyğun olsaydı, onların arasında bu məsələ heç ola bilməzdi. Halbuki, bir neçə ildən bəri onlar da bu məsələləri müzakirə edirlər, projelər hazırlayırlar, komissiyalar təşkil edirlər. Zənnimcə, bu gün onların arasında da 30% yeni əlifba tərəfdarı vardır. Bir də: “Təcrübə etmədən necə birdən-birə yeni əlifbaya keçə bilərik?” deyəcəksiniz. Bundan heç qorxmayın. Biz təcrübəsini etdik, az zaman içində böyük nəticələr gördük. İstəsəniz, bu xüsusda yazılan kitablardan rəqəmlərlə müfəssəl məlumat ala bilərsiniz.

²⁷ hürufat - əlifba, hərflər

siniz. Biz artıq yeni əlifbanın başqa cümhuriyyətlərdə olan türk xalqlarının da qəbul etməsini arzu edirik, çünki güclü bir mətbuat, əsaslı bir ədəbiyyat yarada bilmək üçün böyük cəmiyyətə ehtiyac var. Xırda millətlər nə qədər çalışırlarsa çalışsınlar, qüvvətli bir mətbuat meydana gətirə bilməzlər. Mətbuat bir maldır. Mal müştəri istər. Müştərisi olmazsa, mal meydana gəlməz. Biz türk-tatar xalqları az deyilik. Hesabımız qəti surətdə müəyyən olunmamaqla bərabər, hər halda 50-60 milyondan az deyilik. Əgər dilləri bir-birinə yaxınlaşdıra bilsək, ədəbiyyatımızın, mətbuatımızın gələcəyini əmin bir hala gətirə bilərik, yoxsa bir milyon orada, iki milyon burada... darmadağın bir halda ədəbiyyat və mətbuat yaratmağa cəhd etməkdən heç bir şey çıxmaz. Dili yaxınlaşdıra bilmək üçün müştərək əlifba qəbul etməyə məcburuq. Əlifbamız müştərək olmazsa, dilimiz də bir-birinə yaxınlaşmaz. Dilimiz bir-birinə yaxınlaşmadıqca, bizdə güclü mətbuat meydana gətirmək mümkün deyil. Güclü mətbuat olmazsa, güclü ədəbiyyat da olmaz. Amma deyəcəksiniz: "O halda nə üçün siz bütün türk aləmindən ayrı bir əlifba qəbul edirsiniz, əski hərfləri atmaq istəyirsiniz?" Doğrudur. Əgər bütün türklərdəki əlifba onların dillərinin birliyini saxlaya bilsəydi, biz bu cür işə girişməzdik. Halbuki islah deyə elə şeylər meydana çıxardınız ki, bu dilimizin birliyini tamamilə parçaladı, pərişan etdi. Yapılan islah bir şeyə bənzəşəydi, sözumüz yox idi. O da yaxşı bir şey meydana qoya bilmədi. İndi ən yaxşısı, gəlin dilimizin birliyini təmin edə bilən yeni bir əlifba qəbul edək. Bütün gurultudan, bütün uyğunsuzluqdan bir kərə tamamilə qurtulmaq. Biz də buraya bu məqsədlə gəldik. Bundan sonra Türküstana da gedəcəyik.

Səmədəğa sözünü sürəkli və gurultulu alqışlarla bitirdi. Sonra barmağı ilə məni göstərərək:

— İndi bu danışacaq, özü də sizdəndir, sizin dilinizlə danışacaq, — dedi.

Bundan sonramən də bir neçə kəlmə söyləmək məcburiyyətində qaldım. Aşağıdakı sözləri söylədim:

— Möhtərəm yoldaşlar!

Yeni əlifba xüsusunda sevgili Səmədağa sizə müfəssəl məlumat verdi. Bu barədə, zənn edirəm, söylənəcək bir şey qalmadı. Şübhəli yerlər varsa, suallarınıza veriləcək cavablar ilə aydınlaşacaq. Mən burada ancaq öz hiss və qənaətlərimi ərz etmək istəyirəm.

— Yoldaşlar! Bilirsiniz ki, mədəniyyətin ilk pilləsi dildir, mədəniyyət tarixi dil tarixi ilə başlar. Bundan dolayı biz də işə dildən başlamalıyıq; yalnız burasını da söyləməliyəm ki, dil yalnız bəzi səslərdən ibarət olsaydı, onu kağız üzərində təsbit etməyə lüzum olmasaydı, işimizə dildən başlaya bilərdik; ancaq elm irfan və mədəniyyət dilinin əsasında hürufat məsələsi var. Buna görə hürufat məsələsindən başlamağa məcburuq.

İçinizdə hürufat məsələsilə əlaqədar olmayan kimsə ola bilməz, çünki oxu-yazı bilən, yaxud bilmək istəyən hər adam istər-istəməz, hürufat məsələsi ilə əlaqədar olacaqdır. Hər f ümumxalqın malıdır, belə də olmaqdır. Odur ki, hürufatla ümumxalq əlaqədardır, xüsusən də bu işdə ən çox əlaqədar olan müəllimlərdir. Müəllimlik sənətinin yeganə vasitə və aləti hürufatdır. Çətin əlifba səbəbindən ən çox zəhmət çəkən də müəllimlərdir. Burada toplanan yoldaşların da əksəriyyətini müəllimlər təşkil edir. Buna görə burada hürufat xüsusunda olan müzakirəmizin çox əsaslı, canlı bir surətdə keçəcəyinə əmin olduğumuz kimi, qəti, çox gözəl və müsbət nəticə verəcəyinə də qənaət və imanımız vardır.

— Yoldaşlar! Məlumunuzdur: bizdə əlifba məsələsi keyli əski bir zamandan bəri münaqişəyə səbəb olur. Bu

məsələ on XIX əsrin ikinci yarısında Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən meydana atılmışdı. Ondan sonra Osmanlı mətbuatı, Kırım mətbuatı və başqa türk ölkələrindəki yazıçılar bu məsələ ilə məşğul oldular. Hal-hazırda da bütün türk ölkələrindəki mətbuat bu məsələ ilə qızgın bir surətdə məşğuldur. Bu, təsadüfi bir iş deyildir. Bunun, əlbəttə, bir səbəbi var. Bu səbəb hamımıza məlumdur: bu səbəb ərəb əlifbasının əsas etibarilə türk dilinə uyğun olmamasıdır.

–Mən burada, buna aid təfsilata girişməyəcəyəm, girişməyə də lüzum görmürəm. Çünki illərdən bəri müəllimlər, mühərrirlər, mütəfəkkirlər arasında davam edən münaqişələr bu həqiqəti (ərəb əlifbasının dilimizə uyğun olmadığını) isbat etdi. İcinizdə ərəb əlifbasını köhnə halında saxlamaq tərəfdarı olan kimsənin bulunmadığını zənn edirəm. Bugünkü mətbuatınız da bunu göstərir. Odur ki, bu xüsusda heç bir şey deməyəcəyəm. Zatən bu xüsusda danışmağa da dəyməz, çünki ərəb dilinə görə yaradılan bu hürufat ərəblərin öz dillərinə yaramadığı halda, başqa dillərə qətiyyən yaramayacağı aşkardır.

Burada ərəb hürufatının islahına dair danışa bilərik.

İndiyə qədər, əsas olaraq, iki cür islah meydana atıldı. Bunlardan biri sizin, qazaxların, özbəklərin, qismən də kazanlıların qəbul etdikləri islah sistemidir.

İkincisi isə yalnız kazanlıların qəbul etdikləri islah sistemidir.

Birinci sistemdəki islahda: ərəblərə məxsus olan hərflər çıxarılmış, hərəkələr yerində işlədilən səslə hərflər yazıya girmişsə, bir şəkildə yazılaraq bir neçə vəzifəni ifadə edən səslə hərflər üzərinə işarətlər qoyulmuşdur. Məsələn, Muhamməd (foto 025) “محمد”, Mustafa “مصطفى”, “الضرر”, “zərər” (...)... “müzəkkər” şəkillərində yazılmış, bununla ərəb hürufatı guya islah edilmişdir.

Bu sistemin bütün məqsədi kəlmələri düz oxumaqdan ibarət olmuş, bundan o tərəfə keçməmiş, bir çox işarətlər, nöqtələr hərfləri bir az da çətinləşdirmişdir. Ərəb hürufatının mətbəədə, əl maşınında, teleqrafda, xülasə, texnikada törətdiyi müşkülət qətiyyən nəzərə alınmamış, əskisindən daha müşkül bir hal və şəkil almışdır. İkinci şəkildəki islahda birinci şəkil sistemlərini eynən qəbul etməklə bərabər hərflərin quyruqları kəsilmiş. Bu qədər bununla, birinci şəkildəki islah guya təkmilləşdirilmişdir!

Mən burada bu sistemi tənqid etməyəcəyəm, ancaq xatirimə gələn kiçik bir hekayəni söyləməklə kifayətlənəcəyəm.

Məşhur Molla Nəsrəddin bir gün bir leylək tutmuş; uzun ayaqları ilə biçimsiz dimdiyindən tanıdığı quşlara bənzəmədiyini görmüş, bunu quşa bənzətmək istəmiş, çox biçimsiz olan dimdiyin dibindən, ayaqlarının da yarısından kəsmiş və “bax indi quşa bənzədin” demişdir.

Şübhəsiz, dimdiyi dibindən, ayaqları yarısından kəsilsən bir leylək nə leyləkdir, nə də başqa quşdur. O ölür və ölməlidir. Kazanlıların ikinci sistemdə islah etdikləri hürufat eynilə Molla Nəsrəddinin leyləyidir. Bilmirəm, belə bir leyləyin yaşayacağını ümid edəcək qədər sadələvh bir adam aramızda tapıla bilərmi? Bilmirik, bu şəkildəki islahatdan məqsəd nə, qayə və fayda nədir?! Hərflərin islahına XX əsrdə başlamaqla mədəniyyət tariximizə qara səhifələr buraxdığımız kimi, bu əsrdə belə bir islahla meydana çıxmaq da ikinci bir ləkə buraxacaqdır. Madam ki, əlifba məsələsini həll etmək istəyirik, madam ki, bu məsələni həll etməyə ehtiyac duyuruq, o halda daha əsaslı surətdə elmin, fənnin, məntiqin göstərdiyi, texnikanın tələb etdiyi yollarla həll etməliyik. Bu nöqtələri nəzərə alan Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsi ərəb əlifbasını olduğu kimi saxlayaraq ye-

ni bir əlifba qəbul etməyi müvafiq görür, bu yolu daha sağlam, daha əsaslı bir yol hesab edir. Yəni əlifba projesini tənzim edərkən Amerikanı təzədən kəşf etmək xülyasına düşmədi, əsrlərdən bəri öz qabiliyyətini, öz istedadını göstərə bilən latın əlifbası sistemini qəbul etdi. Yanınıza bu xüsusda görüşmək üçün gələn heyət latın əlifbası sisteminə hazırlanmış olan yeni əlifba projesini təqdim edir. Əlbəttə, hər şeyin ibtidasında bəzi nöqsanlar ola bilər, bizim də sizə təqdim etdiyimiz projədə bəzi nöqsanlar olması təbii-dir. Bəlkə də, bu nöqsanları biz görmürük. Bunu göstərsəniz, çox şad və minnətdar olarıq. Məncə, məsələni, əsasən, sistem etibarilə mühakimə etməliyik. Şəkil məsələsi ikinci dərəcəlidir. Əgər fikrimizi əsas etibarilə müvafiq görürsünüzsə, şəkil xüsusunda hər vaxt uyuşa bilərik. Əgər əsas fikrimizdə səhv və xəta varsa, onu da aydın göstərməlisiniz ki, biz öz xətamızı bilək, ona görə də hərəkət edək.

– Yoldaşlar! Yeni türk proletar mədəniyyət və ədəbiyyatını sağlam, sarsılmaz, mətin əsaslar üzərində qurmağa başlamalıyıq, əskimiş, köhnəlmiş, çürük əsaslar üzərində qurulan mədəniyyət, lisan, ədəbiyyat müvəqqətidir. Yıxılmağa məhkumdur.

Professor Çobanzadə:

– Dostlar, mən dilçiyəm. Dilçi demək hürufatçı demək deyildir, ancaq bu xüsusdakı fikrimi söyləmək məcburiyyətindəyəm. Hərflər xalqın lisanında işlənən səsləri ifadə edə biləcək təqdirdə yaxşı sayıla bilər. Ərəb hürufatı bu xidməti göstərə bilmir. Əlifbada diqqət ediləcək tərbiyəvi, iqtisadi nöqtələr var. Əlifba alətdir. Alət mükəmməl olmalıdır.

İndi əlifbada üç cərəyan var:

1. Əski imla. Bu doğru deyildir.
2. İslah. Bu islahdan biri Kazan sistemidir. Bu islah sistemi, islah deyil fəsaddır.

3. Yeni hürufat. Ən əlverişlisi yeni hürufatdır.

Biz bu əlifbanı dərhal qəbul etməliyik.

Osman Ağcoğrağlı (müəllim, xəttat):

— Dostlar, hürufat məsələsi ilə ən çox mən əlaqədəram, çünki həm müəllim, həm xəttatam. Keçən il yeni əlifbanın əleyhinə yazmışdım. Mən yer üzündəki əlifbaların hamısını bilirəm.

Mən əlifbaya ancaq texniki nöqtəyi-nəzərdən baxıram. Əlifbanın yaxşı olması onun sürətli oxuna bilməsidir. Ərəb əlifbası daha yaxşı yaddaşda qalır. Ancaq bir çox müşküləti var: makinada, mətbəədə əngəllər törədir. Bu gün Azərbaycanın qəbul etdiyi hürufat əski latın hürufatından daha mükəmməldir. Bu yeni hürufatı yalnız bir şərtlə qəbul edək ki, əvvəlki hürufatla müvəqqəti olaraq paralel işlənsin.

Cəfər Qafarov (“Yeni Dünya” mühərrirlərindən):

— Həqiqətən, yeni hürufatı qəbul etmək bir az çətin görülür, ancaq elə deyildir. Bir çox yükləri üstündən ata bilən gənclik bunu da etməkdən qorxmaz. Bu gündən etibarən yoldaş Ağamalıoğlunun təklifini qəbul etməyə bir qisim gənclik adından söz verirəm.

Ədhəm Feyzi (müəllim):

— Mən yeni hürufata qarşı yazmışdım. Müəllim olduğum üçün yenə bir neçə söz söyləmək məcburiyyətindəyəm. Yeni söylənən sözlərdən başqa dürlü duyğularda bulundum, ərəb hürufatı müşküldür, fəqət xalq üçün daha simpatikdir. Bir də bu hürufatı qəbul etsək, türk mətbuatı bir-birindən uzaqlaşar. Madam ki bu xüsusda təminat verilir, o halda məmnuniyyətlə qəbul edərik.

İlyas Tarxan (komsomol təşkilatından):

— Yoldaşlar! Natiqlər fikirlərini izah etdilər. Bəkir Sidqi də bu gün öz fikrini söylədi. Təşəkkür edirəm. Xalq

arasında bir məsələni mətbuat vasitəsilə müzakirə etmək lazımdır. Biz rus əlifbasını qəbul etmək barəsində bəzi şeylər yazmışdıq. Bundada məqsədimiz bu məsələni təhrik etmək idi.

– Səmədağa aramızda 2% savadlı var deyir, bizdə 5% savadlı var, qalan 95%-i bu hürufatla savadlı etməliyik. Əgər əski hürufatla getsək, on il sonra da 10%-da savadlı yetişdirə bilmərik.

Bizim əski ədəbiyyatımız necə olacaq?

Bu sual haqsızdır, çünki bizdə ədəbiyyat yoxdur, hətta əlifba da yoxdur. Bu nöqtəni bizdən çox azərbaycanlılar düşünməlidir, çünki onlarda ədəbiyyat vardır. Azərbaycanlılardan ədəbiyyat xüsusunda yardım istəyirik. Biz iqtisadca da zəifik. Azərbaycanlılar qüvvətlidir, çünki Azərbaycanın iqtisadiyyatı dünya texnikasının ruhu olan neft üzərində, bizimki isə çürük alma, qoxumuş armud üzərinə qurulmuşdur.

Cəmaləddinov (Yeni Əlifba Komitəsinin Krım vəkili):

– Biz bu işə başladığımız zaman bizə qarşı çıxanlar, bu gün artıq bir latmçı olaraq meydana çıxdılar. Təşəkkür edirik. Heç olmasa, bu gün qəbul edirlər. Bu yaxınlarda Azərbaycandan bizə şrift gələcək. Ondan sonra görülən işlər haqqında sizə məruzə edəcəyəm.

Ömər İpçi:

– Bizdə – Şərqdə hər işdə köcəvəçilik²⁸ (foto 26) var. Biz otlaq yerlərə kəndimizi qoşdururuq. Elmi Şura bu yaxınlarda çıxardığı qərarında ərəb hürufatını islah edəcəyini və latın hürufatını qəbul etməyəcəyini söyləmişdi. Yoldaşlar latın hürufatının asan olduğunu deyirlər (yerdən səslər: “Biz onu bilmirik, oxuyarsan, bilərsən”).

²⁸Köcəvəçilik - köçərilik, köçəri həyatı

Avropalaşmaq məsələsi, bizim fikrimizcə, boyun bağı şapkadən ibarət qalmış. Halbuki belə deyil. Xürafatdan qurtulmaq, yeni yollararamaq lazımdır. Yoldaşlardan biri deyir ki, xalq ilə hesablaşmaq lazım deyil, bizim ədəbiyyatımız yoxdur. Halbuki vardır. Buna diqqətinizi cəlb edirəm.

Vəli Xulufu (heyət üzvlərindən):

– Yoldaşlar! Yeni hürufatı qəbul etməkdə məqsəd ərəb hürufatını sabahdan etibarən çıxarıb atmaq deyildir. Biz Azərbaycanda tədrisən edirik. Köhnə ədəbiyyat tərک olunmayacaq, onsuz köhnə ədəbiyyat yoxdur, varsa da azdır. Onu oxuyan da azdır. Köhnə ədəbiyyat dediyiniz nədir? Eşqdən, meydən bəhs edən bir ədəbiyyatdır. Bununla bərabər, yenə qorxmayın, o da ölməyəcək. Bizdən başqa millətlər də hürufatını dəyişdirmişdir. Köhnə ədəbiyyatlarını da oxuyurlar. Bizə lazım olduğu zaman Orxon yazılarını da oxuya bilərik.

Müzakirə qurtarmaq üzrə idi. Rəyasət Heyəti tərəfindən bu barədə bir qərar qəbul olunması təklif edildi. Bununla da aşağıdakı qərar böyük bir əksəriyyətlə qəbul olundu (qərarın əhəmiyyətinə əsasən ləhcəsini dəyişdirmədən eynən dərc edirik).

Bu gyn Oktabr inqilabının hər bir ucqunundan özünə bir yenilik qəbul etməkdə olqan Kırım yaşlığı şübhəsiz Şarqın qurtuluşunda can meselesi olqan əlifba meselesində de hiç bir vaqt eskilik təassub və sairə qurbanı olmayıb, eər vaqt bu meselede yeniligin ilk safında bulunur.

Bu gyn əlifba inqilabçılarından türk-tatar aleminde latın əlifbasını qəbul tərəfdarı olan qğamali arqadaşın dakladını dinlədikdən sonra onun fikrini selamlamaqnen beraber şu qərarı qəbul etemiz:

Bu gındə eər ne qadar latın harfını resmen qəbul ilə yaşayışda görmək erte ve kyc olsa da bu günki aqından tış

qalmayıb təcricən latın əlifbasının qəbulu icyn zəmin hazırlamalıyız. Bununcyn müteşəbbisler adı ilə altı adamlıq bir komisiya təşkilini münasib köremiz; komisiyağa aşağıdakiləri namzəd kösterəmişiz:

Osman Aqcoğraqlı - Müəllim.

Kerim Cəmaləddin - Müəllim.

Mahmud Nədim - Müəllim.

Çoban-zadə - Professor.

Tarxan - "Yeni Dünya" heyət- tahririyyəsi.

Qafarof- "Yeni Dünya" heyət- tahririyyəsi.

(Qərarın Azər ləhcəsindəki tərcüməsi):

Bu gün Oktyabr inqilabının hər bir qığılcımından özünə bir yenilik qəbul etməkdə olan Krım gəncliyi, şübhəsiz, Şərqi quruluşunda can məsələsi olan əlifba məsələsində də heç bir vaxt köhnəlik, təəssüb və sairə qurbanı olmayıb. Hər zaman bu məsələdə də yeniliyin ilk səfəndə²⁹ olmuşdur.

Bu gün əlifba inqilabçılarından, türk-tatar aləmində latın əlifbasını qəbul tərəfdarı olan Ağamalioğlu yoldaşın məruzəsini dinlədikdən sonra onun fikrini salamlamaqla bərabər aşağıdakı qərarı qəbul edirik:

Bu gün latın hərflərinin rəsmi surətdə qəbulunu həyata keçirmək nə qədər tez və çətin olsa da, bugünkü cərəyandan kənar qalmayıb təcricən latın əlifbasının qəbulu üçün zəmin hazırlamalıyıq. Bundan dolayı "təşəbbüskarlar" adı ilə altı nəfərdən ibarət bir komisiya təşkilini münasib görürük. Komissiyaya aşağıdakıları namzəd göstəririk:

Osman Ağcoğraqlı - Müəllim

Kərim Cəmaləddin - Müəllim.

Mahmud Nədim - Müəllim.

²⁹ Səfəndə - sırasında

Professor Çobanzadə

Tarxan - "Yeni Dünya" rəsmi heyətindən

Qafarof - "Yeni Dünya" rəsmi heyətindən

Yuxarıda göstərilən qərara əsasən, yeddi üzvdən ibarət bir komissiya təşkil olundu.

Bundan sonra Teymurcan, Odabaşı tərəfindən belə bir təklif edildi:

"Azərbaycanlılar tərəfindən təşkil olunan hürufat deyil, ümumi bir hürufat komissiyası təşkil olunmalıdır".

Məsələ səsə qoyuldu. Keçmədi.

Artıq məsələ son nöqtələrinə gəlmişdi. Bu arada Mirzə Cəlil "Molla Nəsrəddin" jurnalının müdiri kimi məclisə təqdim edildi. Sürəkli surətdə alqışlandı. Bundan sonra məclisin qapanmasından əvvəl son sözü yoldaş Ağamalıoğlu aldı. Əvvəlcə vaqə olan etirazlara cavab verdi, sözünün axırında dedi:

–Yoldaşlar! Köhnə ədəbiyyatın zay olmasından qorxmayın. Əgər köhnə ədəbiyyata aid dəyərli əsərlərimiz varsa, göstərin. Bir milyard sərf olsa belə, dərc etdirərəm.

Gurultulu alqışlar və "Yaşasın Şura Azərbaycanı, yaşasın Azərbaycan sədri!" sədaları arasında məclis qapandı.

Krımдаkı işimiz artıq qurtarmışdı. Bu axşam gecə yarısı Moskvaya doğru hərəkət edəcəkdik. Krım məsul işçiləri ilə ziyalılarından bir çoxları bizi yola salmaq üçün vağzalla gəlmişdilər. Heyətimiz məmnun idi, çünki Krımдаkı işimiz müvəffəqiyyətlə nəticələnmiş, yeni əlifba lehinə qərar verilmişdi.

Bu qərar yeni əlifba tərəfdarlarının fikirlərində haqlı olduqlarını təsdiqləmişdi. Krım ziyalıları da məmnun ol-

maya bilməzdilər, çünki çoxdan bəri mübahisəli olan mühüm bir məsələ həll edilmişdi; mədəni sahədə yapılacak ən böyük inqilaba doğru ilk addımlarını atmışdılar. Bizim tərəfimizdən Kırım ziyalıları şərəfinə kiçik bir ziyafət tərtib edilmişdi.

Məclis və müsahibəmiz qısa, ancaq çox maraqlı idi, çox hərarətli və səmimi nitqlər söylənir, təbriklər edilirdi. Nəhayət, qatarımız hərəkətə başladı. Gurultulu alqışlarla ayrıldıq. Artıq Moskva yolundayıq.

İKİNCİ HİSSƏ

MOSKVA-TÜRKÜSTAN

Moskvaya gəldik. Burada çox qala bilməyəcəkdik, on səkkiz saat qalandan sonra Türküstana doğru hərəkət etdik. Burada Türküstana aid qısaca məlumat verəcəyəm:

Türküstanın hüduqları və coğrafi mövqeyi. Xorasanın Xəzər sahilindən başlayaraq Ətrək nəhri, onun qolu olan Sumbat çayının sahili ilə Xorasan dağlarını təqib edərək Təcən çayına qədər davam edir. Türküstanı İrandan ayıran cənub sərhədini təşkil edir. Buradan bir az yuxarıda yerləşən Zülfüqar dağından başlayaraq Murqab çayına qədər uzanan ərazilər Türküstanı cənubda Əfqanıstandan ayırır.

Murqabdan Amudəryaya, oradan Köhnə Buxara xanlığı hüduqlarına qədər gedən, daha sonra Parayamaz dağlarının yanı ilə Pamır yaylasına qədər uzanan ərazilər onun cənub-qərb sərhədidir. Erkes Tam çayı kənarı ilə alay sırtlarına qədər gedərək Xan Tanrı təpəsinə çıxsanız, şərq və şimal-şərq tərəflərini görərsiniz. Buralardan bir az şərq tərəfinə burularaq Alatav, Cəlaq Göl, Alagöl yanından keçərək Tarbaqatay sırtlarına çıxandan sonra şərq və şimal-şərq sərhədi qurtarır.

Şimal sərhədindən də bu yerləri görürük:

Ağcatav, Tizmədağ, Qurusay çayı, bir az cənub-qərbdə Balxaş gölü, Co çayı, Savum göl, Açıgöl, Qaraqum çölləri, bir az şimali-qərbdə İrgiz, cənub-qərbdə Aral dənizinin şimalı ilə Tərpənməsi dağ, qərbə doğru Sam gölü, Üstyurd yaylasının şimal tərəfilə Xəzər dənizinə enir. Şimal sərhədi burada qurtarır; qərb sərhədi isə Xəzər dənizinin şərq sahili

ilə Ətruq çayında nəhayətlənir. Xəritə üzərində cızdığımız xətlər içində qalan yerlər Türküstan kəlməsinin hal-hazırda bildirdiyi mənadır.

Bu ölkə çox qədim zamanlardan bəri Türküstan adı ilə məşhurdur.

Türküstanın sahəsi 1.731.090 kvadrat kilometrdir. Türküstan ərazi etibarilə köhnə rus çarlığının 37,25 faizi olduğu kimi, Fransa məmləkətindən 4 dəfə böyükdür. Ən son məlumatlara görə, 8.334.810 nəfər əhalisi vardır. Bunlardan çox az miqdarı avropalılar, qalanları isə türk irqinə mənsub müxtəlif xalqlardır. Bu barədə müəyyən bir məlumat almaq üçün aşağıdakı cədvəli gözdən keçirək.

1924-cü ildə Türküstanda mövcud olan cümhuriyyətlər ilə əhalı miqdarı və etnoqrafik bölgünü göstərən cədvəl:

	Türküstan Cümhuriyyəti	BuxaraCümhu riyyəti	Xarəzun Cümhuriyyə	Yekun	Ümumi sahəsi
Özbəklər	2.347.490	977.570	891.800	3.714.860	44,6
Taciklər	427.660	802.630	–	1.240.290	14,8
Qazaxlar	1.097.680	–	23.000	1.120.680	13,6
Türkmənlər	266.670	177.140	184.206	625.010	7,5
Qırğızlar	607.550	7.000	–	614.550	7,4
Ruslar	540.670	-	–	640.670	6,5
Qaraqalpaqlar	77.820	–	34.200	112.020	4,3
Sair millətlər	288.910	70.180	76.640	366.730	4,4
Yekun	5.664.450	2.029.820	940.810	8.334.810	100%

İnqilaba qədər Türküstan Cümhuriyyətində olan yerlər çar müstəmləkəsi idi. Buxara Cümhuriyyəti yerində Buxara xanlığı, Xivə Cümhuriyyətində Xivə xanlığı vardı. Oktyabr inqilabı müqəddəratımızı biz istədiyimiz kimi həll

etdi. Biz əsarətdən qurtularaq müstəqil yaşamağa başladıq. 1924-cü ildə bu bölgü dəyişdi. Türküstan Cümhuriyyətlərindən bir qismi Qazaxıstan Cümhuriyyətinə keçdi, qalan yerlərində Özbəkistan Şuralar Cümhuriyyəti, Tacikistan Şuralar Cümhuriyyəti, Qırğızıstan Şuralar Cümhuriyyəti, Qaraqalpaq Şuralar Cümhuriyyəti adları ilə yeni bölgülər yaradıldı. Türküstan Cümhuriyyəti çar hökuməti zamanında edilən bölgüyə görə, beş vilayətdən ibarət idi. Bu vilayətlər aşağıdakı kimi adlandırılmışdı:

1 – Yeddi Su vilayəti

2 – Sirdərya vilayəti

3 – Fərqanə vilayəti

4 – Səmərqənd vilayəti

5 – Türkmənistan (Mavərayi Xəzər-Zakaspi) vilayəti.

Bunların ümumi mərkəzi Daşkənd şəhəri idi. Biz indi bu şəhərə doğru gedirik.

Orenburqda bir neçə gün qalmağımız lazım idi. Çünki Qazaxıstan Cümhuriyyətinin mərkəzi bura idi. Əvvəlcədən verilən qərara görə, Qazaxıstan Cümhuriyyəti ilə yeni əlifba barəsində danışaraq müəyyən bir fikrə gəlməliyidik. Ancaq əvvəlcə Türküstanə getmək, dönərkən isə Qazaxıstan, Tatarıstan, Başqırdıstan Cümhuriyyətləri mərkəzlərini ziyarət etmək daha müvafiq görüldü; bu səbəbdən Orenburqda dayanmadan yolumuza davam etdik. Vaqonumuz əngin çölləri, nəhayətsiz qum təpələrini yarıb keçirdi. Uzaqlarda, çölün ortasına sərilmiş qazax aulları görünməyə başlamışdı; qum dəryası arasında sağmallar, yığın-yığın qoyun sürüləri adalara bənzəyirdi; başlarını yerlərə qoyaraq yatan dəvələr maşının səsinə ürəkərək, yerlərindən durur, qaçırdılar. Bəzən “yetişə bilməzsən!” – mənasını ifadə edən bir nəzərlə arxalarına baxır, təkrar qaçırdılar. Bir aygırın idarəsi altında olan madyan at ilxıları qoyun sürülərindən, bəlkə

də, az deyildi; sıra-sıra aullara dönən inəklər böyük bir ordu mənzərəsini yaradırdılar. Buraların səması gecələr çox yüksək, ulduzları çox parlaq, üföqləri nəhayətsiz idi. Atların kişnəməsi, öküzlərin, inəklərin böyürməsi, quzuların mələməsi, bir də maşınımızın hayqırması çölün dərin sükutunu pozmaqda idi. Burunlarına barmaq qalınlığında ağac keçirilən dəvələr bir-birilə zəncirlənmiş, üzərlərinə minən başı sarıqlı qazax qadınlarını öz hərəkətlərilə ahəngdar və muntəzəm bir surətdə yellədə-yellədə əngin çöllərin, geniş qumluqların dərin guşələrinə dalıb getməkdə idi. Biz artıq Türküstan ərazisinə daxil olurduq. Qarşımızda olan mənzərə hələ dəyişməmişdi. Nəhayət, Qəzli və Ağməscid (Qızıl Orda) stansiyaları ucsuz-bucaqsız çölün yaratdığı bezdiriciliyi yüngülləşdirmiş kimi oldu; mənzərədə kiçik bir dəyişiklik hiss edildi; uzaqda ağaclar görünürdü, Aral dənizi dalğalanırdı; yaşıl ağaclar çıplaq səhranın qucağına sığınmışdı... Bu mənzərə çox davam etmədi. Qatar bizi yenə çıplaq səhraların yekrəng dərinliklərinə doğru sürüklədi, ancaq dəniz uzaqlarda gah görünür, gah da gizlənərək adəti üzrəbizimlə əylənirdi. Qəzli ilə Qızıl Orda sağ tərəfdə qalmışdı, çölün ortalarında uzanan Sirdərya görünməyə başladı, mənzərə yavaş-yavaş dəyişənkimi oldu; sol tərəfimizdə yenə geniş bir sahəni işğal edən yaşıllıq göründü; bura Türküstan (Yəssi) şəhəri idi. Şəhər stansiyadan xeyli uzaqda idi; burada, təbii ki, çox qala bilmədik. İki gündən artıq çəkən çöl həyatı bizi yormuşdu. Bir an əvvəl Daşkəndə yetişmək üçün tələsirdik. Qatarımız da bizim bu arzumuza şərik idimi? Dərhal hərəkət etdi, hərəkətinə getdikcə sürət verirdi; bir neçə dəqiqədə stansiyadan uzaqlaşdıq. Yenə əngin səhralardakı qum dəryaları ilə üzə-üzə gedirdik. Ancaq gecənin gəlməsi çölün darıxdıcılığını xəfifləşdirdi. Yolun çox hissəsini gecə yuxusunda keçirdik... Sabah olmuşdu, günəş

tar-mar saçlarının altun tellərini çölün çıplaq qucağına təzəcə yaymışdı. Bütün bir gecə də mənzərəni dəyişdirməmişdi; yenə eyni səhra, eyni çöl, eyni boşluq davam etməkdə idi. Ancaq sağımızda qıvrılaraq, bükülərək ilan yoluna bənzəyən mavi bir xətt uzanıb getməkdə idi. Bu, bir gün əvvəl görüldüyümüz Sırdərya idi... Günortaya yaxın idi. Uzaqdan seyrək yaşıllıqlar görünməyə başladı, yaşıllıq getdikcə böyüyür, tündləşirdi; mənzərə yavaş-yavaş, lakin müntəzəm bir surətdə dəyişirdi. Nəhayət, qatar qarşısına çıxan bir dirşeyi yarım dairə təşkil edərək dolaşdı. Birdən-birə qarşımızda ayrı bir dünya, ayrı bir aləm açılmışdı. Nəhayətsiz zümrüd əkin zəmiləri, üzüm bağları, alma, armud, şaftalı kimi meyvə ormanları bizi qucaqları arasına aldı, meyvə ağacları başlarını əyərək sanki bizi salamlayırdı, dal-budaqlarını uzadan çinar, söyüd ağacları yolların ətrafına səf-səf düzülmüşdü; çardaqlar üzərindəki üzüm tənəkləri aşağıya sallanmış rəngarəng meyvələri ilə bir sərgi meydanını xatırladırdı. Xülasə, artıq ayrı bir aləm və ayrı bir dünyanın bədii və şairanə qucağına atılmışdıq. Qatarımız bir çox bağları, bağçaları, stansiyaları keçdi, təqribən üç saat sonra ağaclar altında yaşıl məxmərlərə bürünmüş bir vağzalda durdu. Bura Türkünstanın mərkəzi olan Daşkənd idi.

Daşkənddə. Vaqonumuz bir tərəfə çəkildi. İndi vağzalın yaxınlığından axan Salar çayının sahilindəyik, saat dördü keçmişdi. Bu gün hökumət adamları ilə görüşmək, təbii ki, mümkün deyildi, yoldaşlarımız vaqonda qaldılar. Xuluf-lu ilə mən lazım olan bəzi adamlar ilə görüşmək üçün şəhərə getdik. Ertəsi gün hökumət dairələrində məsələni rəsmi surətdə müzakirə edəcəkdik, ondan əvvəl ziyalılar və müəllimlərin fikirlərini bilmək istəyirdik. Həqiqətən, bu, lazım idi, çünki hökumət dairələrinin bu işə mane olmayacaqlarına, hətta yardım göstərəcəklərinə əmin idik.

Tramvayla şəhərə doğru gedirdik. Tramvay sağ və solumuzda, təqribən yarım kub metr həcmində axan saf, parlaq suyu təqib edirdi. Reyhan dəstəsini andıran Sədəşəyr ağacının, qovaq və söyüdlərin zümrüd yarpaqları altına uzanan küçələr düz, səliqəli və uzun idi, küçələr bəzən uzaq nöqtələrdə üfüqlə birləşirmiş kimi bir mənzərə yaradırdı, tramvay sağa-sola saparaq binaların, mağazaların arası ilə irəliləyir, bağları, bağçaları arxada buraxaraq yoluna davam edirdi. Şəhər xeyli qələbəlik idi. Küçələr sıra-sıra dəvələr, arabalar, atlılarla dolu idi. Bəzən dəvələrin üzərində başına əmmamə kimi ağ bir sarğı sarımuş qadınlar yırğalana-yırğalana gedirdilər. Arabalar bizim bildiyimiz arabalardan tamamilə fərqli idi. Təkərlikləri iki ədəd və yüksək idi, arabaları sürənlər, arabaya qoşulmuş atın üzərinə minmişdilər.

Əllərində portfel daşıyanların qolları dirsəklərinə qədər çırxanmışdı. Bunlar, anladığıma görə, qulluqçular idi. Vağzaldan altı kilometrə qədər bu nizamlı və gözəl şəhərin içi ilə irəlilədik. Tramvay dayandı.

Bura "Orda ağzı" adlanan bir yer idi. Küçənin iki tərəfində sıra-sıra çayxanalar vardı; burada oturan başı əmmaməli, əyinlərinə uzun xalat geymiş adamların yanlarında bir çaydan qoyulmuşdu. Bunlar ləzzətlə çaylarını içir, çilimlərini³⁰ (qəlyan) çəkirdilər...

Biz burada düşmədik, bir az daha irəli gedəcəkdik. Qarşımıza çıxan xeyli böyük çayı keçdik, artıq mənzərə tamamilə dəyişdi. Artıq Əski Şəhər başlayırdı; küçələr dar və əyri, binalar nizamsız idi. Ancaq ikimərtəbəli binaların üst mərtəbəsində küçəyə pəncərə açılmışdı, alt qatı tamamilə bir hasar şəklində idi. Keçdiyimiz təzə şəhərlə buraların heç bir oxşarlığı yox idi... Bu Qürun Vüsta yadigarı əski

³⁰ Çilimlər - qəlyan

müsəlman şəhəri idi. Yenə xeyli irəlilədik. Tramvay, kərpicdən tikilmiş əski mədrəsənin yanındakı böyük bir qapının önündə durdu. Bura Şeyxəntəhur adlı məşhur bir yer idi. Bura Əski Şəhərin şəhər bağçası idi, biz də burada enəcəkdik. Axşamlar ziyalılar buradakı çayxanalarda toplaşır, bir-biri ilə görüşür, şahmat oynayırdılar. Biz də buraya bunun üçün gəlirdik.

Beş-altı pilləkan qalxıb böyük bir darvazadan içəri girdik; sağda olduqca böyük kərpic bir bina vardı. Bu bina Dəstərxañçı mədrəsəsi adlı bir mədrəsə idi. Qarşısında böyük bir hovuz, hovuzun ətrafında bir neçə çayxana, çayxananın arxasında böyük bir qəbiristanlıq var idi. Bir az irəlidə yenə bir mədrəsə görünürdü; sol tərəfdə də böyük bir bina – bura da mədrəsə idi. Ortalıqda altından parlaq sular axan ağaclar buraya Əski Şəhərin zövqünə uyğun bir bağça mənzərəsini verirdi.

Yerlilərin məşhur seyrəngahı bura idi. Demək, çar hökuməti zavallı yerlilər üçün əsrə müvafiq bir şəhər bağçası da bina da etdirməmişdi. Halbuki şəhər idarəsinin ən böyük varidatını Əski Şəhər təşkil edirdi.

Biz burada axtardıqlarımızı tapmışdıq, ziyalılardan bir qismi ilə görüşə bildik. Bunların arasında Münəvvərqarı adlı bir şəxs var idi. Bu adam Daşkənddə ilk dəfə üsuli-cədid³¹ məktəbi açmış, 1906-cı ildən etibarən inqilaba qədər tərəqqipərvər gənclərə rəhbərlik etmiş bir adam idi. Münəvvərqarı vəsitisilə Türkünstan gənclərinin yeni əlifba barəsindəki fikirlərinə aid müfəssəl və qəti məlumat ala biləcəkdik. Həqiqətən də, belə oldu. Çayxanaların birində oturmuşduq, məclisimizdə beş-altı adam vardı. Bunların hamısı da maarif və mətbuat sahəsində çalışan adamlar idi. Əvvəl-

³¹ Üsuli-cədid - yenilikçi maarifçilər

cə müsahibəmizin mövzusunun maarifə aid məsələlər təşkil edirdi. Yavaş-yavaş mövzunu imla məsələsinə keçirdik. Onlar Azərbaycandakı yeni əlifba məsələsi ilə çox maraqlanırdılar. Verdikləri suallara lazımcavabları verirdik. Nəhayət, biz də Türkünstan gənclərinin yeni əlifba barəsindəki fikirləri haqqında sual verdik. Cavabı Münəvvərqarı öz öhdəsinə götürmüş kimi idi. Öz fikrini qəti surətdə söyləməzdən əvvəl bəzi suallarına cavab verməyimizi rica etdi, verdiyi suallar, daha doğrusu, etirazlar Kırmda Həsən Səbri yoldaş tərəfindən edilən etirazların demək olar ki, eynisi idi, biz də eyni cavabları verdik. Cavablarımız, zənn edirəm, onu qane etmişdi:

“Çox yaxşı”, – dedi, özbəklərə məxsus bir təkmlnlə ağır-ağır anlatmağa başladı:

– Mən 1905-ci ildən bəri məktəblə, həmçinin hürufat məsələsi ilə məşğulam, ilk müəllimliyə başladığım zaman dan ərəb hürufatının çətinliyini, üsulsuzluğunu hiss etdim. Yeni üsul məktəbi uğrunda xalqın təəssübü ilə şiddətli surətdə mübarizə etməyə məcbur qalmışdıq. O zamanlar yeni hürufat məsələsini ortaya atmaq mümkün deyildi. Bunun üçün ərəb hürufatının çətinliklərinə, üsulsuzluğuna dözməyə məcbur idik. Bəzən mətbuatda imlanı islah etmək məsələsi ortaya atılırdı. Qasprinski tərəfindən “Tərcüman” qəzetində edilən xırda imla islahını biz də tətbiq etməyə çalışdıq. Təbii, islahın bu qədəri kafi deyildi, bununla bərabər ondan daha irəliyə gedə bilmədik, çünki biz əsri mətbuata yeni başlamışdıq. Özümüzdə məktəblər üçün lazım olan əsər yox idi, bu səbəbdən çoxlu sayda Azərbaycan və Osmanlı mətbuatından istifadə etməyə məcbur idik, onlar da köhnə imla ilə gedirdilər. Biz, təbii olaraq, onlardan ayrı bir imla qəbul etməyə cəsarət edə bilmədik. İş belə davam etdi. Nəhayət, inqilabdan sonra imla məsələsi yenə kəskin

bir hal aldı. Köhnə imla pozuldu, yeni imla qəbul edildi. Mən bu yeni imlaya tamamilə tərəfdar olmadım, çünki bu imla da mətbuatı az-çox müştərək və əlaqəli olan ölkələrin yazılarında bir qarışıqlıq yaratmışdı. Bu məsələnin ümumi bir konfransda həll edilməsinin tərəfdarı idim. İmlanı bu surətdə islah etməkdənsə, yeni hürufat qəbul edilməsinin daha əsaslı qərar olacağını düşünürdüm.

Hər halda məsələ ümumi bir konfransda həll olunmalı idi. Madam ki, Azərbaycan belə bir qurultay çağırmaq fikrindədir, mənə, ən müvafiqi latın sistemində bir yeni əlifba qəbul etməkdir.

Türküstan ziyalılarının bir çoxu da bu fikirdədir. Burada ən mühüm rolü hökumətin bu bərədəki fikri oynayaçaq. Zənnimcə, hökumət də bu fikirdədir.

Münəvvərqarının sözlərini yanındakı yoldaşları da təsdiq etdilər. Türküstanlıların, xüsusən də özbək ziyalılarının yeni əlifba bərəsindəki fikirləri, bizcə, artıq məlum olmuşdu. Məsələni rəsmi surətdə müzakirəyə qoymazdan əvvəl daha səlahiyyətli adamların fikrini öyrənmək lazım idi. Bu gün artıq vaxt keçmişdi. Bu işi ertəsi günə buraxaraq vaqonumuza döndük...

Sabah Səmədağa Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi ilə görüşəcəkdik. Xuluflu yoldaşla mən Əski Şəhərdəki rəsmi maarif adamları ilə görüşməyi qərarlaşdırdıq. Biz yenə dünən getdiyimiz yolla, tramvayda Əski Şəhərə doğru hərəkət etdik. Bu dəfə müəllimlər ittifaqının sədri ilə görüşməli idik.

Tramvay Şeyxən-Təhür, Bələnd-Məscid məvkiflərini³² keçərək Xədirə deyilən bir yerdə durdu.

Bundan sonra sədrin evinə qədər piyada getmək lazım idi. Çəngah, Əskiçüvə, Top Qayarac məhəllələrini keçmiş-

³² Məvkiflərini - dayanacaq

dik. Dar bir küçəyə girdik. Sədrin evi burada idi. Uzun boylu, ağ üzlü bir adam bizi qapıda qarşıladı. İttifaq sədri yoldaş Əliyev bu adam idi. Böyük bir qapıdan həyəətə girdik. Həyəət kiçik, ətrafında isə xırda-xırda binalar var idi. Ortadan kiçik bir arx keçirdi...

Bizi, yerinə xalçalar döşənmiş, dörd tərəfinə—divarların dibinə ipək döşəkçələr döşənmiş bir otağa dəvət etdi. Otağın bir tərəfində bir masa və bir neçə stul, aşağı tərəfində isə bir kürsü də qoyulmuşdu. Qış zamanlarında bu kürsü içinə atəş doldurulur, üzərinə yorğan örtülür, bütün ailə ayaqlarını yorğanın altına uzadaraq qızınır, söhbət edir, nağıllar, əfsanələr danışır.

Xülasə, otağın yarısı avropalılaşmış, yarısı köhnə Asiya tərzində qalmışdı.

Gəldiyimizdən hələ çox vaxt keçməmişdi. Bir tərəfi xırda-xırda çörək, qoğal ilə, bir tərəfi nəlbəkilərə doldurulmuş cürbəcür konfetlərlə dolu bir məcməyi ortaya gəldi.

Əliyev külçələrdən bir neçəsini xırda-xırda doğrayaraq “buyurun!” – dedi. Çay içərkən söhbətimiz davam edirdi. Söhbətimizin mövzusunu, təbii ki, yeni əlifba təşkil edirdi. Əliyevin bu xüsusdakı fikri yuxarıda göstərdiyimiz Münəvvərqarının fikri ilə, demək olar ki, eyni idi. Lazım gəldiyi təqdirdə şəhər türk müəllimlərinin ümumi iclasını çağırmağa hazır olduğunu bildirdi. İndi əsas məsələ hökumətin fikri idi. Bu xüsusda yoldaş Səmədağa çalışırdı.

Vağzala döndükdə Səmədağanı gördük. O, qarşımıza xeyli mühüm bir əngəl çıxmış olduğunu xəbər verdi:

Hökumətin səlahiyyətli adamları ilə görüşməyə müvəffəq ola bilməmişdi. Çünki o günlərdə Türkünstan Cümhuriyyəti ilə Buxara və Xivə Cümhuriyyətləri arasında yeni bölgü aparılaraq, təzədən cümhuriyyətlər təşkil etmək məsələsi həll edilməkdə idi. Komissarlıqlar bu məsələ ilə məş-

ğul idilər. Məsul işçilərin bir çoxu Moskvaya getmişdi. Bu səbəbdən məsələni rəsmi dairələrdə ətraflı bir surətdə müzakirə etməkimkanı yox idi. Bununla bərabər, ertəsi gün məsələnin elmi şurada müzakirə edilməsinə dair vədə almışdı. Demək, məsələ ertəsi gün Türkünstan Cümhuriyyəti Mərkəzi Elmi Şurasında müzakirə edilərək təqribi bir qərar qəbul ediləcəkdı. Bunun üçün əvvəlcə yenə bir neçə adamla görüşməli idi. Bu axşam Maarif Komissarınının da Moskvaya gedəcəyinə dair məlumat almışdıq, heç olmazsa, onun şəxsi fikrini öyrənməli idik, bu iş mənə həvalə edildi. Maarif komissarlığına doğru gedirdim, ancaq komissara yolda rast gəldim, avtomobillə vağzala gedirdi. Moskvaya gedəcəkdı. Bu zamanda ətraflı görüşmə imkanı yox idi, buna görə on beş dəqiqəyə qədər danışa bildik. Bu qısa müsahibədə komissar öz fikrini qəti surətdə söylədi:

– Bu lazımlı məsələdir, bunu həll etmək zamanı gəlmişdir, – dedi.

Moskvaya getmək üzrə olduğundan məsələnin rəsmi surətdə müzakirəsində iştirak edə bilməyəcəyini bildirdi, ancaq lazım olan yerlərdə yeni əlifbanı müdafiə edəcəyinə dair söz verdi. Rəsmi ağızlardan və xüsusi adamlardan aldığımız məlumatla görə, özbək ictimaiyyətinin yeni əlifba tərəfində olduğuna dair bizdə artıq möhkəm bir qənaət hasil olmuşdu. İş ancaq rəsmiyyətə qalmışdı.

Özbək ziyalıları ilə maarif işçilərindən bir qismi axşam vağzala – vaqonumuza gəlmişdilər. Bunların içində Münəvvərqarı ilə Yusif Əliyev yoldaş da var idi. Xeyli çəkən söhbətimizdə Səmədağa yeni əlifbanın əhəmiyyətinə, Azərbaycandakı gedişinə, Kırmda qəbul olunan qərarlara aid ətraflı məlumat verdi. Bütün gələnlər fikri yeni əlifbanın lehinə fikir söyləyirdilər. Geniş müəllim kütləsi arasında bu məsələnin bir dəfədə müzakirə edilməsi münasib görülmüş-

dü. Əliyev yoldaş ertəsi gün Əski Şəhər türk müəllimlərinin iclasını çağırmağa söz verdi. Saat dördə Mərkəzi Elmi Şurada iclas olacağından müəllimlərin ümumi şurası saat on birə təyin edilmişdi.

Heyətimiz arasında verilən qərara görə, iclas çağırılan yerə Xulufu yoldaşlaman bir az tez getməli idik. Müəllimlər toplandıqdan sonra telefonla Səmədağaya xəbər verəcəkdik. Avtomobillə Salar çayı körpüsünü keçərək Konstantinovskaya adlı küçə ilə Əski Şəhərə doğru gedirdik. Burada bir park idi. İndiyə qədər gördüyümüz yeni şəhər küçələri arasında ən geniş, ən gözəli idi. Küçə geniş olmaqla bərabər hündür ağacların kölgəsində günəş görməyəcək bir halda bürünmüşdü. Bu dəfə Orda çayını ikinci bir körpüdən keçdik. Artıq yenə Əski Şəhərə girmiş olduğumuz anlaşılırdı, çünki dar, əyri-üyrü küçələr başlamışdı. Çayxanalar döşü açıq, ayağı yalın, xalathı, əmmaməli adamlar ilə dolu idi, çarşafı bürünmüş, üzlərinə at qılından toxunmuş peçə³³lər örtmüş qadınlar gəlib keçməkdə idi.

Ərəb mədəniyyətinin islam qadınları üçün yaratdığı bu səyyar zindanlardan 7-8 yaşlarındakı türk qızları və orada yaşayan yəhudi qadınları da canlarını qurtara bilməmişdilər. Ancaq islam dininin quyu nüfuzu altına düşməyən köçəri türklər (qazax, qırğız qadın və qızları) bu fəlakətə düşər olmamışlar, bu çuvala girməmişdilər. Bəzən burunlarına kiçik bir halqa keçirilmiş qızlara təsadüf olunurdu. Bu halqa qara gözlü, qumral saçlı qızların sevimli çöhrələrinə iyrenc bir görüntü verirdi; halbuki bu ancaq süs, ancaq zینət üçün edilən bir şey idi. Bəzən 10-12 yaşında olan oğlanların başlarına əmmamə olduğunu görürdük. Bununla

³³ Peçə - niqab

bərabər, əlbisəyə qiyafələrin ikiye ayrıldığı hiss edilirdi: biri ərəb mədəniyyətinin minlərcə ildən bəri yadigar buraxdığı qiyafə idi; digəri yeni, Avropa təsiri altında meydana gələn qiyafə idi... . İclas olacaq yerə yaxınlaşarkən sağımızda Xaçərrar mədrəsəsini, solumuzda böyük cümə məscidini buraxmışdıq. Hər ikisi kərpicdən, Teymurilər dövründə yashayan məşhur Xoca Əhrar tərəfindən tikdirilmiş binalar idi.

Bir az aşağıda yenə böyük bir mədrəsə var idi. Bu, Daşkənddəki mədrəsələrin ən böyüyü, sənət etibarilə də ən gözəli idi. Mədrəsə bir neçə dəfə təmir edilsə də, qapısı önündə qədim kaşi³⁴lər rəngindən zərrə qədər də itirməmişdi. Mədrəsənin ön tərəfi, həqiqətən, gözəl piştağı çox yüksək idi, xanlar dövründə günahkar (əxlaqsız) qadınlar çuval içində bu piştaqdan aşağıya atılmış.

(Mədrəsənin bütün ətrafı dükanlardır, dükanların varıdatı əskidən mədrəsəyə aid idi. Türküstandakı bütün mədrəsələr vaxtilə vəqf tərəfindən təmin edilirdi. Hal-hazırda da xüsusi vəqf idarəsi vardır ki, maarif idarəsini xeyli varıdatla təmin edir. İclas bu mədrəsənin qarşısındakı maarif evində olacaqdı.

Maarif evi kiçik bir bina idi. Əski Şəhərdə böyük cəmiyyət üçün düzəldilən yerlər məscidlər, bir də mədrəsələrin dərşxanasıdır. İnqilaba qədər Əski Şəhərdə teatr binası da yox idi. İnqilabdan sonra idarələr əski firmaların mağazalarında yerləşmişdilər. Toplanacağımız yer keçmişdəki zənginlərdən birinin evi idi...

Müəllimlər yavaş-yavaş toplanmağa başlamışdı. Məclisin başlanmasına az vaxt qalmışdı. Telefonla Səmədağaya xəbər vermək üzrə idik, bu əsnada qolları dirsəklərinə qədər çirmənmiş, başı tağyalı, çılpaq ayaqlarında sandal, əlin-

³⁴ Kaşi - Göy rəngli çini qab

də çanta olan bir adam gəldi, maarif evinin adamları ilə pıçıltı ilə nəsə danışdı. İdarədə olanlardan biri Səmədağanı çağırmağı bir az təxirə salmağımızı rica etdi. Görəsən, nə olmuşdu? Hal və vəziyyətdən şübhələnməyə başladıq. Bir neçə dəqiqə sonra Əliyev yoldaş bir az qızarmış, mütəəssir bir səsle:

– Möhtərəm qonaqlar, – dedi, – bu gün iclasımız olmayacaq, Əski Şəhər İcraiyyə Komitəsinin özü ayrıca bir iclas çağıracaqmış...

Əliyevin üzərində kiçik bir həyəcan vardı, bunun səbəbi nə idi, anlaya bilmədik. Toplananlar dağılmağa başladılar.

Vağzala gəldik. Səmədağa Türküstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə dəvət edildiyi üçün bizim də dərhal oraya gəlməyimizi tapşırılmışdı. Bu nə üçün?

İclas saat dördə olacaqdı. Saat hələ bir olmamışdı. Bu dəvətlə Əski Şəhərdəki iclasın bağlanması arasında bir rabitə ola bilərdimi? Biz də dərhal yola düşdük. Bu dəfə tamamilə ayrı küçəyə girmişdik, küçə şərqdən qərbə uzanmış, ətrafı başdan-başa bağlar, gözəl binalarla süslənmişdi. Buralar gözəl bir yaylaq kimi idi. Qaldırımları təqib edən iki arx mənzərəyə ayrıca gözəllik verirdi. Düz və uzun küçənin axırını görmək mümkün deyildi.

Nəhayət, üçmərtəbəli böyük bir bina qarşısında endik. Bura Türküstan Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi idi.

Səmədağa ilə yoldaş Mirzə Cəlil Məhəmmədquluzadəni orada tapdıq. Yanlarında özbək, qazax və türkmən elmi şuralarından mütəxəssislər də var idi. Məclisə hündürboylu, qaraşın saqqallı bir adam rəhbərlik edirdi. Bu sədr yerlilərdən deyildi, sonradan öyrəndiyimizə görə, fizioloq, professor idi. Səmədağa tərəfindən yeni əlifba barəsində

məlumat verildi, heyətin Türkünstanə gəlmə səbəbləri söyləndi, lisan və mətbuatca bir-birinə yaxın olan xalqlar arasında müştərək bir hürufatın lazım olduğu izah edildi. Yeni əlifba vasitəsilə Azərbaycanda, xüsusilə işçi və kəndlilər arasında əldə edilən uğurlar göstərildi. Nəhayət, Səmədağa zəhmətkeş kütlələlərin savadsızlığını aradan qaldırmaq üçün yeni əlifbanın ən müvafiq, ən qəti və ən qısa bir yol olduğunu isbat etməyə çalışdı və müvəffəq də oldu. Məclisdə olanlar tərəfindən müxtəlif suallar verildi, o cümlədən sədr:

– Bu işə Moskva necə baxır? – deyər soruşdu. Professor Türkünstan Cümhuriyyətinin daxili və mədəni işlərində sərbəst olduğunu unutmuş kimi idi. O, yenə çar siyasətinin dumanları arasında yuvarlanırdı, inqilabın gətirdiyi parlaq işıqlardan gözləri qamaşdığı üçün ətrafını görmürdü. Səmədağa bu sualdan bir az əsəbiləşmiş kimi idi, cavabında bir az sərt davrandı:

– Yoldaş professor, – dedi, – görünür ki, qarşımızda olanın kim olduğunu bilmirsiniz, mən sizə Şuralar İttifaqı hökuməti adından deyirəm: hər cümhuriyyət mədəni işlərində sərbəstdir, indiyə qədər köhnə mədrəsələri, köhnə məktəbləri, qarexanaları³⁵ davam etdirmişsiniz. Bunda bütün qəbahət sizindir. Mərkəz qətiyyənlə məsul deyildir. Ən böyük mədəni inqilab amili olanyeni əlifbaya Moskva dostluq yardımını göstərəcəkdir. Buna əmin olun. Mərkəzin ağız ilə bu inqilaba qarşı çıxmaq istəyirsinizsə, çox böyük səhv edirsiniz.

Professor cavabını aldı, nə edəcəyini bilmədi. Yeni mənalara ört-basdır etməyə çalışırdı. Ümumiyyətlə, məclis soyuq keçirdi. Bununla bərabər, özbək və türkmən mütə-

³⁵ qarexanaları – xüsusi surətdə quran əzbərlədən xaryərlər

xəssisləri yeni əlifba tərəfində idilər; qazaxlar isə yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul edə bilməyəcəklərini bildirmişdilər, lakin məsələnin ümumi türkoloji qurultayda həll edilməsinin əleyhinə deyildilər. Belə bir qurultay çağrılacağı təqdirdə orada iştirak edəcəklərinə söz verdilər. Qurultayda ərəb əlifbasının qələbə çalacağına əmin kimi idilər.

Türküstanda yeni əlifba xüsusundakı az-çox rəsmi müzakirələr belə qeyri-müəyyən bir nəticə ilə bitdi. Bunun da səbəbi səlahiyyətli və yüksək orqanlarda olan komissarların Moskvaya getməyi idi! Qalanlar da müəyyən bir fikir və qərara gəlməyə cəsarət edə bilmirdilər.

Biz Daşkənddən qayıtmağa məcbur idik, çünki Xivəyə getmək imkanı yox idi. Dəmir yolu olmadığından oraya gedib gəlmək üçün yenə bir ay lazım idi. Buxaraya getməyin də bir faydası olmayacağı təbii idi, çünki Buxara Cümhuriyyətinin də nazirləri yeni təşkilat məsələsindən dolayı Moskvaya getmişdilər. Ora getsəydik belə, səlahiyyətdər adamlardan heç birini tapmayacaqdıq. Xivədə də eyni vəziyyət olacaqdı, üstəlik yolu da uzaq idi. Bu gün axşam qatırı ilə Orenburqa doğru hərəkət edəcəkdik, ancaq Kommunist Gənclər İttifaqı Komitəsinin katibi ertəsi gün komso-molçuların iclasına dəvət etməyə söz vermişdi. Bu iclasda yeni əlifbaya dair məlumat verməyin çox faydalı olacağını ümid edirdik. Buna görə yenə bir gün qalmağa qərar verdik. Bu fürsətdən istifadə edərək, Daşkənd ətrafındakı kəndləri gəzmək istədik. Saat üç ilə dörd arası idi, axşama qədər Əski Şəhərdəki müəllimlərlə yenə görüşmək mümkün idi. Odur ki, Xuluflu ilə mən yenə Əski Şəhərə getməyə qərar verdik.

Köhnə dostlarımdan olan bir müəllimə evinə qonaq gələcəyimizi xəbər vermiş və mümkün olarsa, müəllimlərdən də bir neçəsini dəvət etməsini rica etmişdim. Bu dəfə

gedəcəyimiz yerə Əski Şəhərin bazarından keçəcəkdik. Qərbə doğru hərəkət etdik. Solda bir sahəni işğal edən yüksək piştağlı bir mədrəsə var idi. Bura Bəylərbəyi mədrəsəsi deyirdilər. Mədrəsədə artıq tələbə yaşamırdı. Hal-hazırda bura Daşkənd vəqf şöbəsi ilə Əski Şəhər Maarif Şöbəsinin idarəsi idi. Yuxarıda gördüyümüz Kögəldaş Xacə Əhrar mədrəsələri və Bəylərbəyi mədrəsəsi ən məşhur, ən böyük mədrəsələr idi. Bunlardan başqa bir çox mədrəsələr var idi. Məscidlərin sayı çox idi. Burada hər məhəllənin mütləq bir və ya iki məscidi vardır. Şəhərin ən böyük, ən süslü binalarını məscid və mədrəsələrdir. Bundan başqa xanların, şeyxlərin qəbirləri üzərində tikilən günbəzlər də ayrıca əhəmiyyətə malikdir. Bu hal yalnız Daşkəndə məxsus deyildir. Kənd, Mərgilan, Əndican, Nəmənqan, Səmərqənd, Buxara kimi böyük özbək şəhərləri məscid, mədrəsə və qəbiristan günbəzləri ilə doludur. Əski xanlar, zənginlər son zamanlara qədər xalqdan çəkdiqləri pulları belə binalara sərf edirdilər. Teymurilər dövründən başlayan bu iş sonralar bir dəb halına çevrilmişdi. Xalqın bu meylindən maarif və mədəniyyət üçün böyük miqyasda istifadə etmək mümkündür. Ancaq cahil rühanilər bundan sui-istifadə etdilər, xalqı cəhalətdən-cəhalətə, qəflətdən-qəflətə sürüklədilər, mədrəsələri xürafat və mövhumat ocağı halına gətirdilər, elm əvəzinə əfsanə və xürafat yaydılar.

Bəylərbəyi mədrəsəsini keçər-keçməz bazara daxil olunurdu, bazarın üstü örtülü idi. Əski Şəhərin bazarı ayrı bir aləmdir, ucu-bucağı görünmür, hər malın bazarı ayrıdır, məsələn, çit bazarı ipək bazarına qarışmaz, nasvay³⁶ bazarı da ayrıdır. Burada ən ziyadə nəzəri-diqqəti cəlb edən meyvə bazarı idi. Qovunun, üzümün rəngarəng çeşidlərinə təsa-

³⁶ Nasvay —nəşə, özbəklərin milli məişətində işlənən

düf olunurdu. İncilabdan sonra kooperativ təşkilatı bazarları əlverişli bir hala salmağa başlamışdı. Bazarı keçmiş, yenedar və əyri küçələrə girmişdik, küçələrin sağında, solunda yenə məscidlər, ara-sıra mədrəsələr var idi, şəhər içində köhnə qəbiristan da az deyildi. Evdən evə dolaşan kiçik arxlar bəzən əlli-altmış metr³ həcmində olan hovuzlarda dolaşdıqdan sonra yenə yoluna davam edirdi. Sıra ilə gəlib gedən arabalar, atlar, dəvələr küçənin tozunu göylərə qaldırırdı.

Dolana-dolana, nəhayət, şəhərin Kökcə hissəsindəki Ləngər məhəlləsinə gəldik. Böyük bir darvazadan içəri girdik.

Qonaqlıqda yeni əlifba məsələsi. Həyətin sağ tərəfində böyük bir bina var idi. Bura ev sahibinin xüsusi məscidi idi.

Bu məscidin məhəllə ilə əlaqəsi yox idi. Buna xanəgah (təkyə) deyilirdi. Çünki ev sahibinin atası Türkünstanın böyük şeyxlərindən biri idi. O, on gün müridləri ilə toplanaraq bu xanəgahda təriqət ayinlərini yerinə yetirməklə məşğul olurdu.

Dolu bədənli, hündürboylu bir adam həyətin ortasında bizi qarşıladı. Bu, ev sahibi Şəhabüddin əfəndi idi. Bizi sol tərəfdə olan binaya dəvət etdi. Binanın ön tərəfi eyvanlı böyük bir salon idi, salon Türkünstan arxitekturasının ən yüksək zövq və sənətini özündə cəmləmişdi. Divarındakı oyma naxışlar, yazılar, həqiqətən, nəfis bir sənət əsəri idi.

Tavanındakı naxışlar çox incə, çox sənətkarənə işlənmişdi. Bina yarım əsrlik bir həyata malik olduğu halda, rənglərində solğunluqdan əsər belə yox idi. Bütün rənglər yerli məhsullardan idi.

Bunlara zərrə qədər Avropa fabrikmalı qarışmamışdı (hal-hazırda təəssüf ki, bu rəngləri edə bilənlər qalmamışdır). Bizim girdiyimiz həyət qonaqlara məxsus idi. Evin bu

qisminə “taşqarı³⁷” adı verilirdi. Bir də evin içəri hissəsi vardı. Həmin yer hərəm dairəsini təşkil edirdi. Onsuz Türküstanda bütün evlər bu cür iki hissədən ibarət idi. Bu da səbəbsiz deyildi, çünki hicab məsələsi burada insanlıq aləmini ikiye ayırdığı kimi, evləri də ikiye ayırmışdı. Evlərdə qadınların üzlərini görmək bir kənara, səslərini belə eşitmək imkan xaricində idi. Oturduğumuz salonun arxa tərəfində üçüncü bir dairə də var idi. Bu dairə həyətinin ətrafında kiçik-kiçik hücrələr, ortasında da kiçik bir günbəz görünürdü. Günbəzin qapısına böyük bir qıfıl vurulmuşdu. Burada öz təbirlərinə, “muji mübarək” mühafizə edilirmiş.

Bu hal və vəziyyətin oxucularımızın nəzərinə din və təəssüb dumanları ilə dolu qaranlıq bir mənzərə gətirmiş olduğuna şübhə yoxdur. Avamın nəzərində din ilə əlaqədar olan hürufat məsələsi ilə məşğul olarkən belə bir yerə gəldiyimzə, yəqin, təəccüb edirsiniz, yəni hürufatdan söz açılar-açılmaz ev sahibinin bizi evindən qovacağını düşünürsünüz. Sizi şübhədən qurtarmaq üçün oradakı müzakirəmizə aid məlumat verməyə məcburam. Söhbət başlamışdı; məclisdə Şəhabüddin əfəndidən başqa yeddi-səkkiz müəllim, bir-iki domla (molla) da var idi. Bizim tərəfimizdən yeni əlifbaya dair ətraflı məlumat verildi. Krımdakı qərarlar izah edildi, Türkünstan Mərkəzi Elmi Şurasının fikir və qərarları bildirildi. Müəllimlər tərəfindən müəyyən etirazlar edildi, suallar verildi. Burada diqqətimizi cəlb edən iki etiraz var idi. Bunlardan biri ikinci dərəcəli məktəb müəllimlərindən biri tərəfindən, ikincisi mollalardan biri tərəfindən verilmişdi. Müəllim: “Latın əsasında olan yeni hürufat türk səslərini ifadə bilmir. Bundan dolayı yeni əlifba ilə yazılan yazılar oxunarkən müdhiş sürətdə dilin ahəngi pozulur.”

³⁷ Taşqarı – dışarı, çöl tərəfi

lur”, – dedi, – bir də bu halda əski ədəbiyyatımız tamamilə əldən gedir”. Molla: “Yeni əlifba dinə zərərli dir, çünki Quran və başqa dini kitablar əski hürufatla yazılmışdır. Bunları yeni hürufatla yazmaq olmaz. Buna görə də yeni hürufat bizə yaramaz”, – dedi.

Bu suallara cavab vermək bizim üzərimizə düşürdü, ancaq buna ehtiyac qalmadı. Şəhabüddin əfəndi söz aldı. Xəfif bir təbəssümlə sözə başladı:

– Mən əvvəlcə müəllim yoldaşa cavab vermək istəyirəm. Heç bir hürufatın içinə səslər yerləşdirilməmişdir, hərflər ancaq bir işarədir, ona istədiyimiz səsi verə bilərik. Məsələn, bir dəvə rəsmini çəkər, bu, boğazınızı çatladaraq “ə” (ع) səsinin əlamətidir”, – deyə bilərik. Yeni hürufatla yazılan yazılar oxunarkən ahəng pozulursa, bu, hürufatın qəbahəti, nöqsanı deyildir. Bu ancaq savadsız olmağımızın nəticəsidir. Məsələn, rus hərfi ilə yazılan rusca kəlmələri tələffüz edərkən onun da ahəngini pozuruq. Bu da savadsızlığımızdan irəli gələn bir haldır. Əgər qəbahət hürufatda olarsa, ruslar tərsindən də oxuduğu zamanda sözün ahəngi pozulmuş olardı. Halbuki belə şey yoxdur. Fərz edək ki, əski hürufat bizim səsimizə görə ölçülüb-biçilmişdir, onda o hürufatla yazılan şeylər əcnəbilər tərəfindən oxunarkən nə üçün ahəngi pozularaq bərbad bir hala düşür? Demək ki, ahəngin hürufatın şəklilə əlaqəsi yoxdur, o, tamamilə ayrı bir şeydir. Əski ədəbiyyatımız o qədər kasıb deyildir. Mən burada ədəbiyyatı geniş mənada deyirəm. Mənim xüsusi kitabxanamda çıxatay ədəbiyyatına aid hər nə istəsəniz, vardır, Əhmədi Yəssəvidən bu günə qədər olan bütün yazıçıların əsərlərini toplamışam, bundan başqa Azərbaycan, osmanlı, tatar ədəbiyyatına dair bir çox əsərlər, qəzetlər, jurnallar vardır. Mən bunların hamısını “bizim ədəbiyyatımız” adı altında toplayıram, hələ bura Türkünstanda meydana gə-

lən ərəbcə, farsca əsərləri qatmıram. Bunları qatmağı da lazım görmürəm. Ta qədimdən bəzi adamlar tərəfindən arasıra söylənən “bizim ədəbiyyatımız yoxdur” sözünü qəbul edə bilmərəm. Bununla bərabər, yeni əlifbanın əleyhinə olmaq istəyirəm, çünki bugünkü texnika belə bir şey istəyir, madam ki, cəmiyyətin həyat və səadəti texnikaya bağlıdır, o halda yeni hürufatı qəbul etməliyik, əski hürufat da öz yolu ilə davam etməlidir, ədəbiyyatda ixtisasa yiyələnmək istəyənlər əski hürufatı da öyrənə bilərlər. Mütəxəssis olmaq istəyən bir adam üçün bu o qədər çətin bir iş deyildir. Mənim əsas bir fikrim var: maarif və mədəniyyət yolundakı yeni təşəbbüslərə qətiyyənlər mane olunmamalıdır. Bir zamanlar üsuli-cədid məktəblərinə qarşı çıxdıq, nəhayət, onun faydaları anlaşıldıqdan sonra özümüz utandıq, yeni hürufat məsələsi də onun kimidir. Gülərək: “O, “üsuli-cədid” idi, bu da “hüruf-cədid”dir”, – dedi.

İndi (mollaya işarət edərək) əfəndi cənablarına cavab verəcəyəm: əfəndi, qəti olaraq bilməliyik ki, din ayrı, hürufat ayrıdır. Bütün qəbahətimiz dini yaxşıca anlamamaqdır, din vicdana aid bir məsələdir. Quranı su kimi əzbərləyən bir adam, osmanlılar demişkən, pək əla dinsiz ola bilər, dinsizlərdən bir çoxu Quranı əzbərdən bilənlərdir. Əgər əski hürufat, hətta Quranı əzbərdən bilmək dinsizlikdən saxlaya bilsəydi, bunların heç biri dinsiz olmamalı idi. Bir də yeni hürufatla Quranı yazmaq olmaz deyirsiniz: mənim anladığıma görə yeni hürufatla Quran daha səhsiz yazıla bilər... Bir də, yoldaşlar, yeni hürufat məsələsinin Ümumi Türkoloji Qurultayda həll ediləcəyini söyləyirlər. Məncə, də bu iş çox müvafiq bir işdir, çünki biz indiyə qədər ayrı-ayrı türk-tatar mətbuatından istifadə etdik. Bundan sonra da bu istifadədən məhrum qalmayaq. Bu günə qədər türk-tatar mətbuatında meydana gələn imladakı qarışıqlıq da aradan

qaldırmaq mümkün olar. Şəhabəddin əfəndinin sözündən sonra məsələ çox uzanmadı. Araya özbək plovu da gəlmək üzrə idi. Əvvəlcə gətirilən çay süfrəsi toplanırdı. Şəhabəddin əfəndi, özünün dediyi kimi, zəngin bir kitabxanaya malik idi. Müxtəlif türk-tatar ölkələrində nəşr edilən hər cür kitab, jurnal və qəzetləri toplamışdı, bir də hal-hazırda şura məktəblərində türkçə müəllimliklə məşğul idi. Əsasən, ruhani məsləkinə mənsub olan bu adamın yeni əlifba barəsindəki azad düşüncə və sərbəst fikirlərinin səbəblərini bu kitabxana ilə sonradan əldə etdiyi müəllimlik məsləkində axtarmaq lazım gəlir: o, türk dili müəllimi olduğundan dolayı ərəb hürufatının nöqsanını çox yaxşı anlamış olması təbiidir.

Daşkənd kəndlərində bir cəvələn³⁸. Gecəni vaqonumuzda keçirdik. Bu gün saat ikidə komsomolçuların iclası olacaqdı. İclasa qədər Daşkəndkəndlərinin məişəti ilə tanış olmaq istəyirdik. Bu səfərdə bütün heyət iştirak etdi. Avtomobillərlə yola düşdük. Kəndlərdən şəhərə buğda, arpa, qovun, üzüm, düyü gətirməkdə olan dəvələr, arabalar bir-birinə zəncirlənmiş kimi idi. Bu hal yol uzununu iyirmi beşkilometrə qədər davam etdi. Şəhərdən çıxan arabalar, dəvələr şəhərə gələnlərdən az deyildi. Arabaya qoşulmuş atların üzərinə minən kəndlilər oxuduqları mahnıların ahəngini arabalarının hərəkətinə uyğunlaşdırırdılar. Arabaçıların başlarında taqya və sarıq, dəvəçilərin başlarında isə keçə qalpaqlar³⁹ var idi. Anlaşılan bu idi ki, arabaçılar özbəklər, dəvəçilər isə qazax və qırğızlar idi. Yolun hər iki tərəfi hündür ağaclarla süslənmişdi, ağacların altı ilə axan sular mənzərəyə ayrıca lətafət verirdi. Türküstandakı qızmar günəşin bu yollarda heç əhəmiyyəti yox idi. Yolun hər iki tərəfi ucsuz-bucaqsız meyvə bağçaları ilə əhatələnmişdi.

³⁸ Cəvələn – gəzinti

³⁹ qalpaqlar – papaqlar

Şəhərin hüdudunu çoxdan keçmişdik, ancaq binaların, evlərin arası heç kəsilmirdi. Sanki hələ şəhər parkında gəzir, dolaşırdıq... Binalar bir az da sıxlaşmağa başladı. Binaların arxitekturası dəyişdi, geniş yolun iki tərəfindəki binalarla hündür yerdə tikilmiş kilsə, küçələrdə burnu ilə yer eşələyən donuzlar buranın bir rus kəndi olduğunu bildirirdi. Böyük və gözəl bir məktəbin üzərindəki lövhə rusca yazılmışdı. Sağa dönərək bir az hündürə qalxdıq, mənzərə tamamilə dəyişdi: qarşımıza geniş bir aləm çıxdı. Lap uzaq-lardakı yüksək dağlar göründü. Dağın ətəyindəki sahələr şumlanmış, biçilmiş buğda zəmiləri idi. Dağlarla bizim aramıza sərilən vase⁴⁰ (foto 038) oba yaşıl məxmər yarpaqlı ağaclarla, altm başaqlı çəltiklərlə ayrı bir bədii mənzərə təşkil edirdi. Obanı başdan-başa yarıb keçən Çirçik çayı əyilərək, bükülərək, süzülərək axıb gedirdi. İçindən çıxmaqda olduğumuz kəndin ətrafına Şortəpə deyilirdi. Şortəpə qurtararkən solumuzdakı bir komaya təsadüf etdik. Gələb keçənlərdən bir qismi atlarını ağaclara bağlayaraq bu komaya girib-çıxmaqda idi. Bunların üzlərində böyük təvazə və ehtiram görünürdü, çünki burada Yalangac (yalvac) ata yaşayırdı. Yalangac ata buraların məşhur övliyalarından (pir) idi. Çirkli saqqalı daranmamış, saçı çiyinlərinə qədər uzanmış, bıığı ağzını örtmüş, çirkin üzlü, murdar bir adamdı. Qəlyanlı (əsrar) anaşa çəkməkdən gözləri ciyər rəngini almış, üzü saralmışdı.

Yalangac ata paltara da əhəmiyyət vermir, eyib yerlərinə qədər açıq-saçıq otururdu. Adına da bunun üçün Yalangac ata deyirdilər. Uşağı olmayan arvadlar uşaq istəmək üçün bunun yanına gəlirlər, naxoşlar dərdlərinə dərmanı ondan istəyirlər, iflicə, siflisə, cüzama tutulan xəstələrlə, işi

⁴⁰ Vase – gözəl

düz getməyən tacirlər bütün xilas, nicat və şəfaları üçün o məcnundan çarə istəyirdilər. Türküstanda bu sayaq fırladaçılıq edən yalnız Yalanğac ata deyildi. Belələri çox idi. Bunların qövs, qütb, abdal kimi rütbələri var idi, hər rütbədə olanların vəzifələri ayrı idi. Yalanğac ata da hər halda qövslük rütbəsində olmalı idi. Bu pir namaz, oruc tutmazdı.

Onun müxlis müridləri üçün bunun da əhəmiyyəti yox idi. Çünki onların etiqadlarına görə, bu adam beş vaxt namazını Məkkədə-Kəbədə, Qüdsdə, yaxud Cəbəl Ləbnanda qılıb gəlirdi. Müridlərinin qafil gözləri bunu görə bilməzdi. Yalanğac ata lazım olduğu zaman bir dəqiqədə bütün dünyanı yetmiş dəfə dolana bilirdi. Bunun yanına Xızır, İlyas... kimi peyğəmbərin tez-tez gəlib getdiyinə inanırdılar.

Yalanğac atanı keçdik, üzüm, alma bağları seyrəkləşmişdi, ancaq bizi daha gözəl bir mənzərə qarşılamışdı. Çünki ətrafımızı бүrüyən geniş sahə pambıq əkin yerləri idi.

İnsan boyu hündürlüyündə olan pambıq kollarının yaşıl yarpaqları arasından çıxan ağ pambıqlara baxmaqdan doymaq mümkün deyildi. Sonsuz sevinclə yolumuza davam edirdik...

Binalar seyrəkləşmiş, ancaq hələ də arası çox kəsilməmişdi. Sankişəhərin bir küçəsi hələ davam edirdi. Bostanların arasındakı qarpızlar, qovunlar cürbəcür rənglərlə mənzərəyə ayrı bir gözəllik verirdi. Bu arada gözlərimizlə ətraf aləm arasına bir sıra binalar, böyük, geniş karvansaralar girməyə başladı. Bura Dermen⁴¹ kəndi idi.

Karvansaraların qabağındakı çayxanalar təmiz, sərin, nəşəli yerlər idi. Biz daha uzağa gedəcəkdik. Burada çox qalmadıq. Bir neçə böyük meyvəbağından sonra yenə pambıq və yonca əkin yerləri başladı. Dermen kəndinə oxşayan

⁴¹ Dermen – Dormon

Qıvray kəndinə yaxınlaşdıq. Solumuza təsadüf edən 70-80 desyatin meyvə bağının gözəllik və səliqəsi bizi əsir etdi. Bura özbəklərə məxsus Ziraət Texnikumu idi. Qıbray, Bayt-Qorğan kəndlərini keçmişdik, yol kənarındakı işarələrdən anlaşıldığına görə, şəhəri iyirmi iki kilometr arxada buraxmışdıq. Avtomobillər bir az hündür yola çıxdı, üzümüzə sərin bir rüzgar toxundu. Bu rüzgar birdən-birə qarşımıza çıxan boz suyun saf və təmiz qəlbindən qopan həyat nəsimi idi.

Otuz-qırx metr genişliyində, bəlkə də, üç-dörd metr dərinliyindəki bir kanallaaxıb gedən büllur kimi saf, parlaq su Boz su idi. Şəhərdən gördüyümüz Salar, Keykavus ordu suyu və başqa bir çox kanallar sularını bu kanaldan alırdılar. Boz su ətrafındakı qədifə⁴² yarpaqlı söyüd, qovaq ağaclarının altında fişqıraraq, köpüklənərək axıb gedirdi. Suyun dərinliklərindəki ən xırda daşları, bir-birini qovaraq üzən balıqlara qədər hər şeyi görmək mümkün idi. Türküstanın qızmar, yandırıcı günəşi altında buradan keçənlərin dərhal soyunaraq, saatlarca boğazlarına qədər bu suya girmək arzusunu duymamaları mümkün idimi? Çay adını verə bildiyimiz bu kanal gördüyümüz bağların, bostanların, pambıq əkinlərinin, hətta insanların qan damarı, can damarı idi. Türküstan mədəniyyətinin əbədi şahidi mənəcə, bu kanal idi, çünki tarixin qaranlıqlarına qarışıb gedən çox əski zamanlarda Türküstan xalqının əməyilə meydana gəlmiş ən böyük mədəniyyət əsəri idi. Bunun yanında Səmərqəndin Gur-Əmirləri, Şahi-zindələri; Buxaranın Mirərəbləri; Daşkəndin Kögöldaş mədrəsələri bir qalaq kərpic yığınınından başqa nə ola bilər? Bunun süni surətdə qazılmış olduğuna inanmaq üçün insan nə qədər özünü zorlamağa məcbur qalır. Bun-

⁴² Qədifə - üzülük, örtük, niqab

dan başqa yenə başını Çirçik çayından alan Zalarıq, Xanım-
arıq, daha yaxın zamanlarda qazılmış olan Qmyazarxı da
var. Bunlardan Zal (zağ) arx Boz su kanalından çox kiçik
deyildi. Bunlardan ən kiçiyi Qınyaz arxıdır. Bunu da yaz
zamanlarında bir çox yerlərindən at ilə keçmək müşküldür.
Çirçik çayı Sirdərya vilayətinin, əsasən, qəlbi idi, çünki
sağda, daha aşağılarda bir çox qollar verdiyi kimi, sol tərə-
fində də Qara su, Bəydəmir kimi Boz su qədər əhəmiyyətə
malik olan qollar verir. Bu çayın Sirdəryaya tökülənə qədər
verdiyi xırda qolların sayı-hesabı yoxdur. Bu qollarda Qın-
yazarxımdan kiçik deyildir. Bunların hamısı ən ibtidai vasi-
tələrlə qazılmış zəhmət abidələridir. Bunlardan bir çoxları-
nın nə vaxt qazılmış olduğu haqqında tarix laldır. Bu bir
mədəniyyətdirsə, (bunda bir şübhə yoxdur) tarixin zəbt edə
bilmədiyi zamanlarda belə Türküstanda mədəniyyətin, xü-
susən də ziraət mədəniyyətinin⁴³ mövcud olduğuna şübhə
yoxdur. Bəzi tarixçilər Türküstandan bəhs edərkən onu çox
vəhşi kimi göstərirlər. Bu çox haqsızlıq, çox insafsızlıqdır.
Bu məsələ tarixçilərə aid bir məsələdir, biz yenə yolumuza
davam edək: Boz su üzərindəki körpünü keçdik, yenə bağ-
lar, pambıq əkinləri içindəydik, binaların arası kəsilmədi,
uzaqlarda görünən yüksək dağlar, dağların ətəklərinə səri-
lən kəndlər getdikcə mənzərəni gözəlləşdirir, yeniləşdirirdi.
Ciyərlərimiz daha xəfif, daha sərin havanı – dağ havasını
hiss etmiş olurdu. Yenə karvansaralar, çayxanalar başladı.
Səliqəli, ətrafı ağaclı yolumuzun uzaq bir nöqtəsində böyük
bir kilsə görünürdü. Küçənin hər iki tərəfində kooperativ
mağazalar vardı, beli qurşaqlı, başı taqyah, köksü çılpaq
özbəklər axan sular üzərinə qoyulan çarpayılarda çaylarını
içərək qəlyanlar çəkirdilər. Sarı saçlı, mavi gözlü qızlar kü-

⁴³ Ziraət mədəniyyətinin - əkinçilik mədəniyyəti

çələrdə dolaşırdılar. Buralarda, özbək kəndli kişilərində olduğu kimi, rus qızlarında da ayaqyalın gəzmək dəb kimi idi. Bu, şübhəsiz, iqlimin şəraitinə uyğun idi, çünki tər tökdürən isti mövsümlərdə corab və ayaqqabı nəyə lazımdır?! Ancaq özbək qadınlarında vəziyyət tamamilə ayrı idi: onlar uzun, geniş, qalın çarşablarına bürünmüşdülər, üzlərini, gözlərini bərk-bərk örtmüşdülər. Şəhərli özbək qadınları ilə kənddəkilərin, qiyafətə fərqləri yox idi; yalnız kənddə kişilərə təsadüf etdikləri zaman dərhal üzlərini o bir tərəfə çevirirdilər. Demək, başlarındakı çarşab, üzlərindəki qalın peçə də kafi deyildi. Biz daha irəlilərə – Boz suyun başında olan Niyazbəyə qədər gedəcəkdik, ancaq vaxt müsaidə etmədi, şəhərdə təyin olunan komsomolçular iclasına yetişmək üçün buradan dönməyə məcbur olduq. Bununla bərabər, burada kəndlilərlə bir az söhbət etmədən qayıtmaq istəmədik. Üç tərəfindən sular keçən bir çayxanaya endik, ancaq orada olan kəndlilərdən biri bizim bu çayxanada oturmağımızı münasib bilmədi, bir az istirahət etmək üçün öz evinə dəvət etdi.

Əsl özbək kəndi buradan bir az uzaqda idi. Kəndin içinə getmək üçün Boz suyun ikinci körpüsünü keçmək lazım idi... Kənd Boz su kənarında təzə tikilmiş kiçik, səfalı bir yer idi.

Böyük bir darvazadan içəri girdik, sol tərəfdəki bina qadınlar dairəsi idi, biz sağdakı qapı ilə geniş bir bağa çıxdıq. Ağacların kölgəsindəki süpə⁴⁴yə keçələr, xalçalar, ipək yorğançalar döşənmişdi.

Tezliklə süfrə ilə böyük bir məcməyi gəldi. Məcməyin bir tərəfi püstə, badam, kişmiş, iydə, bal və cürbəcür konfetli nəlbəkilərlə dolu idi. O bir tərəfinə isə təndirdən tə-

⁴⁴ süpə - torpaqdan yapılan bir metr hündürlüyündə yer

zəcə çıxmış çörəklər yığılmışdı. Ev sahibi, adətə görə, çörəklərdən bir neçəsini xırda-xırda doğrayaraq hər kəsin qabağına bir neçə parça qoydu. Bizə baxaraq: “Qam, mərhəmət, buyurun”, – dedi. Kiçik-kiçik piyalələrə yarı-yarı çaylar da tökülmüşdü. Ev sahibinin bizim üçün plov hazırladacağına da şübhə yox idi, çünki bizi öz təbirlərinə desək, “quru çıxarmaq” böyük hörmətsizlik idi. Biz əvvəlcə vaxtımız olmadığını dedik. Ancaq bu hal ev sahibi üçün çox ağır idi, plov vermədən bizi buraxmaq mümkün idimi? Zor-güc izin almağa çalışdıq.

Bununla bərabər, bizi “quru çıxarmadı”, ailə üçün hazırlanan “maşxurdi⁴⁵”dən bir kasa gətirdi. Bu əcaib bir şorba idi, içində düyü, maş lobya, ət parçaları olduğu kimi, qatıq da qarışdırılmışdı. Yemək vaxtı ev sahibi ilə cürbəcür məsələlərə dair danışırıdık. Söhbətimiz xeyli maraqlı idi. Biz Azərbaycan ləhcəsində, ev sahibi də özbək ləhcəsində danışdı. Hər iki ləhcəni tərcümə etmək yalnız professor Mezerlinski üçün lazım idi, biz bir-birimizi çox gözəl anlayırıdık...

Səmədəyə ev sahibi ilə səmimi zarafatlar edirdi. Bir arada: “Yoldaş, sizin kəndlilər necə, inqilabdan razıdırlarmı?” – sualını verdi. Ev sahibi: “Razı olanlar da var, olmayanlar da var”, – dedi.

– Hansıları razı, hansıları narazıdır?

– Bunu özünüz çox yaxşı bilirsiniz: kasıb və az yerli olanlar çox razıdırlar. Çünki Nikolay vaxtında kasıb kəndlilərin yerləri yavaş-yavaş əllərindən çıxmaqda idi, indi isə yersizlərə yer verirlər, kotan verirlər, pul verirlər, artellər təşkil edirlər; kasıb kəndlilər bundan çox razıdırlar. Bir də Nikolay vaxtında polislərdən, jandarmlardan əzrayıldən

⁴⁵Maşxurdi - Şorba adı

qorxan kimi qorxurdular. Onlar da bizə heyvan nəzərilə baxırdılar. İndi isə o işlər yoxdur. Kəndlilərlə qulluqçular qardaş kimi görüşürlər, bir-birilərinin dillərini anlayırlar. Əvvəllər kəndə bir polis gələndə haradan olursa olsun, bir tərcüməçi tapmaq lazım gəlirdi, indi belə şeylər yoxdur. Nikolay vaxtında bir iş üçün idarələrə gedən kəndlilər yanlarında bir tərcüməçi götürməyə məcbur idilər. Bunun üçün də ayrıca pul verirdilər, indi isə rahat-rahat öz dillərilə işlərini görürlər. Əvvəllər dəmiryolunda getmək, vaqonlara minmək bizim üçün böyük bir əzab idi, çünki bizi yaxşı vaqonlara qoymurdular. Vaqona minənə qədər min yerdə bizi təhqir edirdilər. Cərimələrdən gözüümüzü açma bilmədik; indi istədiyimiz vaqona da minirik. Qulluqçular da bizimlə qardaş kimi rəftar edirlər. Şəhərə gedəndə bizi yaxşı küçələrdə qoyulmuş skamya⁴⁶larda oturub bir az rahatlanmağa da qoymazdılar. Jandarmalar “eh..sart⁴⁷!”, – deyə qovurdular, bəzən cərimə də edirdilər. İndi belə işlər yoxdur. Bunun üçün də kəndlilər şura hökumətindən çox razıdırlar.

Səmədəğa sualına davam etdi:

– Yaxşı, – dedi, – Nikolay vaxtında kəndlilərin yerləri əllərindən necə çıxırdı?

Ev sahibi bir az düşünən kimi oldu, professoru bir dəfə diqqətlə gözdən keçirdikdən sonra “sözün düzünü deməliyəm”, – kimi bir müqəddimə ilə sözə başladı:

– Nikolay hökuməti bizim bir çox yerlərimizi zorla almışdı. Bizim yerimiz az idi, onun üçün əlimizdə az yer qalmışdı. İnkilabdan sonra bu cür zorla alınan yerlərin bir çoxu kəndlilərin özlərinə qaytarıldı. Kəndlilərin yersiz qalmalarına ikinci bir səbəb də var idi: yerli və əcnəbi zənginlər kəndlilərə ilk baharda pambıq üçün yer verirdilər. Verdiklə-

⁴⁶ Skamya - Küçə və parklara qoyulmuş oturmaqalar

⁴⁷ Sart - Şəhərdə yaşayan farslara sart deyilirdi

ri pul pambığın son bahardakı qiymətindən çox aşağı olurdu. Kasıb kəndlilər pambıq əkə bilmək üçün bu pulu almağa məcbur idilər, payız vaxtında aldıkları pula qarşı ilk baharda qoyduqları qiymətlə pambıq verməyə məcbur idilər. Bu surətlə kasıb kəndlilər borca girməyə məcbur edilirdilər; bir-iki ilin içində kəndli elə bir aciz hala salınırdı ki, borcunu ödəyə bilmirdi; kəndli borca pul alarkən yerini girov qoymah idi, nəhayət, girov qoyulan yer məhkəmə vasitəsilə satılırdı. Yer satılarkən pul sahibi hərracda iştirak edən adamların bir qisminə rüsvət verərək, bir qismindən də xahiş edərək yeri çox ucuz qiymətə alırdı. Sərvət sahiblərinin hər hansı bir yerdən bir desyatın yer alması qonşuları üçün böyük bir fəlakətin başlanması idi; bu adam az zaman içində qonşuluğunda olan bütün kasıb kəndlilərin yerlərini əllərindən alırdı (qərb tərəfimizdə yerləşən bir yeri göstərərək). Baxın, gördüyünüz bu böyük bağ, bu böyük yer yuxarıda dediyim üsulla kəndlilərin əllərindən alınmışdı. İndi artellərin əlindədir. İnqilab bir neçə il gec olsaydı, Türküstandakı, xüsusən də bizim Daşkənd ətrafındakı bütün yaxşı yerlərin zənginlərin əllərinə keçəcəyinə şübhə yox idi. İnqilab oldu, kəndlilərimiz də bu fəlakətdən qurtuldular.

Səmədağa təkrar soruşdu:

– Bəs vergilər necədir, əskisindən çox ağır deyil ki?

– Bu sualınıza cavab vermək üçün vergini iki hissəyə ayırmalıyam: ticarət vergisi, kəndli vergisi. Ticarət vergisi, təbii ki, ağırdır, kəndli vergisinə gəldikdə isə, bu da əvvəlkindən yüngül deyildir; ancaq bir az diqqət etsək, bu ağırlıq bizim üçün heçdir. Bəlkə də, əvvəlkindən daha az olur, çünki əvvəl də vergi verirdik, bu verginin bizim üçün heç bir faydası yox idi. Bunların hamısı törələr⁴⁸in şəxsi keyfi-

⁴⁸ Törələr - başçıları

nə sərf edilirdi. İndi isə iş tamamilə başqadır, çünki indi çox adam qulluqdadır, maaş alırlar, bir ailədən bir adam qulluqda olursa, verdiyi vergi yenə özünə qayıdır, məsələn, mən qulluqdayam, verdiyimiz vergini yenə özüm alıram. Bundan başqa; əvvəl bizim üçün məktəb yox idi, bir kəndli oğlunu oxutmaq istəyərsə, heç olmasa, ayda on manat verməyə məcbur idi. İndi isə məktəblərimiz var, uşaqlarımız oxuyur, bir qəpik də vermirik. Hətta onların kitab və dəftərlərini də hökumət verir. Bunları hesaba alsaq, verdiyimiz vergi çox əhəmiyyətsiz qalır.

Az savadlı bir kəndli balasının məsələyə belə şüurlu bir surətdə yanaşması bizi, əsasən də, Səmədağanı çox maraqlandırmışdı, şəhərdə təyin edilən iclası unutmuş kimi idi, yoldaşlarımızdan birinin: “Səmədağa, gecikdik” xatırlatmasına: “Dur, hələ tələsmə”, – cavabını vermişdi, gülümsəyərək: “Yoldaş, de görüm indi şura hökumətindən razı olmayanlar kimlərdir?” sualını verdi.

– Şura hökumətindən razı olmayanlar, əvvəlcə dediyim kimi, sizə məlumdur. Bizim kəndlilər arasında isə böyük dehqanlar⁴⁹ razı deyillər, çünki onların əllərindəki böyük yerlər alındı, onların əhvalları pozuldu, belə dehqanların 40-50 desyatın yerləri var idi; pambıq, çəltik, buğda, arpa, qovun, qarpız əkdirirdilər. Özləri gözəl üzüm bağlarında iki-üç arvadı ilə kef sürürdülər, həftədə bir-iki dəfə sahələrinin üzərinə gedərək baxırdılar, bundan başqa işləri yox idi. İndi bunların özləri işləməyə məcburdurlar. Mən “bunlar şura hökumətindən razıdırlar”, – deyə bilmərəm, bunlar razı olmazlarsa da, zərəri yoxdur, çünki bizim kəndlilər arasında bu cür adamlar çox azdır. Bəzi kəndlərdə belə ancaq bir-iki adam tapılır. Bir çox kəndlərdə belə adamlar heç

⁴⁹ Dehqanlar – kəndlilər

yoxdur, hər kəsin özünə kifayət edəcək qədər yeri vardır. Hər ailədə dörd-beş desyatindən artıq yer yoxdur, bunu da bölüşdürsələr, hər adama bir desyatin, bəlkə, bir az artıq yer düşür. Bu səbəbdən “bütün kəndlilərimiz şura hökumətinə razıdırlar”, – demək mümkündür.

– De görüm, sizin arvadlar nə üçün bizdən küsmüşlər?

Bu sual qarşısında ev sahibi çaşmış kimi idi, göz bəbəklərini yuxarıya qaldıraraq xeyli düşündü. Yardım istədiyini göstərən bir hərəkətlə mənə baxdı. Hər kəs bir-birinə baxır, gülürdü. Səmədağanın da özü gülürdü. Mən də bu sualı anlamamışdım, ancaq hər şeydən əvvəl “küsmək” kəlməsini izah etmək üçün tələsdim, çünki bu kəlmənin kökü farsca mənası ilə özbəklər arasında da işlənirdi. Cümləni ümumi mənası ilə tərcümə etdim: “Nə üçün sizin qadınların bizdən acığı gəlir?” mənasında olduğunu söylədim. Ev sahibi yenə heyrət içində idi, nəhayət:

– Səmədağa, sizin sualınızı anlamadım, bizim qadınların nə üçün sizdən acığı gəlsin, bunu siz haradan bildiniz? – dedi.

Ev sahibi bu sualı verərkən xeyli qızarmışdı, çünki bu dəfə araya ailə məsələsi girmişdi. Adətə görə, kişilər arasında qadınlara aid məsələ açılmamalı idi, belə söhbət yalnız məhrəm olan qadınlar haqqında ola bilərdi.

Bundan başqa sualın “sizin qadınların” şəklində ev sahibinə xitab edilməsi ona ağır gəlirdi. Bir də “küsmək” kəlməsinin Azərbaycanda qəbul edilmiş mənasını anlamamaq məsələni çox müşkül bir hala gətirmişdi. Səmədağa gülə-gülə sualı izah etdi:

– Biz kəndlərdən keçərkən çarşablı qadınlar dərhal arxalarını bizə, üzlərini o biri tərəfə çevirirlər, deməli, bizdən küsmüşlər, bizim üzümüzü görmək istəmirlər. Bax bunun səbəbini bilmək istəyirəm, – dedi.

Məsələ aydınlaşdı. Ev sahibi ağır bir yükün altından qurtulmuş kimi güldü.

– Səmədəğa, – dedi, – bu sizə acıqları gəldiyi üçün deyil, sizə çox hörmət etdiklərinəndir, hər kəsə belə hörmət etməzlər, ancaq böyük adamlara qarşı bu cür hörmət edirlər. Hər millətin özünə görə adətləri var, məsələn, bəlkə, yolda görmüş olarsınız, qazaxların qadınları atlıların yolunu kəsib keçməzlər, uzaqdan atlılar görüldükdə onlar gəlib keçənə qədər yolun bir tərəfində gözləyərlər, atlı qarşılarına gəldiyi zaman dizlərinin birini yerə qoyaraq təkrar qalxarlar, bu, onların salamıdır...

Səmədəğa gülərək:

– Hə, ... onda zərəri yoxdur. Mən elə bildim ki, onlar ərəb əlifbasının tərəfdarıdır. Biz yeni əlifba məsələsi üçün gəldiyimiz üçün bizə acıqlanmışlar, – dedi.

Gəldiyimiz yollaşəhərə döndük. Komsomolçular iclasına yetişəcək, Əski Şəhərdə, müəllimlər iclasında söyləmədiyimiz fikirləri burada söyləyəcəkdik. Mümkün olsa, bunların arasından əlifba dostları cəmiyyəti təşkil edəcəkdik. Bu iş yeni əlifbanın yayılması üçün ən gözəl, ən qəti bir vasitə, ən kəskin bir yol idi. Komsomolda olan bir çox gənc müəllimlər də buraya gələcəklərdi. Yeni əlifba barəsində çıxış etmək üçün ümid bəslədiyimiz yeganə ictimai müəssisə bura idi, başqa yerlərdən ümidimizi kəsmişdik...

Komsomolçular klubunun yanına gəldik. Bəlkə də, bizi gözləyirdilər, çünki bir saata qədər gecikmişdik, ancaq orada kimsə yox idi, qapılar bağlı idi. Görəsən, nə olmuşdu? Hələ toplanmamışdırlarmı, yaxud gəlib dağılmışdırlarmı?

Bunların heç biri mümkün deyildi, çünki biz o qədər çox gecikməmişdik. Təyin olunan vaxtdan bir saat keçmişdi; indiyə qədər heç olmasa, bir neçə adam toplanmış olmalı idi.

Qapıçını tapdıq, iclasın nə vaxt olacağını soruşduq. Bu gün iclas olacağına aidona heç bir məlumat verilmədiyini söylədi. Deməli, bu gün iclas olmayacaqdı. Görəsən, səbəbi nə idi, bəlkə, bu iclas da Əski Şəhər müəllimləri iclasının uğradığı aqibətə uğramışdı?!

Məsələ, təbii ki, anlaşıldı. O zaman Türkünstan Cümhuriyyətinin başında olanlar, daha doğrusu, cümhuriyyətin başında olanların yerində qalanlardan bir çoxu yeni əlifba bərəsində xalq və ictimai müəssisələrlə əlaqədə olmağımızı az istəyirdilər və yaxud heç istəmirdilər. Bununla bərəabər, bizim, xüsusən də Səmədəğanın bu məsələdən ötrü xüsusi olaraq Türkünstana gəlməsi bir çox ziyalılının diqqətini yeni əlifba üzərində cəlb etmiş, yeni əlifba tərəfdarlarını da xeyli canlandırmışdı. Bunun nəticəsi birinci Türköloji Qurultayda açıq-aydın hiss edildi.

Artıq Daşkənddə göröləcək bir işimiz qalmamışdı. Bu axşam yenə Orenburq yolu ilə geriye dönəcəkdik; əvvəlcədən qəbul etdiyimiz plana görə, Orenburqda Qazax Cümhuriyyəti, Ufada Başqırd Cümhuriyyəti, Kazanda Tatar Cümhuriyyəti ilə görüşəcəkdik.

Mən, əfsus ki, bu səyahət-də iştirak edə bilmədim, çünki oktyabrın yeddisi idi, məktəblərdə artıq dərslər başlamışdı.

Səmədəğadan icazə alaraq, Krasnovodsk yolu ilə Bakıya dönməyə məcbur oldum. Yuxarıda göstərilən üç cümhuriyyətdə görölən işlərlə nəticələri bərəsindəki məlumatı qeyd etmək vəzifəsini Xuluflu yoldaş öz öhdəsinə aldı. Oxucularımızın bu məlumatı Xuluflu tərəfindən yazılacaq əsərdə oxuya biləcəklərinə ümid edirəm.

Axşam yoldaşlardan ayrıldım. Özümə aid bəzi səbəblərdən yenə iki gün Daşkəndə aid kiçik tarixi məlumat vermək istəyirəm.

Daşkəndə ümumi bir nəzər. Daşkənd şəhəri, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, iki qismə ayrılır. Bunlardan biri Yeni şəhər, digəri isə Əski Şəhərdir. Yeni şəhər rusların istilasından sonra inşa edilmişdir. Əski Şəhərin nə vaxt inşa edildiyinə dair aşağıda məlumat verəcəyik. Hər iki qismin ətrafı meyvə bağları ilə əhatə edilmişdir. Bu səbəbdən şəhər Əski Şəhər hissəsi ilə bir də bağlarda (səbəbdən) mürəkəbdir. Bağları da adətən şəhərdir. Əhali qışda şəhərdə, yazda isə adətən, bağlarda yaşayır. Yazdabağ küçələrindəki həyat, qışdakı şəhər həyatından daha gözəl, daha canlı olur. Ona görə yaylaqları (bağları) da şəhər hesab etmək mümkündür. Onsuz son zamanlarda əhali qışda da bağlarda yaşamağa başlamışdır. Demək, bağlar da şəhər halını alır. Bağları çıxsaq, şəhərin hər iki qismi altmış kvadrat kilometrlik bir sahəni əhatə edir, şəhər, hüdudu daxilindəki bağlarla bərabər 176 kvadrat kilometrdir. Demək, şəhər, ətrafındakı bağlarla bərabər Moskva və Leningrad şəhərlərinin bir yerdə tutduğu ərazidən daha artıq bir əraziyə malikdir. Şəhər küçələrinin ümumi uzunluğu 250 kilometrdir. Şəhər və ətrafı özünə lazım olan suyu yuxarıda gördüyümüz Boz Su kanalı ilə 500-ə yaxın quyudan alır.

Yeni Daşkənd. Yeni şəhər müntəzəm planla tikilmiş, bağlar-bağçalar ilə süslənmişdir. Çar zamanında bütün idarələr, firmalar, ticarət müəssisələri burada idi. Şəhərin ortasındakı böyük bağçalar aşağıdakılardır:

Konstantin bağı, şəhər bağçası (8 desyatin) bir də sabiq qubernatorlara məxsus olan ev ilə onların yaylağı yarındakı böyük və gözəl bağçadır. Sabiq qubernatora məxsus olan evdə hal-hazırda Maarif Komissarlığı yerləşmişdir.

Bir tərəfində orta Asiya muzeyi vardır. Mühəribəyə qədər yeni şəhərdə 4702 ev var idi. Bunlardan 185-i kərpicdən, qalanları isə çiy kərpic və palçıqdan tikilmiş binalar

idi. Müharibəyə qədər burada təqribən 54000–55000 əhali yaşayırdı, bunlar ancaq avropalılar, ələlxüsus, ruslar idi. İnqilaba qədər elmi müəssisələr də şəhərin bu hissəsində idi. Məktəblərdə ancaq avropalıların uşaqları oxuyur, yerli xalq, demək olar ki, yox deyiləcək qədər az idi. İkinci dərəcəli məktəblərin sayı 5 idi: qız və oğlan gimnaziyası, realni məktəb, kadet korpusu (hərbi məktəb) və ticarət məktəbi. Bunlarda oxuyan tələbələrin ümumi miqdarı 1948 olub. Bunlardan 694-u qız, qalanları oğlanlar idi. Qızlar arasında yerlilərdən tək bir nəfər də yox idi, bundan başqa bir dərülmüəllimin var idi. Burada oxumaqda olan 70 tələbə arasında yerli xalqdan 3-4 nəfərdən artıq tələbə yox idi. Məktəb məşhur missionerlərdən Ostraumov tərəfindən idarə edilir, burada çarlıq üçün sadıq müəllimlər yetişdirməyə çalışırdılar. Ancaq Ostraumov öz məqsədinə yüzdə yüz müvafiq ola bilmir: tələbələr arasında inqilab məfkurəsini daşıyanlar da yetişməkdə idi. Birinci dərəcəli məktəblərin sayı otuza qədər artmışdı. Birinci dərəcəli məktəblərdə oxuyan 2474 qız və oğlan avropalı məmur və tacirlərin uşaqları idi, yerli xalqın bundada payı yox idi. Yerli xalq üçün Əski Şəhər də “buş yerli məktəbi” adı ilə yeddi ədəd məktəb açılmışdı, burada təxminən 634 yerli oğlan oxuyurdu, bunların arasında yerli qızlardan bir nəfər də olmadığını söyləməyə lüzum yoxdur.

Yeni şəhərdə məktəblərdən başqa bir çox elmi, ictimai cəmiyyət və müəssisələr var idi. Bundan başqa rus və əcnəbi dillərində 40000 cild, türkçə, ərəbcə və farsca isə 500 cild kitabın böyük bir kitabxana da Yeni şəhərdə idi.

Ən böyük, ən mükəmməl xəstəxanalar da Yeni şəhərin inhisarı altında idi. Əski Şəhər bir, yaxud iki kiçik ambulatoriyanı istisna edərsək, bu nemətdən, daha doğrusu, bu haqdan da məhrum idi. Əski Şəhər xalqı bir udum kinə-ki-

nə⁵⁰, yaxud aspirin üçün özbəklərin dediyi kimi “at atlab, dəvə qumlab” – Yeni şəhərə qədər getməyə, bunun üçün ən azı dörd-beş saatlıq bir vaxt sərf etməyə məcbur idi. Teatr və kino kimi mədəni müəssisələrin də şəhərin bu hissəsində olduğunu söyləməyə ehtiyac görmürəm.

Şübhəsiz, Oktyabr inqilabı bu halları dəyişdirdi, bərabərsizliyi kökündən kəsdi, artıq Yeni şəhərdə yalnız avropalılar oturmur, gözəl küçələrdə yalnız özbəklərin dediyi kimi törələr gəzmir. Gözəl və geniş bağların yaşıl zümrüd yarpaqlı ağacları altında özbəklər, qazaxlar, qırğızlar, türkmənlər də oturur, artıq bunları jandarmlar, polislər söymür, qovmur, artıq “eh...əsərət” həqarətləri eşidilmir, missionerlər yuvası olan seminariya, özbəklərin maarif və mədəniyyət yurdu olmuş əski gimnaziyada qazax, qırğız uşaqları rahat, məsud və öz dillərilə oxuyurlar, bütün Türkünstanı ağır yumruqları acı qamçıları altında inlədən sabiq general, qubernator saraylarının bir qismi Maarif Komissarlığı, bir qismi isə Şərq Muzeyi olmuşdur. Knyaz Konstantinin sarayı da hər kəs üçün açıq ikinci bir muzeydir. Bütün xəstəxanalar, yerli xalqın ixtiyarındakı kitab mağazaları yeni nəşr edilən özbəkçə, qazaxca, qırğızca kitablarla doludur. Kitabxanalarda özbək, qazax gəncləri tədqiqatla məşğul olurlar.

Aralıqda hakimiiyyət, məhkumiiyyət fikir və əlamətləri yox, hər kəsi bir-birinin dostu, qardaşı, yoldaşı yaxud ortağıdır.

Əski Daşkənd. Əski Şəhərin tarixinə aid məlumatı bir az aşağıda görəyik. Coğrafi vəziyyətinə gəlincə yuxarıda gördüyümüz Boz Su kanalının Keykavus qolu hövzəsində inşa edilmişdir, şəhər 22 verst uzunluqda qalın palçıq qorğan⁵¹ ilə əhatə edilmişdir. 21000 evi, 200000-dən artıq ma-

⁵⁰ kinə-kinə - dava-dərman tabletkası

⁵¹ qorğan - hasar

ğazası (dükan) olan böyük bir bazarı vardır. Bazar şəhərin mərkəzini təşkil edir. Həftədə iki gün – çərşənbə və yekşənbə⁵² günləri qəzalardan, kəndlərdən əhali bazara gəlir, küçələr dəvə, at, araba, qoyun ilə dolur, bazarlarda piyada adamların belə keçməsi müşkülleşir. Buğda, düyü, at, qoyun bazarları ayrıdır. Eyni bazarlar Yeni şəhərdə də vardır. Çərşənbə bazarı Əski Şəhərdə, yekşənbə bazarı Yeni Şəhərdə olur. Qəza və kənddən gələnlər şəhərə on iki tərəfdən girirlər. Şəhərin ətrafına çəkilən qorğanın (hasarın) on iki darvazası var idi. Hasarın bir çox yerləri xarab olsa da, əskidən darvazalara verilən adlar saxlanmışdır. On iki darvaza aşağıdakı adlarla adlandırılır:

- 1 – Xuqənd darvazası
- 2 – Qaymas darvazası
- 3 – Qaşqar (Qaşğar) darvazası
- 4 – Səbzək darvazası
- 5 – Taxta pul darvazası
- 6 – Qara Saray darvazası
- 7 – Səban (Səkbən-Səvan) darvazası
- 8 – Keçi məzar
- 9 – Kökçə
- 10 – Səmərqənd
- 11 – Kamalan
- 12 – Beşyağac darvazası

Əski Şəhər dörd böyük qismə ayrılır, hər hissə də ayrı-ayrı məhəllələrə bölünmüşdür. Şəhərin bir hissəsinə dəhə⁵³ deyilir. Əski Şəhər Səyxən-Təhur, Beşyağac (Beşyağac), Sibzar Köke adlı dörd dəhəyə ayrılmışdır.

Səyxən-Təhur dəhəsi yeni şəhərə bitişikdir, onun 48 məhəlləsi vardır. Sipzar dəhəsi şəhərin şimal-qərb tərəfin-

⁵² yekşənbə - bazar

⁵³ dəhə - Şəhər içi məhəllə

dədir, 38 məhəlləyə ayrılır. Beşağac dəhəsi şəhərin cənub qərbindədir, 32 məhəlləyə ayrılır. Kökçə dəhəsi şəhərin qərbindədir, 31 məhəlləsi vardır. Deməli, Əski Şəhər başlıca olaraq, 149 böyük məhəlləyə ayrılır, bu məhəllələr yenə kiçik məhəllə və küçələrə ayrılır. Şəhərin daxilində ən mühümlərini nəzərə almaqla 190-a yaxın məscid, on iki böyük mədrəsə vardır. Mədrəsələrin ən mühümləri Kögoldaş, Xacə-Əsrar, Böylərbəyi, İsanüldadxan Baraqxan, Əbülqasım işan mədrəsələridir. Əski Şəhərdə memarlıq abidərindən ən əskisi Səhnişin təpə ilə Keykavus kanalıdır. Səhnişin təpənin bundan qırx əsr qabaq Əfrasiyabın sarayı olduğu xalq nağılından anlaşılır. Keykavus kanalının hansı əsrdə qazıldığı məlum deyildir.

Əski Şəhərdə maarif. İnqilaba qədər Əski Şəhərdə maarif bərbad bir halda idi. Uşaqlar məscidlərin yanındakı məktəblərə verilirdi. Bu məktəblər iki qismə ayrılırdı: bunlardan birində ancaq savadlandırmaq məqsədilə oxudulurdu. Üsullar çox bərbad idi; uşaqlara əvvəlcə bir parça taxta üzərinə yazılmış 36 hərf öyrədilir, sonra Qurandan götürülmüş xırda surələr oxudulurdu; bu surələrin toplandığı kiçik kitaba “həftik” adı verilirdi. Həftik qurtardıqdan sonra Quran oxudulurdu. Həftikdə əvvəlcə hər kəlmə hecalanaraq oxudulur, sonra düz oxumaq öyrədilirdi. Bu sistemə “sürə” deyilirdi. Qurandan sonra sıra ilə Cahar Kitab, Sofi-Allahyar, Bidil, Məsləkilmüttəqin, Xacə-Hafız adlı kitablar oxudulurdu. Bu kitablardan ancaq Sofi-Allahyar kitabı mənzum türkcə, qalanları farsca idi. Şagird məktəbə girdiyi gündən çıxdığı günə qədər oxuduqlarından heç bir şey anlamazdı. Kitablardan Sofi-Allahyar kitabı türkcə olsa da, uşaqların anlayacaqları bir şey deyildi. Yazı da mexaniki bir surətdə öyrədilirdi, kitabın üzərindən əzbər oxunurdu. Savad məktəbi 6–7 ilə, bəzən də on ilə qədər davam edirdi.

Bu müddət ərzində belə bir üsulla oxu və yazını öyrənə bilmək üçün kəskin bir zəka lazımdır, məktəbə girənlərdən ancaq 10%-i savadlana bilirdi.

İkinci qisim məktəblər daha bərbad idi. Burada ancaq başdan axıra qədər Quran əzbərlədilirdi. Bu da fasiləsiz dörd-beş il davam edirdi. Bu məktəbdə oxuyan uşaqların 90%-i savadsız qalırdı. Quranı əzbərdən bilənlərə “qare” adı verilirdi. Bunlar orucluq zamanlarında dörd-beş gün pişnamazlıq vəzifəsini yerinə yetirirlər, bu müddət ərzində hər gecə iyirmi rükət qılınan namazda bütün Quranı xətm edirdilər. Bu xidmətlərinə qarşılıq olaraq 40–50 manat miqdarında hədiyyə alırdılar. Burada uşağın atası üçün ən böyük məqsəd savab idi. Qarelər 4–5 il davam edən mexaniki əzbərləmə nəticəsində tamamilə istedadlarını bitirir, mühakimə qüvvəsindən məhrum bir hala gəlirdilər.

Savadlanan uşaqlardan bir qismi guya biliklərini artırmaq üçün mədrəsəyə girirdilər. Mədrəsədə tədris üsulu məktəbdən daha bərbad idi. İlk dərsə başlayan uşaq geniş rəngarəng xalathı, böyük əmmaməli, məğrur, kibrli müdərrişin qarşısında diz çökərək oturur, kitabını açırdı. Mədrəsənin ilk dərs kitabı “Bedan” və yaxud “Əvvəl Elm” adlı farsca kitablardan biri idi. Bunlardan hər hansı birini seçmək müdərrişin ixtiyarında idi.

“Bedan” kitabı ərəbcə morfologiyasının farsca yazılan bir müqəddiməsidir. Təhsilini Buxarada farsca alan, müdərriş adını almağa qədər yüksələn müdərrişin fikrincə, bunları türkcə izah etməyə heç ehtiyac yoxdur.

“Əvvəl Elm” kitabı da “Elmin əvvəli Allahı tanımaq, axırı da bütün işləri ona etibar etməkdir” müqəddiməsi ilə başlayan morfologiya kitabı idi.

Demək, məsum uşağın saf beyninə ilk zəhər birinci dərstdən etibarən tökülməyə başlayır. Demək, həyatdakı bü-

tün vəzifəmiz Allahu tanımaq, hər şeyi ona həvalə edərək ölü, cansız, hərəkətsiz yatmaqdır!.

Mədrəsə təhsili 15–20 il davam edirdi. Bu müddət ərzində ərəbcənin morfolojiya və sintaksisi ilə yanaşı, ibadət və dini əqidələr öyrədilirdi. Tələbə iyirmi il sonra dünyadan, həyatdan xəbərsiz, mövhumat dolu fikirlərlə mədrəsəni tərk edir, məscidlərdən birinə pişnamaz⁵⁴ seçilərək sədəqə ilə dolanan bir ünsür olurdu. İncilaba qədər Əski Şəhərin, ümumiyyətlə, Türkünstanın maarifi bundan ibarət idi. 1906-cı ildən sonra Əski Şəhərdə üsuli-cədid adı ilə bəzi yeni məktəblər açılmış, burada əski üsulda dərs verilməyə başlanmışdı. Bu məktəblər bir tərəfdən, təəssübkeş rühaniyələrin təcavüzünə uğradığı kimi, digər tərəfdəndə çar hökumətinin təzyiqi altında əzilirədi. Böyük Oktyabr inqilabından sonra üsul tamamilə dəyişdi. Bunu yuxarıda qısa bir şəkildə göstərmişdik. Aşağıda isə Türkünstanın inqilabdan sonrakı maarif və mədəniyyətdəki vəziyyətinə aid məlumatları rəqəmlərlə görəcəyik. Bu bəhsi yekunlaşdırmazdan əvvəl oxucularımıza aşağıdakı bu məlumatı ərz etmədən keçmək istəmirəm: mədrəsəni qurtaranlar arasında yazmağı bilməyənlərə də təsadüf edilirdi. Bunlar guya Məhəmməd yazmağı bilmədiyini üçün bu işin çox yaxşı bir iş olmadığına etiqad edirlər, yaxşı mömin olmaq üçün yazı öyrənməkdən çəkinirdilər.

Daşkənddə həyat və sənət. Əski Daşkənd xalqı, ümumiyyətlə, özbəklərdir. Burada avropalılar yaşamazlar. Əhalinin bir qismi ticarətlə, qalan qismi isə sənət və bağçılıqla məşğuldur. Ən mühüm sənətləri gönçülük⁵⁵, çəkməçilik, toxuculuq, yəhərçilik, dəmirçilik, çuqunçuluqdur. Bu

⁵⁴ pişnamaz - İlahiyyətçi. Məsciddə namaz qılanların qabağında duraraq namaz mərasimini idarə edən rühani.

⁵⁵ gönçülük - dabbəçilik

sənətlərlə məşğul olanlar kişilərdir. Qadınlar isə ev işləri ilə məşğuldurlar, zənginlər belə ev qulluqçusu saxlamazlar. Qadınlardan bir qismi topiy⁵⁶ və başqa əl tikişləri ilə məşğul olurlar. Daşkənddə bağçılıq, bostançılıq çox tərəqqi etmişdir. Əski Şəhər in şimal, qərb, cənub tərəfləri bağlarla əhatə edilmişdir. Daşkənd ətrafındakı şəhərə aid bağ və bostanların sahəsi təqribən yüz kvadrat kilometrdir. Şəhərlilər qış zamanı şəhərdə, yazda isə bağlarda yaşayırlar. Bağ işləri mart, bəzi illərdə fevral ayında başlayar. Şəhərdə ayrı işi olmayanlar mart ayından etibarən bağa köçməyə başlayarlar. Bağlarda üzüm və müxtəlif meyvə ağaclarından başqa rəngarəng güllər əkilir. Hər bağın içindən saf parlaq sular axır. İlk baharın başlaması ilə şəhərin ətrafındakı yüz kvadrat kilometrlik bir sahə çiçəklərə bürünür, bağlarda qızğın iş başlayar. Bu hal sentyabr ayının axırına qədər davam edir. Bağ məhsulları toplandıqdan sonra əhali təkrar şəhərə köçür.

Daşkənddə yaz həyatı nə qədər nəşəli, nə qədər şən keçərsə, qış həyatı bir o qədər sıxıntılıdır. Xalqın toplandığı yer ya məscidlər, ya da çayxanalardır. Bəziləri bir-birinə qonaq gedər, altına atəş doldurulmuş, üzərinə yorğan örtülmüş kürsülərə ayaqlarını uzadaraq lazımlı-lazımsız şeylər danışmaqla vaxt keçirirlər, bəziləri də cəngnamələr, dastanlar oxuyub dinləyərlər, faciəli yerlərində ağlaşarlar.

İnqilaba qədər Əski Şəhərdə teatr olmadığını yuxarıda söyləmişdik. İnqilabdan sonra teatr, kino kimi mədəni müəssisələr də açılmış, cavanlar gecələrini oralarda keçirməyə başlamışdılar. İnqilab şəhər həyatında çox dəyişikliklər meydana gətirmiş, yenə də gətirməkdədir. İnqilabdan sonra gecə kursları açılmış, orta yaşlılar böyük bir həvəslə

⁵⁶Топий - арақын

bu kurslara gedərək savadlanmaqdadırlar. Küçələr düzəldilir, təzə teatr binaları tikilir.

Əski Şəhərin şimal tərəfində yerli işçi və qulluqçular üçün Təzə Şəhər inşa edilir. Boz Su kanalı üzərində böyük hidrostantsiya tikilir. Əskican sıxıcı, qaranlıq küçələr işıqlandırılır... Xülasə, inqilab sayəsində Daşkənd bütün Orta Asiya şəhərlərindən ən gözəli və bütün dünyadakı gözəl şəhərlərdən biri olmağa başlamışdır. Daşkəndin iqtisadi vəziyyəti və siyasi əhəmiyyətinin onun az zaman içində irəliləməsinə yardım edəcəyinə heç bir şübhə yoxdur.

Daşkəndə tarixi bir nəzər. Əski Daşkəndin nə zaman inşa edildiyi məlum deyildir, ancaq şübhə yoxdur ki, o Türkünstandakı ən Əski Şəhərlərdən biridir. Yerli xalqın nağıl və əfsanələrinə görə, Daşkəndin ən əski padşahları kimi Əfrasiyab və Keykavus xatırlanır. Bunlardan birincisinin bizim əsrimizdən (e.ə.) 4000 il əvvəl köçdüyü təxmin edilir. Əfrasiyab “ərki”nin xarabası indiyə qədər Əski Şəhər də mühafizə edilmişdir.

Buna “Ark” (“Ərk”), “Qorğan”, “Səhnişin-Təpə” deyirlər. Keykavusun xatirəsi onun tərəfindən qazılmış olan Keykavus arxı ilə mühafizə edilmişdir. Bu arx indiki şəhərin Kökcə və Sibzar dəhələrini (məhəllələrini) sulamaqdadır.

Bəzi nağılların göstərdiyinə görə, Əski Daşkənd şəhəri indiki şəhərdən 40 kilometr cənub-qərbdə və indiki Əski Daşkənd adlı kəndin yerində idi. Əbülqaziyə görə, Daşkənd Çingiz xanın 35-ci babası olan Əfsanəvi Oğuz xan zamanından mövcud idi.

Xülasə, Daşkənd şəhəri ərəblərin Türkünstanı istilə etdikləri zamandan çox əvvəl mövcud idi və müxtəlif zamanlarda müxtəlif adlarla adlandırılmışdı. Məsələn, “Cac”, “Şaş”, “Binakt” adlarını almışdı. Bartoldun fikrincə, indiki

Daşkəndin yerində Binakt var idi. Bu şəhər Daşkənd öz ölkəsinin mühüm şəhərlərindən biri idi, ətrafı ikiqat divar və meyvə, üzüm bağları ilə əhatə olunmuşdu.

Daşkənd haqqındakı az-çox doğru məlumat VII əsrin yarısından etibarən başlayır. Bu zaman Çin səyyahlarından Syün-Zan Daşkəndi ziyarət etmişdi. VIII əsrdə isə Saş (Daşkənd) ərəblərin, IX əsrdə isə Buxarada hökm sürən Samanilərin əlinə keçdi. Daşkənd adına ilk əvvəl XI əsrin məşhur tarixçilərindən Əl-Biruninin əsərində təsadüf edilir. Daşkənd haqqındakı müfəssəl məlumat 1361-ci ildən – Teymur dövründən başlayır.

Teymur öz səfər və müharibələrində bir neçə dəfə Daşkənddə olmuşdu, 1367-ci ildə bu şəhərin yaxınlığında Əmir Bəyaz idin əlinə düşməsinə az qalmışdı. 1391-ci ildə Əmir Teymur Daşkənddə şiddətli bir xəstəliyə tutulmuş, sonra sağalaraq buradan qıpçaqlarla müharibəyə başlamışdı. Teymurun 1405-ci ildə Atrarda vəfatından sonra Daşkənd 1485-ci ilə qədər Teymur sülalələrinin əlində qaldı.

O zamanlarda moğollardan Yunis xan Daşkənd hakimi idi. XVI əsrin əvvəllərində bütün ölkə – Daşkənd də daxil olmaqla özbək sülaləsini təşkil edən Əbülxeyrin nəvəsi Şeybani xanım əlinə keçdi. 1534-cü ildə Daşkənd qazaxların əlinə keçmişdi.

Sonra bir neçə dəfə Səmərqəndə və ümumiyyətlə, cənub tərəflərə axın edən qazaxlar üçün qərargah olmuşdu. Daha sonra ardıcıl olaraq Əbülxeyri sülaləsindən olan Buxara xanlarının, Buxarada hökm sürən Əstər xanlarının əlinə keçdi. Bundan sonra təkrar qazaxların əlinə keçdi. 1625-ci ildə məşhur Əbülqazi xan Daşkəndə–qazaxların yanına qaçmışdı.

XVIII əsrdə Daşkənd qırğızlar ilə kalmıqların hərbi meydanına çevrilmişdi. Bu minvalla bir neçə dəfə əldən-ələ

keçdi. Bu zamanlarda əhali fəvqəladə zəhmət və iztirab çəkmişdi. 1748-ci ildə əhali tərəfindən qaldırılan qiyam qaxzaxların hakimiyyətinə son qoydu.

Bu dövrlərdə qərb (rus) kapitalı Türküstanə, xüsusən də Daşkəndə daxil olmağa başlamışdı. 1736-cı ildə Daşkənd tacirlərindən bir neçəsi Orenburq yolu ilə Kazana getmiş, 1739-cu ildə isə Rusiyadan Daşkəndə birinci ticarət karvanı yollanmışdı. XVIII əsrin ikinci yarısında – 1795-ci ildə Daşkənd Buxara əmiri Şahmurad tərəfindən zəbt edildi. Buxara əmirinin valilərindən və məşhur Şeyxən-Təhur sülaləsindən olan Yunis Xacə İşan tərəfindən Daşkənd ətrafına qorğan çəkilmişdi.

Yunis Xacə İşan əvvəlcə Xuqənd xanlarından olan Əlim xanla müharibələr etdi və qələbə çaldı, sonra isə məğlub edildi və Daşkənd Xuqənd xanlarının əlinə keçdi (1814). Bu minvalla Daşkənd 1840-cı ilə qədər Xuqənd xanlarının əlində qaldı.

Bundan sonra yenə Buxara əmiri tərəfindən zəbt edildi, ancaq uzun müddət mühafizə edilə bilmədi. Buxara əmiri 1846-cı ildə təkrar Xuqəndi tərk etməyə məcbur oldu. Sonralar yenə Buxara əmirləri tərəfindən Daşkəndi zəbt etmək üçün təşəbbüslər olsa da, bir nəticə hasil olmadı.

Buxara xanları ilə Xuqənd xanları arasında uzun zaman davam edən mübarizə bütün ölkəni, o cümlədən Daşkəndi qan içində boğmuşdu. Minlərlə insan tələf edilirdi, xanların xalqı talan, tarac etməkdən başqa bir məqsəd və qayələri yox idi.

Çox az il müharibəsiz keçirdi. Maarif və mədəniyyət getdikcə süqut edirdi. Bəzən biçilməyə hazır olan əkinlər, gözəl bağlar, bağçalar yandırılırdı. Bu vəziyyət haqqında müntəzəm məlumat almaqda olan rus çarlığı gözlərini dörd açmış, dişlərini qıcıtmışdı.

Ölkənin xaricdən gələcək düşməyə qarşı durmağa hal və macalı yox idi. Beləliklə, Daşkənd rus çarlığının əlinə keçdi. Çernayevin komandasında olan çar əsgəri 15 iyun 1865-ci ildə səhər saat 6:30-da Daşkəndi qəti olaraq zəbt etdi. Beləcə Daşkənd Oktyabr inqilabına qədər çarlığın əlində qaldı.

Daşkənd bütün Orta Asiyanın idarə mərkəzi idi, ümumivalilik və sair mühüm idarələr burada idi. 1917-ci il Oktyabr inqilabından sonra təşəkkül tapan Türküstan Şuralar Cümhuriyyətinin mərkəzi oldu. 1924-cü ildə Türküstan Şuralar Cümhuriyyətinin, Türkmənistan, Özbəkistan, Tacikistan... adları ilə neçə cümhuriyyətə ayrılması münasibətilə, türkmənlər Aşqabada, qazaxlar Qızıl Ordaya və özbəklər də Səmərqəndə köçdülər. Daşkənd isə özbəklərin əlində, vilayət mərkəzi olaraq qaldı, ancaq bununla bərabər elmi və ticari mərkəz olaraq qaldı, əski əhəmiyyətini itirmədi. Daşkənd Özbəkistanın, ümumiyyətlə, Türküstanın ən böyük, ən gözəl və ən Əski Şəhərlərindən biridir.

ÜÇÜNCÜ HISSƏ

TÜRKOLOJİ QURULTAY BAKI-TÜRKMƏNİSTAN-ÖZBƏKİSTAN

Türkoloji qurultay lazımdır. 1924-cü il oktyabrın 10-da mən, 25-də isə Səmədağa ilə bərabər başqa yoldaşlarımız Bakıya gəlmişdik. Kırım və Türküstandakı səfərimizin nəticəsi haqqında yuxarıda söhbət açmışdıq. Səmədağa Qazaxıstan ilə Tacikistan Cümhuriyyətlərindən çox da razı qalmamışdı: oralarda yeni əlifba barəsində geniş müşavirə açmağa imkan verilməmişdi. Heyət çağırılmamış bir qonaq kimi qəbul edilmişdi; ancaq Başqırdıstan Cümhuriyyəti heyəti böyük bir məmnuniyyətlə qəbul etmiş, yeni əlifbanı qəbul etməyə çoxdan hazır olduqlarını bildirmişdi. Beləliklə, 1924-cü ilin axırlarında Şuralar İttifaqı daxilindəki cümhuriyyətlərdən Azərbaycan, Kırım, Dağıstan, Gürcüstan və Ermənistan türkləri, Başqırdıstan Cümhuriyyəti yeni əlifbanı qəbul edəcəklərinə dair son sözlərini vermişdilər. Türküstan Cümhuriyyəti tərəddüd və şübhə içində idi. Qazaxıstan ilə Tatarıstan qəbul edə bilməyəcəklərini qəti olaraq bildirmişdi. Ancaq məsələ hələ tamamilə həll edilməmiş, ayrı-ayrı cümhuriyyətlər tərəfindən verilən təklifə görə, ümumi bir qurultay çağırılmasının qəti surətdə lazım olduğu anlaşılmışdı.

Belə bir qurultayın az zaman içində çağırılması mümkün deyildi, çünki bu yalnız yuxarıda saydığımız cümhuriyyətlərə məxsus bir iş deyildi. Bu işdə Ümumittifaq xaricində olan Anadolu, İran, Əfqanıstan, Çin türkləri də iştirak etməli idilər. Bundan başqa Sibir çöllərinin əngin nöqtələrindən, Altay dağlarının uzaq guşələrindən də səfirlər dəvət

edilməli idi. Qurultaya hazırlaşmaq üçün, heç olmasa, bir il lazım idi. Həqiqətən də, elə oldu. Hazırlıq 1926-cı ilin yanvarına qədər sürdü. Bu müddət ərzində Səmədağa bütün fikirlərini qurultay məsələsinə yönəltdi. Bu səbəbdən türkologiya ilə məşğul olur, türk ədəbiyyatını böyük bir diqqətlə tədqiq edirdi. Mən də, demək olar ki, hər axşam onun yanında olurdum, osmanlı, **cığatay** ədəbiyyatını bir yerdə oxuyurdum. Məsələn: (cümhuriyyət)..... kimi kəlmələrin nə üçün belə oxunduğunu, nə üçün **جمهوري** belə oxunduğunu (**foto 048**), nə üçün cəmhur-yət, cimhurit, cəməhəvər-yət-hiət, hit, bürabür, birabir ... oxunmadığını soruşurdu. Mən də vəznə, əslə, bəzi kimi ərəb dilində olan qaydalarla aydınlaşdırmağa çalışırdım. Səmədağa başını yelləyərək: "Yazıq türk uşaqları, yazıq!" deyirdi. Hər sətir, hər cümlə, hər kəlmə üzərində "Yazıq türk uşaqlarını bu fəlakətdən qurtarmaq lazım, tezliklə ərəb hürufatını çıxarıb atmalı, yəni hərfləri həyata keçirməli!" sözlərini təkrar edirdi; bəzən əski əlifba tərəfdarlarına o qədər əsəbiləşir, o qədər acıqlanırdı ki, "durrağı" axmaqlar dediyi vaxtlar da olurdu. Səmədağanın öz ixtisası xaricində olan türk ədəbiyyatının tədqiqinə girişməsi səbəbsiz deyildi: ərəb hərfləri tərəfdarları "yeni hərfləri qəbul etdiyimiz təqdirdə əski ədəbiyyatdan ayrılacağıq" deyirdilər. Bu cümlə bütün cümhuriyyətlərdə təkrar edilmişdi. Ehtimal ki, qurultayda da bu fikir təkrar ediləcəkdə. Türk ədəbiyyatı ilə daha əsaslı surətdə tanış olmaq istəyirdi. Azərbaycan şairlərindən bəzilərinin əsərlərini oxuyarkən "deməli, ayrılmasından qorxduğumuz, titrədiyimiz ədəbiyyat bu imiş", yalan və mövhumatla dolu olan mərsiyələri gözdən keçirərkən: "biz belə zibillərdən ayrılmaqdan qorxmuruq, biz bunlardan daha da uzaqlaşmaq istəyirik" sözlərini böyük bir qəzəblə təkrar edirdi... yeni əlifbanın qəti surətdə lazım olduğuna dair qənaəti getdikcə

möhkəmlənir, var gücü ilə türkoloji qurultayı çağırmağa çalışırdı. Nəhayət, Ümumittifaq Mərkəzi İdarələrinin diqqətini bu məsələyə cəlb etdi, qurultayın çağırılması xüsusunda qərar qəbul etdirdi.

Birinci Ümumi Türkoloji Qurultay. Qurultay zamanı gəlmişdi. Bakı şəhərinin ən mühüm küçələrindən olan “Kommunist” küçəsi yeni, böyük hərflərlə yazılmış şüarlarla, al bayraqlarla bəzənmişdi. Şəhərdə təzə, canlı bir həyat və hərəkət başlamışdı. Şəhərçox uzaqlardan gələn sevgili qonaqlarına səmimi qucaq açmışdı. Sıra-sıra durmuş hündür, vüqarlı binalar qonaqlarını salamlayırdı. Mövsüm qış, hava isə saf və təmiz idi. Göy üzündə buluddan, qubardan heç bir əsər yox, ətraf günəşin tar-mar, gümüş tellərinə bürünmüş, dəniz sakit-sakit dalğalanırdı. Sanki təbiət də bu sükutu ilə qurultayda veriləcək son qərarın, dünyanın ən uzaq guşələrindəki dost-düşmənlərimizin eşidə bilmələri üçün imkan yaratmışdı... Şəhərdə qurultaydan başqa söz yox idi. Hər kəs “görək nə olacaq, hansı əlifba qələbə çalacaq?” deyirdi. Əski əlifba tərəfdarlarının da ümidləri kəsilməmişdi. Onların fikrincə, qurultay yeni əlifba üçün qəbir qazıyan bir yer, kəfən hazırlayan bir müəssisə idi. Qazaxlar və qazanlıların yeni əlifba əleyhinə olduqlarına dair xalq arasında bir şayiə dolaşırdı. Yeni əlifba əleyhinə olanlar “a kişi, osmanlılar da qəbul etməyəcəklər, qurtardı getdi, vəs-salam” deyə bir-birinə ürək-dirək verirdilər. Biz də vəziyyətdən çox şübhəli idik. Qazaxlar və qazanlıların fikri məlum idi, kırımlılara ümid bəsləyirdik, ancaq hələ tamamilə şübhədən çıxma bilməmişdik. Osmanlı mərxələrinin fikrini bilmək mümkün olmurdu. Bizi ən çox maraqlandıran özbəklərin fikri idi. Çünki onları qazansa, türkmənlərlə bərabər bütün Türküstan bizim tərəfimizdə olacaqdı. Qırğızların yeni əlifba tərəfində olduqlarına dair qəti məlumat almış-

dıq. Səmədağa başda olmaq üzrə Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin bütün fikri, bütün diqqəti Anadolu türklərilə özbəklər üzərinə dikilib qalmışdı.

Səmədağa məni yanına çağırdı. “Xalid, – dedi, sən özbəklərlə danış, hər halda onların müəyyən bir fikirləri olacaq. Fikirlərini açıq-aydın söyləsinlər. Biz də ona görə iş görək... Bir də Köprülüzadə Fuad yoldaşla da görüş, gör onların fikirləri nədir?”.

Səmədağanın bu arzusu üzərinə Özbəkistan mərxələrinin yanına getmişdim. Özbəkistan mərxələrinin başında o zamankı Özbəkistan Maarif Komissarı Rəhim Ənamov idi. Bu yoldaş təxminən, iyirmi beş yaşlarında, orta boylu, arıq bir gənc idi. Bundan başqa Özbəkistan Elmi Şurasının sədri Qazi Alim, Bəkcən və başqa yoldaşlar da var idi. Bunların hər ikisi mənim ən səmimi dostlarım idi. Bunların vasitəsilə qəti bir məlumat alacağıma ümid edirdim.

Özbəkistan mərxələrini Əski Avropa otelindəki mənzillərdə tapdım.

– Əssalam ələykim – əleykümə salam, gilin, gilin, xoş gördük, qalaysız, salamatmısınız, bala çağakınız (polunuz) amanmı? – deyər qarşıladılar. Oradan, buradan söhbət etdik. Nəhayət, mən söhbəti yeni əlifba məsələsinə çəkmək istədim. Özbəkistan hökumətinin bu barədə, əlbəttə, bir qərarı vardır, – dedim. Bütün mərxələrin gözləri yer altından bir-birinin üzərində dolaşdı.

–Nəhayət, “cavabı bu yoldaş verir” mənasını bildirən bir tövr ilə komissara baxdılar. Komissar yerə baxaraq bir az düşünür kimi oldu, sonra: “Bu iş üçün kildik, qurultay qanday (necə) qərar versə, biz də o qərardamız⁵⁷” cavabını verdi. Söhbətimizin mövzusunı dəyişdirmək üçün tələs-

⁵⁷ Bu iş üçün gəldik, qurultay hansı (necə) qərar versə, biz də o qərardayıq.

mişdimi, ya nədənsə dərhal mənə: Özünüz qalaysız, salamatmısınız?” – sualını vermişdi.

Söhbətimizin bu rəbitəsizliyi ortaya bir neçə dəqiqə çəkən bir sükut gətirdi və nəhayət, yoldaşlardan biri:

– Nə üçün cim-cit qaldınlar? (yəni nə üçün susdunuz?) – sualını verdi.

Mən bu sualdan istifadə etmək istədim:

– Komissar yoldaş mənim sualıma cavab vermədi, – dedim. Komissar gülümsədi.

– Əlbəttə, hökumətin bu xüsusda bir qərarı var, ancaq o qərarı indilik sizə söyləyə bilmərəm, – dedi.

Məsələni anlamaq müşkül deyildi. Qərar, əlbəttə, yeni əlifbanın lehinə olmayacaqdı. Buna görə məsələnin təfsilatını soruşmağa ehtiyac duymadım. Bir neçə dəqiqə çəkən zarafatlı söhbətdən sonra icazə istədim. Qazi Alim yoldaş qapıdan yola salarkən mənalı bir əda ilə:

– Vaxtınız uyğun olarsa, axşam sizə gəlmək istəyirdim, – dedi.

Onun bu fikri və arzusunu qüvvətləndirmək lazım idi:

– Bu sizin üçün mədəni bir vəzifədir, əda edib etməmək sizə aiddir; mən, təbii ki, rica edirəm, – deyərək onun bizə gəlməsini çox arzu etdiyimi bildirdim.

Qazi Alim yoldaş, həqiqətən, sözünü yerinə yetirdi, axşam bizə gəldi.

Mən Özbəkistan Cümhuriyyətinin yeni əlifba barəsindəki qərarını anlamaqda səhv etməmişdim. Həqiqətən, qurultaya gələn nümayəndələrə ərəb əlifbasını müdafiə etmələri xüsusunda qəti təlimat verilmişdi. Nümayəndələrin bu barədə mənimlə danışmaq istəməməklərinin də səbəbi bu idi. Bununla bərabər, ertəsi gün yenə nümayəndələrin xüsusi iclasları olacaq, ondan sonra qəti fikir və qərarlarını söyləyə biləcəkdilər. Sabaha qədər nəticəni gözləmək lazım

idi. Bundan ötrü mən də Səmədağa ilə görüşməyi ertəsi günə qədər təxirə salmağı münasib gördüm. Çünki onun bu xəbərdən hədsiz dərəcədə məyus olacağına şübhə yox idi. Kim bilir, bəlkə, sabaha qədər özbək nümayəndələrinin fikirləri dəyişəcək, heç olmasa, bitərəf qalacaqlarına dair bir söz verəcəkdilər.

Qazi Alim özü ilə bərabər nümayəndələrdən Bəkcən və başqa bir neçə yoldaşının prinsip etibarilə yeni əlifba tərəfdarı olduqlarına işarət etmişdi. Bir də əlindən gəldiyi qədər öz yoldaşlarını yeni əlifba tərəfinə çəkməyə çalışacağını gülərək əlavə etmişdi.

Sabah oldu. Mənim üzərimə qoyulan ikinci vəzifəni yerinə yetirməli idim. Bunun üçün Yeni Avropa otelinə getməli idim, çünki türk ədəbiyyatının iki böyük alimi, Anadolu türklərinin nümayəndəsi olan Köprülüzadə Fuad bəy buraya yerləşdirilmişdi. Fuad bəylə birinci dəfə tanış olmurdum. Qapıçı vasitəsilə ziyarət etmək üçün gəldiyimi bildirdim, “rica edirəm, buyursunlar”, – deyə xəbər göndərmişdi. Fuad bəy zəif və nazik vücudu ilə masa arxasında oturmuş, dodaqları arasında sığışdırılan papirosundan ilbiz şəkilli dumanlar buraxaraq, əlindəki jurnalla məşğul idi. Məni görər-görməz “ay, əfəndim, buyurunuz, buyurunuz, rica edirəm, buyurunuz...”, – deyə ayağa qalxdı.

Bir neçə addım irəliləyərək bərk-bərk əllərimi sıxdı. Hələ əllərimi buraxmamış, masanın o bir tərəfində, pəncərə önündə kitab mütaliəsi ilə məşğul olan gözü eynəkli, ağ saqqallı, bəyaz saçlı yaşlı bir adamın yanına qədər gətirdi.

“Əli bəy, – dedi, sizə əski dostlarımızdan Xalid Səidi təqdim ilə şərəfyab olmaq istəyirəm”, – dedi.

Mən də:

- Aman əfəndim, məhcub ediyorsunuz, – deyə müqabələ etdim.

Əli bəy əlindəki kitabı buraxaraq, yaşlılara məxsus bir bərkətdə yavaş-yavaş ayağa qalxdı, sevimli çöhrəsinə xüsusi bir əda verən təbəssümlə mənə əllərimi uzadaraq: “Müsrəf oldum”, – dedi. Əli bəy Bakıda nəşr etdiyi “Şələlə”-sizlə mənim qəlbimdədirin bir iz buraxmış, Azərbaycan ədəbi həyatında mühüm işlər görmüş məşhur Əli bəy Hüseynzadə idi. Əlini iki əlimlə tutmuş, bir türlü buraxmaq istəmirdim...

Əli bəy oxumaqda olduğu kitabın arasına gözlüyünü qoydu, stulunu masa yanına çəkdi. Otaqda üç adamdan başqa kimsə yox idi, necə gəldiklərindən, yolda əziyyət çəkib çəkmədiklərindən bəhs edən kiçik bir müqəddimə – söhbətindən sonra mövzunu yeni əlifbaya yönəltməyə tələsdim, çünki gəlib-gedənlər çoxalsaydı, bu barədə müsahibə almaq, bəlkə də, mümkün olmayacaqdı.

– Fuad bəy, – dedim, – təbii, yeni əlifba məsələsindən dolayı təşrif etdiniz. Bu xüsusda Türkiyə ictimai fikri ilə siyasi dairələrinin fikirlərinin sizə məlum olduğuna şübhəm yoxdur.

Fuad bəy yanındakı qurşun qələmi əlinə alaraq, masa üzərindəki bloknota bir neçə işarə qoyduqdan sonra:

– Əfəndim, – dedi, – Türkiyənin bugünkü vəziyyəti həpimizə⁵⁸ məlumdur; məğlubiyyətlə nəticələnən ağır və uzun müharibələrdən çıxdıq, iqtisadi vəziyyətimiz bizi məmnun edə biləcək bir halda deyil, ələlxüsus böyük bir inqilab həyatı yaşayırıq, indi zəhnimiz daha mühüm məsələlərlə məşğuldur. Bununla bərabər, elmi müəssisələrimiz, Azərbaycan tərəfindən ortaya atılan yeni əlifba məsələsinə də biganə deyillər. Bu yaxınlarda Maarif Nəzarəti tərəfin-

⁵⁸ həpimizə - hamımıza

dən xüsusi bir komissiya təşkil edildi. Bu komissiya imla və hürufatın tədqiqi ilə məşğul olur, hələ qəti bir fikir və qərara gəlmədilər. Zənn edirəm, bu tədqiqat yenə bir neçə ay davam edəcəkdir.

– Şu halda, – dedim, – qurultayda Anadolu türkləri adından yeni əlifbanın lehinə və ya əleyhinə bir fikir verə bilməyəcəksiniz?

– Təbii deyilmi? Ancaq şurasını da ərz edəlim ki, yeni əlifbanın əleyhinə rəy vermək üçün əlimizdə bir əsas yoxdur, lehinə rəy vermək üçün də. Təəssüf ki, hələ hazırlığımız olmadığı kimi hökumət tərəfindən də bu xüsusda əlimizdə bir təlimat yoxdur.

– Çox gözəl, – dedim, – bu xüsusda sizin fikrinizi öyrənə bilərəmmi?

– Əfəndim, – dedi, – əsas etibarilə, mənim fikrim yeni əlifbanın lehindədir, ancaq ümumi vəziyyətimizlə hesablaşmaq məcburiyyətindəyəm. Bizim halımız başqa, Şərqdə yaşayan ayrı türk xalqlarının vəziyyəti bambaşqadır. Türkiyə ədəbiyyatı, təbii, Avropa ilə müqayisə etmirəm, o qədər də kasıb deyildir, yeni əlifbaya keçdiyimiz təqdirdə bir çox kitablarımızı yeni əlifbaya keçirməyə məcbur qalacağıq, bunun üçün iqtisadi vəziyyətimizin uyğun olmadığını yuxarıda ərz etmişdim. Əlifba məsələsi bizdə çox əskidir, bunun üçün müxtəlif zamanlarda müxtəlif komissiyalar təşkil edildi, hətta Cahan hərbi⁵⁹ zamanında Ənvər paşa tərəfindən də hərbi işlərdə yeni bir əlifba təcrübəsi hazırlandı, ancaq həyata keçirilmədi. Mən bu nöqteyi-nəzərdən öz fikrimə də çox ehtiyatlı davranmağa məcburam.

– Fuad bəy, – dedim, – icazə versəniz, yenə bir şey soruşmaq istəyirdim.

⁵⁹ Cahan hərbi - Dünya Müharibəsi

Xəfif bir təbəssümlə:

– Rica edirəm, – dedi, – bir şey deyil, daha bir çox suallar verə bilərsiniz, vaxtımız da uyğundur.

– Dediyiniz kimi, biz, Şərqlilər yeni əlifbaya daha asan surətdə keçə bilərik, keçməyə də şiddətli surətdə lüzum görürüz. Əgər Şərqlilər yeni əlifbaya keçərlərsə, Anadolu türkləri yenə əski əlifba üzərində qala bilərlərmi?

Fuad bəy bir az düşündü.

Əli bəy:

– Zənn edirəm, – dedi, – bu iş mümkün olmayacaq. Fuad bəy təsdiq etdi.

– Əvət, – dedi, – o halda bütün çətinliklərə, iqtisadi ağırlıqlara qatlanaraq yeni əlifbaya keçməyə məcbur olacağıq (bu təbii, mənim öz fikrimdir. Hökumət dairələrinin bu xüsusda nə düşündüklərinə aid bir şey deyə bilmərəm). Çünki əsrimizdəki mətbuat mədəniyyəti geniş sahələr, çox miqdarda oxucular istəyir. Bu səbəbdən Şərqlilər ilə mədəni münasibətimizi saxlamağa məcburuq, əlbəttə, hürrətin ayrı olması dillə olan münasibəti kəsməz, ancaq uşaqlarımıza, gənclərimizə ayrı-ayrı hərfləri öyrətməyə məcbur qalacağıq, bu da bir çox vaxtımızı boş yerə sərf etməyə səbəb olacaq...

– Bugünkü texnika da yeni əlifbaya keçməyi tələb edir. Ərz etdiyim kimi, buna bizim iqtisadi şəraitimiz hələ uyğun deyildir. Bu xüsusda çalışmaqda olan komissiya lazımı görərsə, bizim də keçməmiş ehtimaldan uzaq deyildir, ancaq hələ rəsmi, qəti bir şey deyə bilmərəm.

Müsahibəmiz demək olar ki, qurtarmışdı, qapı döyüldü, qapıçı:

– Ziyarətinizə gəlmişlər, – dedi. Mən də gələn qonaqlar üçün oturduğum stulu boşaltmağa məcbur oldum...

Otelin qapısından çox uzaqlaşmamışdım. Arxamdan:

– Ortaq! Ortaq, Xalid ortaq! – səsini eşitdim. Bu Bəkcən idi. Gülərək mənə yaxınlaşdı, Qaziyi gördünüzü? – sualını verdi.

– Xeyr. Bir şeymi var? – dedim.

– Bəli bir şey var.

– Xeyirli olur?

– Xeyirdir. Bu sabah öz aramızda iclas etdik. Əski qərarımızı dəyişdik, artıq yeni əlifbanı müdafiə etmək, onun lehinə səs verməyə qərar verdik. Doğurdan da, xeyirli bir xəbər idi.

– O halda, – dedim, – sizi yeni əlifba ilə təbrik edirəm. Bu insanlığınızdan dolayı sizə ayrıca təşəkkür edirəm...

Səmədəğa ilə görüşərək onu vəziyyətlə tanış etməli idim. Saat on ikiyə yaxınlaşmışdı. İdarəsinə getməmiş, yanına kimsəni qəbul etmir, yalnız qurultay işlərilə məşğul olurdu.

Məni görər-görməz:

– Hə! Xalid, axşam səni gözlədim, işlər necədir? Özbəklər nə fikirdədir? Ərəb əlifbasından əl çəkəcəklərmi? Suallarını sıralayır, böyük bir maraqla mənim verəcəyim cavabı eşitməyə tələsirdi.

– Səmədəğa, – dedim, – işlər yaxşıdır, özbəklər yeni əlifba tərəfindədirlər, ancaq...

– Bəsdir, bəsdir, ayrı şey lazım deyil, artıq yeni əlifba keçəcək. Mən özbəklərdən çox şübhəli idim.. İndi de görüm ancaq nə? – dedi.

– Ancaq o ki, – dedikdən sonra Fuad bəyin fikirlərini anlatdım. Səmədəğa gözlüyünü çıxararaq, bir az düşündü, barmaqları ilə çal saqqalını qarışdırarkən:

– O da düzdür, – deyərək Fuad bəyin fikirlərini təsdiq edir kimi oldu, sonra:

– Mən Anadolu türklərinin yeni əlifbaya keçəcəklərinə arxayınam, ondan ötrü ki, Mustafa Kamal inqilabı kəskin bir yolla aparır, inqilabın ən böyüyü də bizim üçün əlifba inqilabıdır. Görəcəksən ki, Mustafa Kamal yaxın zamanda birdən-birə yeni əlifbaya keçəcəkdir. Səmədağa tamamilə arxayın olmuş, qurultayda yeni əlifbanın qələbə çalacağına əmin olmuşdu.

Qurultay açılarkən. 1926-cı il fevral ayında, saat doqquzda qurultay açılacaqdı. Bütün türk ölkələrindən dəvət edilən vəkillərlə Avropa və Asiyanın ən məşhur türkşünas alimləri gəlmişdilər. Mədəniyyət Sarayı⁶⁰ (səbiq İsmailiyyə) onları geniş qəlbində yerləşdirdi. Qırmızı bayraqlar, müxtəlif şüarlarla bəzənən zal lojalarından qapılarına qədər dolmuş, tək bir nəfər üçün də artıq yer qalmamışdı, çünki zalda vəkillərdən başqa müxtəlif ittifaqlardan çağırılan qonaqlar da vardı.

Qurultay zalına girə bilmək üçün bilet əldə edə bilmələr özlərini bəxtəvər sayırdılar. Mədəniyyət Sarayının yandakı Sabir bağçası tərəfinə qoyulan uca danışanın altı xalqla dolu idi. Rəyasət heyəti seçildi, iclas açılır...

İclasın sədri Səmədağa gurultulu alqışlarla xitabət kürsüsünə çıxdı. Qurultayın səbəbi, yeni əlifbanın əhəmiyyəti haqqındakı ilk həyəcanlı nitqini söyləyərək təkrar, davamlı alqışlarla sədrlik mövqeyini tutdu¹ (*Türkoloji qurultayında görülən işlər və nitqlərə aid müfəssəl məlumat almaq üçün "Azərbaycan Tədqiq və Tətabbü Cəmiyyəti" tərəfindən nəşr olunan stenoqrafiya məlumatına müraciət ediniz*).

Qurultayın ilk günlərində müxtəlif professorlar tərəfindən türk tarixinə, ədəbiyyatına, türk dilinin tədrisi üsul-

⁶⁰İsmailiyyə binası - Birinci Türkoloji Qurultayın keçirildiyi bina

larına dair və başqa mövzularda elmi məruzələr oxundu. Müzakirə gündəliyinə əsasən, yeni əlifba məsələsi daha sonraya buraxılmışdı. Ayrı mövzulardakı məruzələr qurtarır, yeni əlifba məsələsi yaxınlaşırdı. Zalda hərarətli fəaliyyət getdikcə artır, vəkillərə yeni əlifba barəsində yazılan kitablar, jurnallar, qəzetlər paylanırdı. Yeni əlifbanın lehində, əleyhində olanlar bütün güclərini damaqları ilə dillərində toplayır, bir-biri ilə çarpışmağa hazırlanırdılar. Proqrama əsasən, ərəb əlifbası ilə yeni əlifba tərəfdarlarından iki nəfər məruzə ilə çıxış edəcəkdi. Ərəb əlifbası lehinə qazax mürəxxəslərindən Bay Dursun ağa ilə qazanlılardan Alimcan Şərəf, yeni əlifba tərəfdarlarından da Azərbaycan Maarif Komissarlığı sənət və ali məktəblər müdiri Cəlil Məmmədquluzadə yoldaşla Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsi elmi işçisi Fərhad Ağazadə yoldaş məruzə ilə çıxış edəcəkdilər...

Məruzələrdən sonra münaqişələr şiddətləndi. Hər iki hürufatın məziyyətlərilə nöqsanlarının ən incə, ən gizli nöqtələrinə qədər təhlil və tənqid edilirdi, münaqişə bütün şiddətilə, bütün hərarətilə bir neçə gün davam etdi; nəhayət, Dağıstan nümyəndəsi Qorqmazov yoldaşın sədrliyi altında təşkil edilən komissiya tərəfindən tənzim edilən⁶¹ qərar böyük bir əksəriyyətlə qəbul edildi.

Bu qərara görə, latın əsası üzərinə qurulan yeni türk əlifbasının hər cəhətdən ərəb əlifbasından üstün olduğu qəbul edilmiş, ancaq qəbul edilib həyata keçirilməsi hər cümhuriyyətin öz ixtiyarına buraxılmışdır (*Bu qərara aid müfəssəl məlumat almaq üçün yuxarıda göstərilən stenoqrafiya məlumatına müraciət ediniz*).

Bu qərar oxucularımızı bir az təəccübləndirəcək, çün-

⁶¹tənzim edilən - Nizama salınan, qaydaya salınan, nizamlanan

Söhbət başlamışdı:

– Bilirsən, səni nə üçün çağırdım?

– Xeyr, – dedim, – Səmədağa, yalnız çağırdığınızı bilirəm, ancaq nə üçün çağırdığınıza dair məlumatım yoxdur.

Səmədağa ağır-ağır anlatmağa başladı:

– Bizim Şərq xalqlarında bir adət var: hər işə qızgın surətdə başlayırlar, sonra da allahın ixtiyarına buraxırlar. Onlara görə allah yaxşı⁶⁵dir, hər şeyi hazırlayar və qabaqlarına gətirər, görünür ki, Türkmənistan və Özbəkistandakı kommunist yoldaşlar da yeni əlifbanı hazırlamağı allaha buraxmışlar, çünki qurultayda söz verdikləri halda, İndiyə qədər bir şey etmədilər.

– Nə üçün Səmədağa, çalışırlar, qəzetlərdəki xəbərlərə görə konfrans çağırılacaqdır...

– A kişi, özbəklərini müdafiə etmə. İndiyə qədər çox işlər görməli idilər... Hər nə isə, indi Türküstana get, türkmənlərlə, özbəklərlə görüş, tezdən işə girişmələri üçün hər nə lazımsa, mənə teleqrafla bildir: ədəbiyyat lazımsa, göndərərəm, pulları yoxdursa, komitənin kassasından pul da verərəm. Onlar təkcə başlasınlar; bir də mənim adımdan rica et ki, layihə məsələsində də bizi çətinlikdə buraxmasınlar.

Bakıdan hərəkət. İyun ayının beşi idi, gəmi üçün biletimi də almışdım. Hələ gəmiyə keçməyə icazə vermirdilər. Limanın qarşısındakı dar bir qapının yanında gözləyirdik. Palanları üzərində səbətlərini, yataqlarını, çantalarını yığıb bir-birinin üzərində yuxulayan, başlarının tükləri arasından yanıq çöhrələrinə qaynaya-qaynaya tər axan hamballar qızmar günəş altında növbə gözləyirdilər. Nəhayət, birinci fit çalındı, insanlar arasında bir hərəkət, bir qaynaş-

⁶⁵lakey - Nökər

ma başladı. İki adamın yan-yana zorla keçə bildiyi liman qapısında adamlar bir-birini itələyir, dürtmələyirdilər. Dirsəkləmələr, çiyinləmələr, hətta söyüşmələr də getdikcə artır, şiddətlənirdi. Xülasə, saatlarca davam edən bu basabaslar, ilişmələr, dirsəkləşmələrdən qurtulmuş, gəmiyə qədər gələ bilmişdik, artıq hərəkətə hazır idik.

Gəmi qalın, boğuş bir səs ilə böyürdü. Ətrafda bir zıncırtı qopardı. Buna şəhərdən gələn əks-səda cavab verdi. Gəmidə, limanda olan xalq, yağışı duyan qarışqalar kimi hərəkətə başladı. Gəmidə olanlardan bir hissəsi çölə atılır, çöldə qalan yolçular da gəmiyə atılırdılar. Yuxarıda olan çarx ahəngdar bir səslə tıqır-tıqır işləməyə başladı. Qalın zəncirə sarılan ağır ləngərdə yavaş-yavaş yuxarıya doğru dırmaşırdı.

Aşağıdakı böyük maşın işə başladı, müntəzəm və ahəngdar bir tıqırtı ilə gənimizi titrədir, bizi yavaş-yavaş limandan uzaqlaşdırırdı.

Limanla əlaqəmiz kəsildi. Hər kəs bir-biri ilə danışır, son tərlərini silərək “of, şükür, cəhənnəm istisindən qurtulduq”, – deyirdilər.

Yolçular arasındailk mövzunu “qapıdan keçmə” məsələsi təşkil etmişdi: “Əşi, bu nə iş, bu istidə bir qapıdan keçmək üçün bu qədər əziyyət! Buna bir çarə tapa bilməzlərimi?”

– deyə yazıq gəmi qulluqçularının kassaçısından, kontrolçusundan komandirinə qədər söyürdülər...

Sakit dənizin sərin nəfəsi yolçuları qarşılıdı. Tərdən islanmış paltarlar çıxarılmışdı. Böyük gəminin təmiz oturmacaqları üzərində dərin-dərin nəfəs alaraq gəzirdik.

Saf hava içində, durğun dəniz üzərində gəmimiz xəfif bir ləngərlə irəliləyirdi. Sahillər görünməz oldu. Günəş qaynar bir dəmir kürəsi kimi yavaş-yavaş dəniz altına batıb

gedirdi. Səmanın mavi səhifəsi altun dənələri ilə bəzənmiş, dəniz isə əsrarəngiz, dərin bir sükut içində idi.

Gəməmizə yol vermək üçün iki tərəfə çəkilən suların fişiltısı ilə makinanın tıqırtısından⁶⁶ başqa bu sükutu pozan nə bir səs, nə bir səmir var idi. Gəməmiz iki saata qədər bu qaranlığı parçalayaraq üzməyə məcbur olmuşdu. Artıq oturmaqda bir fayda yox idi, ətrafı görmək mümkün deyildi. Onsuz qızgın vücudumuzu oxşayan sərin hava əsəblərimizə kövşəklik vermiş, yuxulamaq ehtiyacını hiss etdirmişdi. Ancaq bu arada üfüqdə süd rəngini andıran bir bəyazlıq peyda oldu, getdikcə genişlədi. Bu işıq dənizin altından çıxan ayın işığı idi. O, gümüş rəngli, tar-mar saçlarını əngin dənizin tünd-mavi köksü üzərinə sərir, sanki səksənir və sallanırdı... Artıq gözlərimizin önünə çəkilən siyah pərdə parçalanmışdı, nəzərlərimizi uzaqlara qədər yönəldə bilirdik. Dəvə karvanı kimi sıra-sıra, ahəstə-ahəstə gəlib keçən dalğaları görə bilir, gəməmiz altında süd kimi köpüklənən suları seyr edə bilirdik. Çoxdan gələn yuxulamaq zamanı bu sehrləli mənzərənin qüvvətli cazibəsi altında unudulmuş kimi idi.

Yenə bir xeyli zaman keçdi. Yolçular yavaş-yavaş kameralarına çəkildilər. Aşağıdakı göyərtə tərəfdən xorultu səsləri eşidilməyə başladı.

Krasnovodsk qarşısında. Səhər bir az gec qalxdım. Çaydan sonra yenə gəminin soltərəfindəki oturacağa oturaraq dənizə baxır, uzaqları görə bilirdim. Yorulmaq bilməyən gəməmiz yenə yoluna davam edirdi. Uzaqdan dəniz mənzərəsindən ayrı bir qaraltı görüldü. "Sahil, sahil!"— dedilər. Bu qaraltı getdikcə genişlənirdi. Gəməmizin ətrafında bir neçə quş da görüldü. Artıq şübhə yox idi, sahilə yaxın-

⁶⁶ tıqırtısından - Səsindən

laşırıdıq. Əvvəlcə ancaq sağımızda görünən dağlar indi sol tərəfimizdə də görünməyə başladı. Gəmi qarşısına çıxan dağı dəlib keçmək istəyirmiş kimi sürətlə irəliləyirdi. Qarşımızda, uzaqlarda harizonlar⁶⁷ təşkil edərək yüksələn, uzanan bəyaz bir duman da bizə doğru gəlirdi.

Şəhər göründü. O, üç tərəfini əhatə edən yanıq üzlü, çılpaq vücutlu qırğın təpələrin, dağların ayaqları altına sərilmişdi, şəhər dağ ətəklərindən dəniz sahillərinə doğru uzanan geniş küçələrin iki tərəfinə düzülən kiçicik binaları ilə bir kənd mənzərəsini andırırdı. Oraya-buraya sərpilən alçaq, qozbel ağaclardan başqa yaşıllıq görünmürdü. Sağ sahilə qayalıqlar arasında gümüş rəngli neft rezervuarları, sol sahilə başlayaraq rezervuarlar qarşısına qədər sıralanan uzun-uzun körpülər şəhəri gözəlləşdirməyə çalışırdı. Şəhərin hakim bir təpəsi üzərində tikilmiş stansiya binası diqqəti cəlb edən yeganə bir bina idi.

Bu yer Orta Asiyanın qızğın çöllərini, geniş qum səhralarını, böyük göllərini aşaraq Sibir, Leninqrada, Murmana – dünyanın hansısa bir yerinə getmək istəyən bir yolçunun ilk mənzili Təzə şəhər – Krasnovodsk idi. Gəmimiz yavaş-yavaş körpülərdən birinə yanaşdı, ləngərini atdı, boynuna keçirilən yoğun kəndirlə körpü qazığına sıx-sıx bağlandı. Yolçular, əllərindəki səbət, çanta, yataq kimi avadanlıqlarla gəmi ilə körpü arasında qoyulan dar taxta üzərindən keçirdilər.

Körpüyə çıxmışdıq, ətrafımızı hamballar ordusu mühasirəyə aldı. Bunların hamısının bizim Sərab və Ərdəbil uşaqları olduğu başlarındakı taqyalar və üzərindəki paltarlarından bəlli idi. Hər yolçuya, kim bilir, bəlkə də, on-on beş hambal düşmüşdü. Bir müştəri ələ keçirə bilmək üçün

⁶⁷harizonlar - Təqribən stratiqrafik zonaya müvafiq yerli stratiqrafik bölgü

bir-biri ilə dalaşır, çəkişirdilər. Hətta söyüşənlər də var idi. Milis qorxusu olmasaydı, bəlkə də, yumruq davasına qədər çıxıb bilərdilər. Bunlardan biri mənim şeylərimi ayaqları arasına almış, əllərilə bərk-bərk tutmuşdu, o birilərinə: “Haydı! Yeri! Mən özüm aparıram!...” – deyə qabarıq, xoruzlanırdı. Məndən sorgusuz, sualsız kəndirilə şeyləri bağlamağa başlamışdı.

– Qardaş, vağzala qədər nə alırsan? – dedim.

– Ağa, nə verərsən ver, pulda söz yoxdur, – dedi.

– Yenə də, – dedim, – danışmaq yaxşıdır.

– Ağa, başuva dönüm, sənin üçün də mənim üçün də ayıbdır. Səndən at ya dəvə istəməyəcəm, istəyərsən, heç pul da almaram, – dedi.

Buna qədər şeyləri çiyninə qaldırmadı. Mən də artıq danışmaq istəmədim, öz fikrimdə hesabladım. Bakıdakı qiymətlə müqayisə etdim, ağır ayaqla 6-7 dəqiqəlik bir yoldur, otuz qəpik bunun qiyməti, iyirmi qəpik də artıq verərəm. Məndən razı qalar. Bərabər vağzala doğru gedirdik.

– Kərbəlayi, – dedim, burada nə çox hambal var?

– Bəli ağa, çoxdur, hamısı da iranlıdır, bizim Ərdəbil uşaqlarıdır, Sərəbli də var.

– Yaxşı, – dedim, – hambulıqdan ayrı iş görmürsünüz?

– Nə iş görək, ata-babamızın sənəti bu olub, çörəklərini bununla qazanmışlar.

– Gedin kəndçilik edin.

– Hara gedək?

– İrana.

– Ay başına dönüm, ağa, biz İrandan qaçmışıq, bir də hara gedək?

– Niyə qaçmışsınız?

– Ay ağa, başına dönüm, İranda biz hansı vergini verək: hökumətə verək, xana verək, ağaya verək, vizatqaya

(rüşvət) verək... arvad-uşaq saxlayaq...

– Kərbəlayi, şəhər kiçik, hambal çox, bunlar necə dolanırlar?

– Ağa, başına dönüm, şəhərdə iş yoxdur. Biz paroxodu gözləyirik, paroxod gələndə iş oldu, oldu, olmadısa, qaldı.

Vağzala çatmışdıq, hambal arxasmdakı yükləri endirdi. “Kərbəlayi, içəri gətir”, – dedim.

– Ağa içəri qoymazlar, – dedi.

Hambal ilə burada haqq-hesab çəkmək lazım idi. Mən artıq dinməz-söyləməz yarım manat çıxardım, kərbəlayıya uzaqaraq “sağ ol”, – dedim. Kərbəlayıdan səs çıxmadı. Dik-dik üzümə baxdı, qaşqabağını tökdü.

– Bu nədir?– dedi.

– Hambalın pulu, – dedim. Kərbəlayi üzünü turşudaraq:

– Al cibinə qoy! – dedi.

Mən təəccüb etdim. Kərbəlayi bizim körpüdəki nəzakətli Kərbəlayi deyildi.

– Yaxşı, nə qədər istəyirsən? – dedim.

Kərbəlayi gülümsünərək:

– Ağa, nə verirsen, ver, – dedi.

Yenə iyirmi qəpik çıxardım.

– Buyur, – dedim.

Kərbəlayi bir mənə, bir pula baxdı. Üzünü yenə turşutdu.

–Yoldaş, mənimlə “şutqamı”⁶⁸ edirsən? – dedi.

Mən məəttəl qaldım:

– Ay canım, mən verənə razı olursan, özün də bir şey demirsən, bəs mən neyləyim? – dedim.

Kərbəlayi yenə:

⁶⁸Şutqamı - zarafatı

– Öz insafınla nə verirsen ver, – dedi.

Doxsan qəpik verdim, olmadı, bir manat verdim, olmadı. Münaqişəmiz davaya qədər çıxmağa az qalmışdı, nəhayət, manat yarım razi edə bildim.

Yanımda duran mavi gözlü, sarı saçlı, dolğun bir nasilşik⁶⁹ gözlərilə şeylərimə işarə edərək:

– Götürəyimmi? – dedi.

Mən bir az acıqlı:

– İstəmərəz, – dedim.

Yatağı qoltuğuma, səbəti bir əlimə, çantanı digər əlimə alaraq hıqqına-hıqqına əmanət otağına doğru yürüdüm. Nasilşik yoldaşma baxaraq, istehzalılı bir tonla:

– Barin⁷⁰ manat yarımın acısını çıxaracaq, – deyir və mənimlə əylənirdi. Arxama döndüm.

– Yoldaş! – dedim, – iş manat yarımında deyil, boş yerə sizinlə dalaşmaq üçün mənim hövsələm yoxdur.

Nasilşik sözümlü cavabsız buraxmadı:

– Biz hambal deyilik, biz pərsiyan⁷¹ deyilik, bizim tərifəmiz var, asayuz tərəfindən qoyulmuşdur, ondan əskik də almayız, artıq da almayız, – dedi.

Nasilşiklə aramızda cəncəl çıxmayaacağına əmin oldum. Şeylərimi ona təslim etdim, ancaq ürəyimdə dərin sızıltı duydu. “Yazıq azərbaycanlılar⁷². Sizi avara, dərbədər salan dərbəyəlik üsuli-idarəsinə lənət olsun!”, – dedim.

Krasnovodsk küçələrində. Qatar axşam saat altıda hərəkət edəcəkdi. Ona qədər şəhəri dolaşmaq mümkün idi. Firsətdən istifadə etmək istədim. Günəş sümüklərimizə qədər qızdırırdı. Çılpaq dağlardan qopub gələn külək heç də

⁶⁹ nasilşik - Yük daşıyan (həmmal)

⁷⁰ Barin - ağa

⁷¹ pərsiyan - fars

⁷² Cənubi Azərbaycanda qalan azərbaycanlılara işarə edir

dağ havasına bənzəmirdi. Xəfif-xəfif əsən külək ilıq, sevimsiz idi, dənizdən əsən külək qarışmamış olsaydı, ehtimal ki, çörəkçi dükanından çıxan havanı andıracaqdı. Bununla bərabər, çox sağlam və zərərsiz olduğu dərhal hiss edilirdi. İnsan gözdikcə sinirlərinə sağlamlıq, vücuduna qüvvət gəldiyini açıq-aydın duya bilirdi. Şəhərin mərkəzini təşkil edən bazar yerlərini dolaşdım. Mağazalar, dükanlar olduqca bol idi. Ticarətlə məşğul olanlar içində ara-sıra gürcülərə də təsadüf edilirdi. Mağazalarda, dükanlarda türkmənləri dərman üçün də tapmaq mümkün deyil, yalnız kooperativ dükanlarında bir neçə türkmən görə bildim. İdarələrdə qulluq edənlər türkmənlər və avropalılar idi. Satılan mallar, fabrik mallarını saymasaq, demək olar ki, Bakıdan gətirilən məhsullar idi.

Şəhər, qeyd etdiyimiz kimi düz, geniş, bir mərtəbəli binalardan ibarət idi. Ən mühüm tikililər dəmir yolu stansiyası və kilsələrdir. Evlərin sayı təxminən beş yüzdür. Əhali də 6000-7000 nəfərə qədərdir. Əksəriyyəti təşkil edən ruslardır, lakin ermənilər və iranlılar da az deyil. Türkmənlər, görülməyəcək dərəcədə azdır. Onlar da inqilabdan sonra gələn məmurlardır. Qazaxlar ancaq qoyun, odun, yun kimi malları satmaq üçün dəvə ilə bazara gələnlər idi. Şəhərdə oturanları bir neçə qulluqçu idi. Şəhərin ətrafında, obalarda, aullarda yaşayanlar tamamilə türkmənlər və qazaxlar idi.

Şəhəri, demək olar ki, başdan-başa dolaşmışdım, bir az istirahət etməyə ehtiyac duydum. Qızmarginəşin şiddətli zərbələrindən qurtulmaq üçün sığınacaq bir kölgə axtardım, tapa bilmədim. Nəhayət, bulvarın harada olduğunu soruşdum. Bulvar olduğum küçədəki binanın arxasında imiş. Tikanlı tellə əhatə olunmuş geniş qumluq sahəsi, içində beş-on ədəd əyri-üyrü, maymaq saqsaul ağacından başqa bir şey yox idi, iki-üç dənə də çarpaya... bura bulvar idi.

Saqsaul ağacının altında, bir çarpaya üzərində qoca bir rus otururdu. Mən də onun yanında oturdum. Mənə bir dəfə baxdı, təkrar kitabını oxumağa davam etdi. Bir neçə dəqiqə keçmişdi, kitabını bağladı, gözündən eynəyini çıxardı, mənə baxaraq:

– Siz haradan? – dedi.

– Mən sözü çox uzatmadım. Qısaca cavabdan sonra:

– Əmi, – dedim, – bu şəhər nə vaxt inşa edilmişdir?

Qoca bir az düşündü, rusların Zakaspi səfərlərindən başladı. Nəhayət, şəhərin ilk binasına gəldi. Onun dediyinə görə, Krasnovodskın ilk binası 1761-ci ildə tikilmiş ilk şəhər limanı olan “istehkam” bir az qərbdə imiş, indiki şəhərin binası 1869-cu ildə inşa edilmiş, 1896-cı ildə Orta Asiyada dəmiryolu çəkilənə qədər onun çox əhəmiyyəti yox imiş. Bu tarixdən etibarən inkişaf etməyə başlamışdır. Son zamanlarda şəhərin ümumi varidatı 56.000, xərci 50.000 manata qədər olmuşdur.

Qoca çox xırda şeylərə qədər danışacaqdı. Mənim vaxtım da az idi. Sözüünü kəsərək:

– Nə üçün şəhərə bu ad verilmişdir? – dedim. Qoca “Krasnovodsk” kəlməsini təhlil etdi. “Krasni”, yəni qırmızı, “voda”, yəni kəlmənin mənasının “qırmızı su” olduğunu anlatdı. Belə adın verilməsinin səbəbinə gəlincə:

– Bu yaxında bir çay var, ona qızıl (qırmızı) su deyirlər. Buna görə ona bu ad verilmişdir, – dedi.

Vaxt gəlmişdi, bu axşam Aşqabada doğru hərəkət edəcəkdim. Qoca ilə salamatlaşdıqdan sonra stansiyağa gəldim.

Aşqabada doğru. Qatar hazır idi. Birinci zəngə on dəqiqə qalmışdı. Burada yaxşı geyimli adamlar görünürdü. Uzun boylu, dik qamətli, qır burunlu, geniş alınlı, əsmər rəngli, seyrək saqqallı, tərəş olunmuş başlarına yekə, hün-

dür papaq qoymuş, üzərinə, vücudlarına görə biçilmiş darca, ancaq uzun xalat geyinmiş, çiyinlərinə xalça xurcunlarını atmış olan bu adamlar türkmənlər idi. Bunlar hələ Avropa təsiri altına düşməmiş mühafizəkar atalar idi. Bir də üzərində kostyum və şalvar, ayaqlarında botin, əllərində portfel, ancaq başlarında yekə, hündür papaq olan cavanlar var idi. Bunlar təzə yetişən ziyalı qulluqçular idi. İncə mavi yollu⁷³, qırmızı rəngli topuğa qədər enən uzun, darca xalat içindəki ağ dəri papaqlı cavanlar uzun və mütənəsb əndləmləri, qara qaşları, siyah böyük gözlərilə dərhal məhəbbətini cəlb edir, alman zabiti kimi məğrur duruş və vəziyyətləri ilə qəlbimizə bir qorxu tələq edirdilər. Qrun Vüstda Roma imperatorlarını baş əyməyə məcbur edən, onları qarşılarında diz çökdürən, deyəsən, bu məğrur adamların daha sağlam babaları idi. Çox məğrur görünən bu adamlar əslində görüdükləri kimi deyildilər. Danışmağa başladığınız zaman çox nazik, çox kibar, çox mülayim bir tərz və münasibətlə sizi qarşılayarlar.

Zəng çalındı, vağzalın dəniz tərəfindəki qapısı açıldı. İtələmələr, sıxışdırmalar olmadı, hər kəs yavaş-yavaş vaqonlara yerləşirdi. Son zəng çalındı. Maşın kəskin səsi ilə şəhərə son vidasını etdi. Yüksək dağlar, çılpaq təpələr, qorxunc uçurumlar əks-səda ilə cavab verdi. Mavi gözlü dəniz sərin nəfəsilə dost və qonaqlarını əzizləyirdi. Günəş insafa gəlmişdi, artıq yandırır-yaxmırdı... Maşın sol tərəfdəki dağın dənizə doğru uzatdığı ayaqlarını kəsib keçdi. O getdikcə bizdən uzaqda qalır, dəniz ayrılmırdı, sanki yüz kilometr bizi təqib edəcəyinə söz vermişdi. Solumuzdakı qum dərələrini yarıb keçirdik. Dağın arxasında qalan günəş görünməz oldu. Ətrafımız qaraldı. İndi yerlərimizdə oturaraq tə-

⁷³ mavi yollu - zolaqlı

kərlərin yeknəsəq və tək ahəng musiqisini dinləməkdən başqa iş qalmamışdı.

Annagəldi baba ilə kiçik bir müsahibə. Mənim qarşımda qoca bir türkmən oturmuşdu. Təqribən müş kimi duran saqqalı ilə uzun bıığı, demək olar ki, tamamilə ağarmışdı. Böyük, siyah papağının altındakı saçını görmək mümkün deyildi. Bir-iki dəfə mənə dik-dik baxdı: “Nere diyən gilyasan?” – dedi. “Bakıdan”, – dedim. Söhbətimiz bununla, guya ki, qurtarmışdı. Bir neçə dəqiqə susub qaldı. Sonra təkrar mənə baxaraq:

– Pərsiyansan? – dedi. Bu sual söhbətimizi yoluna qoymuşdu.

– Baba, – dedim, – pərsiyan nədir?

– Pərsiyan – iranlı.

– Xeyr, – dedim.

– Qazaxsan?

– Yox.

– Özbəksən?

– Yox.

– Türksən?

– Yox.

Qoca xeyli maraqlanmışdı. Üzümə dik-dik baxaraq gülümsədi.

Qoca ilə artıq zarafata başlaya bilərdim.

– Baba, – dedim, – səndən bir neçə söz soruşacağam, onlara cavab versən, özümün kim olduğumu deyəcəyəm.

Qoca gülərək:

– Deməsən də, danışığından pərsiyan olduğunu bildim, – dedi.

Arxasından əlavə etdi:

– Nə sözün var?

– Əvvəla, adın nədir?

– Adım Annagəldi.

– Bunun mənası nədir?

– Bunun mənası odur ki, dedikdən sonra adının mənasını aydınlaşdırmağa başladı, – mən dünyaya adına günü⁷⁴ gəlmişəm, onun üçün adımlı “Annagəldi” qoymuşlar.

– Yaxşı, – dedim, – indi de görüm, sən haralısan və nəçisən?

– Mən Mərvliyəm özüm də təkəyəm.

– Yaxşı, sən türkmən deyilsən?

– Türkmənəm, təkə türkməniyəm.

– Başqa nə türkmənvar?

Qoca burada başından papağını çıxardı, papağın altındakı taqyasını düzəltdi, xalatının sağ tərəfindəki cibinə əlini salaraq çıxardığı uzun, iri, yüz bir dənəli təsbehini düz qotazının yanından iki əlilə tutdu. “Bax, – dedi, türkmənlər: “təkə”, “sarıq”, “salar”, “yumud”, “köklən”, “qədir”, “abdəl”, “uğurçalı”, “ata”, “arbacı”, yəni 10”.

Burada mənə baxaraq: “Eşidirsən?” – dedi.

– Hə, hə, eşidirəm, eşidirəm, bu qədərmi? – dedim.

Qoca sol əli ilə təsbehini bərk-bərk tutmuş sağ şəhadət barmağını qaşlarının arasına dikərək: “Dur, yenə var” dedikdən sonra saymağa başladı:

– “Əlili” on bir, “buhuzlu” on iki, “morçalı” on üç, “anavlı” on dörd, “mıxınlı” on beş.

Qoca burada bir az nəfəs alıb:

– Bundan başqa şeyx, səyid, məxtum, xacələr də var, – dedi.

– Baba, – dedim, – yaxşı, bu təkələr harada olurlar?

– Təkələrimi? – Təkələr Axaltəkə, Atik, Təcən, Mərv tərəflərində yaşayırlar.

⁷⁴ adına günü - Cümə günü

– Təkələrin hamısı birmi?

– Hamısı bir, yalnız toxtamış, otamış, uruqlar ayrılırlar.

– Yaxşı, təkələr çoxmu?

– Çox, qırx min yurda yaxındırlar.

Qoca qızıışmışdı. Mənim qulaq asdığımı görərək:

– Mən sənə bütün türkmənləri anladacağam, – dedi.

– Anlat, baba, – dedim və papiros təklif etdim. Sağ əlini çırparaq:

– Sən özün çək, – dedi.

Mən yanımdakı yastığa söykənərək papirosumu çəkməyə başladım, qoca da türkmənlər barəsindəki məruzəsini oxumağa davam etdi:

– Sarıqlar yeddi min üç yüz-yeddi min dörd yüz yurddurlar. Mürğab boylarında yaşarlar. Bunlarda bayram, xorasanlı, arxəki, suxti, almiş, Nacı Həzəruuqlarına ayrılırlar.

Salarlar üç min yurddur; Amudərya, Sərxəs tərəflərində yaşayırlar, bunların uruqu Qaraman, Kiçik ağa, Yalavaclardır.

İndi gələk Yemudlara, bunlar da beş min yurddurlar. Krasnovodsk, Amudərya, Sirdərya boylarında yaşarlar. Bunların uruqları ağ, atabəy, cəfərbəy, yaralı quralıdır.

– Kökənlər, – dedi, – min yurda yaxındırdırlar, – güllümsəyərək, – bunlar sizin tərəflərdə, bir də Amudərya tərəflərində yaşarlar.

– Baba, – dedim, – bizim tərəflər harasıdır?

Əli ilə İran hüdudu tərəfinə işarə edərək:

– Pərsiyan tərəfində, – dedi

– Hə, yaxşı söylə, söylə, – dedim.

Qoca sözüne davam etdi:

– İqdirlər, – dedi, – dörd yüzə yaxın yurddurlar, Xəzər boyunda yaşayırlar, abdallar da altı yüzə yaxın yurddur,

bunlar da Xəzər boylarında köçəri yaşayırlar. Uğurcalılar min yurddur, Xəzər boylarında və Xəzər-Aral adalarında yaşayırlar.

Atalar min beş yüz yurddan bir az artıqdır, arabacılar ilə yüz əlli yurda yaxındır. Bunların hər ikisi də Amudərya tərəfdə olurlar. Annagəldi baba bir az yorulmuş kimi görünürdü.

– Baba, dedim, – yoruldun?

– Zərəri yoxdur, sənə söz verdim. Bütün türkmən uruqlarını söyləyəcəyəm: şeyxlər, seyidlər, məhtümlər, xacələr evladdırlar, nuxurlu...

Burada qocanın sözünü kəsərək:

– Evlad nədir? – sualını verdim.

– Evladmı? – dedi, – Evlad türkmən olmayıb Ərəbistandan gələn peyğəmbər nəslidir.

– Bunların türkmənlərdən bir fərqi varmı?

– Yox, türkmən dilində danışurlar, türkmən paltarı deyirlər. Yalnız əsilzadəlilər, başqa türkmənlərə qız verməzlər.

– Özləri verməzlər, yaxud siz almazsınız?

– Bu iş şəriətdə düz deyildir, seyid olmayanlar, xacə olmayanlar seyidlərdən, xacələrdən qız almazlar.

– Yaxşı, – dedim, – türkmənlər özlərini onlardan əksikmi hesab edirlər?

Qoca cavab verməkdə xeyli tərəddüd etdi. Nəhayət, “şəriət hökmü böylə” deməklə kifayətləndi.

– Seyidlər, şeyxlər çoxdurmu?

– Hamısının iki yüz, min üç yüz yurddurlar.

Qoca mənim sualıma cavab verdikdən sonra əvvəlki sözüənə davam etdi: - Əlili, noxurlu, morçalı, anavlı, mıxınlının hamısı iki yüz yurddan artıq deyil. Bundan başqa, Xivədə, Buxara ətrafında da türkmənlər var.

– Yaxşı, – dedim, – Xivədə türkmənlərin hansı uruğu var və nə qədər yurddur?

Qoca yenə təsbihlə saymağa başladı:

– “Yəmud” bir, “Çavdar” iki, “Əmirli” üç, “Qaedaşlı” dörd, “Gəktan” beş, “Ata” altı.

Qoca bir az düşündü: “Sonra, deyəsən, bundan başqa yoxdur, bunların cəmi 27-28 min evi olur” sözlərini də əlavə etdi.

– Bəs Buxarada?

– Buxarada azdır. Özü də orada “İrsarı”lar olur, sayları da min evdən bir az artıq olur.

– Bəs İranda?

– İranda da var, Əfqanıstanda da var (*Qocanın göstərdiyinə görə, Zakaspi ilə Xivə və Buxarada olan turkmanlar təqribən doxsan iki min yurtdur. Hər yurtda yeddi adam olduğunu fərz etsək, yuxarıda göstərilən yerlərdə olan türkmənlərin miqdarı 644.000 olur. Buna da İran və Əfqanıstandakı təxminən 100.000 türkmən əlavə edilərsə, türkmənlərin ümumi miqdarı 744.000 olur. Həqiqətən, Türküstanı aid coğrafiya kitabları da buna yaxın rəqəmlər göstərirlər. Hər halda, türkmənlərin ümumi sayı 700.000-800.000 arasındadır. Bəzi mənbələr bunlardan başqa şimali Qafqasya⁷⁵ da 24.522, Avropada 281.857 türkmən yaşamaqda olduğunu bildirməkdədirlər. Bu barədəhələqəti məlumat yoxdur. İran və Əfqanıstanda yaşayan türkmənlərdən başqa əski Buxara və Xivə xanlığında olan türkmənlər indiki Türmənistanın daxilindədirlər).*

Annagəldi baba yorulmuşdu. Məni də yuxu sıxışdırdı.

– Baba, yataq, – dedim. Kiçikxalçasını altına sərdi, xurcununu başının altına qoydu, soyunmadan uzandı.

⁷⁵Qafqasya - Qafqaz

Sabah olmuşdu. Qatar sağındakı çılpaq Xorasan dağlarını təqib edirdi. Solumuzda ucsuz-bucaqsız qum deryası dalğalanırdı. Günəş yüksəklərdən qızmar şəfəqlərini şalələ kimi töküdü. Ara-sıra stansiyalarda təsadüf olunan ağaclardan başqa nə bir bağ, nə bir meşə görünürdü. İsti getdikcə şiddətlənir, dözülməz bir hal alırdı. Əngin çöl qızmar günəşin alovları altında yanırdı, yolçular üzərlərindən çıxarılması mümkün olan bütün paltarlarını çıxarmışdılar. Hər kəs bir nəfəs sərin hava uda bilmək üçün pəncərələrin yanına yaxınlaşırdı, ancaq nəfəslərini tıxayan isti havadan başqa bir şey tapmırdılar. Bu boğucu istidən az mütəəssir olanlar və yaxud heç mütəəssir olmayanlar yalnız türkmənlər idi: bu atəşli çöllərin dəmir övladları hərərətdən heç şikayət etmir, üzərlərindəki xalatlar ilə başlarındakı böyük papaqlarını çıxarmağa belə lüzum görmürdülər. Saat on ikiyə yaxınlaşırdı. Çöl getdikcə frün halını alırdı. Qarşımızda, solumuzda böyük bir dəniz dalğalanırdı. “Əcəba, – dedim, – bu hansı dənizdir?” Zehnimdə xəritəni axtardım, buralarda belə bir dəniz olduğunu bilmirdim. Qatar dənizə doğru qaçırdı, ancaq dənizlə bizim aramızda olan məsafə heç azalmırdı...

Vaqonda olanların bir çoxu bu dənizi görmüşdü. Yolçulardan biri “Bu hansı dənizdir?” sualını vermiş, “dəniz deyil, sərəbdir”, – cavabını almış və məsələ anlaşılmışdı.

Aşqabada yaxınlaşırdıq. Qumlar arasına sərilən vahələrdəki bağlar, bostanlar içində tikilən türkmən yurdları tündləşməyə başladı. Sərəblər gözdən itdi, çöl cins-cins dəvələr, rəngarəng qoyunlarla süsləndi. Yurdların yanına bağlanan ağ, qara, sarı, qırmızı, hündür, göyçək atların kişnəmələri eşidilir, qatarın səmindən ürküb sıçramaları görünürdü...

Saat dördə yaxın idi. Yolumuzun sağında ağaclıqlar içindəki böyük şəhər vəğzalında durduq. Bura Aşqabad idi.

Aşqabadda. Faytonla şəhərə gedirik. Solda bütün Orta Asiya dəmir yollarının baş idarəsi yerləşən böyük bir bina sıx ağacların kölgəsinə sığınmışdı. Şəhər stansiya yanından başlayır, geniş səliqəliküçələr bir-birini əmudən⁷⁶ qət edirlər. Hər ev bir bağça içində yerləşmiş, yollar iki tərəfindəki balaca arxlardan sulanırdı. Arxların yanındakı ağaclar küçələrə ayrıca bir gözəllik verirdi. Şəhər ümumi mənzərəsi etibarilə gözəl bir yaylaq kimi idi; ancaq boğucu isti havası ilə yaylağın tamamilə əksi idi. Bir neçə dəfə sağa, sola döndük, əksərən, birmərtəbəli, bəzən ikimərtəbəli binaları keçdik. Fayton geniş bir meydanın tam mərkəzində, böyük bir kilsənin cənub tərəfindəki kiçik bir bina qarşısında durdu. Bura otel idi. Bina alçaq, pəncərələri kiçik, qapısı kilidli idi. Zəngin səsinə qoca, kök bir qadın qapını açdı. Gözündəki eynəyi yuxarı qaldıraraq:

– Nə istəyirsən? – dedi.

– Otaq, – dedim.

– Gəl, – deyə döşəməsiz uzun bir dəhlizdəirəliyə doğru yürüdü. Şey-şüyləri⁷⁷ zorla qaldıraraq onu təqib etdim. Hələ bir neçə addım atmışdım, buzov böyüklüyündə olan sarı bir köpək dəhlizdə qorxunc səslə hürərək üzərimə atıldı. Gözləmədiyim bu hücum məni ürkütdü, var gücüm ilə bağurdım. Arvad arxasına baxdı, halını pozmadan köpəyini çağırırdı. Köpək səsinə kəsmədi, ancaq quyruğunu buladı, bir ona, bir mənə baxaraq hürməyinə davam etdi, arvad acıqlandı, deyinməyə başladı.

– Ay axmaq, mən sənə neçə dəfə dedim ki, gələnə hürmə, qonağı qorxutma, sən eşitmirsən. Səkkiz ildir mən səni düzəldə bilmirəm. Dur mən sənə göstərəm...

Nə pis köpəkdir! Arvadın sözləri qulağına girmir, ye-

⁷⁶ əmudən - şaquli şəkildə

⁷⁷ Şey-şüyləri- əşyaları, yol çantalarını

nə hürməyə davam edirdi. Mən divara sıxılıb tir-tir titrəyirdim. Nəhayət, boynundakı qayışından tutdu. Zorla bir qapıdan çölə itələdi, mənə baxaraq köpəyin həsəbini, nəşəbini⁷⁸ Sibirdən necə gətirdiyini anlatmağa başladı.

– Xala, – dedim, onu sonra... mənə indi otaq göstər!

Bu arada sağ tərəfdəki bir qapı açıldı. Şalvarsız şişman bir adam çıxdı, qulaqlarına, gözlərinin içinə qədər qı zarmış, sərxoşlara məxsus bir əda ilə:

– Nə istəyirsən? – dedi. Bu, ev sahibi idi. Arvad mənim cavab verməyimə məhəl qoymadı, kişinin üzərinə qışqırdı, aralarında höcətləşmələr başladı. Bu münaqişə uzun sürəcəkdə, mən də bir tərəfdən istidən, bir tərəfdən də əlimdəki şeylərdən əzilirdim. Yanımdakı bir otağın qapısını açdım. Dərhal məni hamama məxsus bir qoxu ilə isti bir hava qarşıladı. Bununla bərabər yenə içəri girməyə məcbur idim. Həqiqətən, saman döşəkli sınıq yataq yerinə bir vanna qoyulmuş olsaydı, qışm şiddətli zamanlarında çimmək üçün bir yer olardı. Burada soyuq su ilə yuyunmanın da, pəncərələri açmanın da o qədər böyük faydası olmurdu. Əllərim daimi surətdə tökülən tərləri silməklə məşğul idi. Gecə yarısına qədər istidən yatmaq mümkün olmadı...

Türkmənstanda yeni əlifba məsələsi. Günəş çıxdığı andan etibarən, ortalığı yandırır qovurmağa başlamışdı. Mən tezliklə işlərimi qurtarıb çıxıb getmək istəyirdim. Buna görə də birinci işim Maarif Komissarlığına getmək oldu...

Komissar yoldaş məzuniyyətdə imiş, naibi işi Verdiyev yoldaşa həvalə etdi. Verdiyev ali və sənaye məktəbləri müdiri, çoxdan yeni əlifba ilə məşğul olan gənc bir türkmən idi. Verdiyevin verdiyi məlumatlara görə, Türkmənistan

⁷⁸ həsəbini, nəşəbini - Cinsini, sortunu

Cümhuriyyəti Türkoloji Qurultaydan sonra yeni əlifbanı qəti surətdə qəbul etmişdi, ancaq həyata keçirməsini unifikasiyadan sonraya buraxmış, hələ əməli olaraq heç bir iş görülməmişdi. Mən Səmədağanın arzusunu bildirdim, əlifbanın birləşdiriləcəyini, ancaq ona qədər hazır Azərbaycan əlifbası ilə müəllimləri tanış etməyin daha münasib olacağını irəli sürdüm. Verdiyev bu fikrin əsas etibarilə münasib olduğunu qəbul etdi, ancaq buna mane olan bəzi səbəblərin də olduğunu söylədi:

– Əvvəla, bunun üçün Komissarlığın heç bir hazırlığı yoxdur. Yazlıq müəllimlər kursu açılmışdır. Bizdə yeni əlifbanı oxudacaq hazır müəllimlər yoxdur. Bakıdan müəllim çağırmaq üçün də gecdir, – dedi. Mən Verdiyevin göstərdiyi səbəbləri əsassız hesab etdim:

– Yoldaş Verdiyev, – dedim, – madam ki, sizdə yazlıq müəllimlər kursu var, o halda iş çox asandır. Bunun üçün Komissarlığın xüsusi hazırlıqlarına heç də lüzüm yoxdur, çünki Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsində lazım olan kitablar vardır, müəllim də hazırlamaq mümkündür. Lazım olduğu qədər kitab və müəllim gətirmək mümkündür.

Verdiyev bir az düşündü:

–Türkmənistan Cümhuriyyəti, ümumi türklər arasında bir əlifba qəbul edilməyincə işə girişmək istəmir, çünki bir dəfə imlanı dəyişdirdik, bir dəfə də əlifbanı dəyişdirəcəyik. Bir də yeni əlifbada dəyişiklik etsək, xalq arasında çox dedi-qodu çıxar. Bundan dolayı, təəssüf ki, təklifinizi qəbul etmək mümkün deyildir, – dedi.

Sonra gülərək:

– Səmədağa tələsirsə, tezliklə unifikasiya qurultayını çağırırsın, biz də tezliklə işə başlayaq, – deyər əlavə etdi.

Mən, Verdiyevin, Türkmənistan Cümhuriyyətinin unifikasiya barəsindəki fikrini anlamaq istədim:

– Onsuz da Azərbaycan əlifbasında çox dəyişiklik olmayacaq, kiçik dəyişikliklər də sizin üçün elə bir çətinlik yaratmayacaq. Biz hətta Azərbaycan əlifbasının heç dəyişməyəcəyinə ümid edirik. Çünki bizdə xeyli kitab nəşr edildi, yeni əlifbamızda çox səhv olduğunu da zənn etmirik, – dedim.

Verdiyev:

– Mən də elə zənn edirəm, ancaq bütün türk cümhuriyyətlərinin fikrini öyrənməyincə qəti bir şey söyləmək mümkün deyildir, – dedi.

– Çox yaxşı, siz bir layihə göndərdiniz, bu layihə ilə Azərbaycan əlifbası arasında xeyli fərq var. Siz öz layihənizi qəti surətdə müdafiə edəcəksinizmi?

Verdiyev gülərək:

– Təbii, – dedi, – hər cümhuriyyət öz layihəsini müdafiə edəcək, ancaq bizimki layihədir. Azərbaycan qarşımıza bir fakt qoymuşdur. Bundan dolayı bir çox məsələlərdə güzəştə getməyə məcbur olacağıq.

Onsuz da bizim ləhcəmizlə Azərbaycan ləhcəsi arasında böyük fərq yoxdur. Azərbaycan əlifbasını eynilə qəbul etdiyimiz təqdirdə bizim üçün bir çətinlik olmayacaq, yalnız layihəmizdə bəyənmədiyimiz bəzi şəkillər yerinə ayrı şəkillər göstərdik.

Hər nə olursa olsun, yenidən işə başlamamız üçün məsələ qəti surətdə həll edilməlidir.

Deməli, Türkmənistan Cümhuriyyəti yeni əlifbaya keçmək üçün qəti surətdə qərarını vermişdi, əməli surətdə işə girişmək üçün bütün cümhuriyyətlər tərəfindən müəyyən bir əlifbanın qəti surətdə qəbul edilməsini gözləyirdilər.

Aşqabada ümumi bir nəzər. Mən artıq Türkmənistandakı vəzifəmi bitirmişdim. Bu axşam Özbəkistan Cüm-

huriyyətinin yeni mərkəzi olan Səmərqəndə doğru hərəkət edəcəkdim. Axşama qədər şəhərdə dolaşaraq onunla daha yaxından tanış olmaq istədim.

Şəhər tamamilə yenidir, gözəl və sevimli binaları, bağları ilə Türküstan şəhərlərinin ən gözəllərindən sayıla bilərdi. On minə yaxın evi, əlli minə yaxın əhalisi vardır. Əhalisi, əsasən, ruslar, iranlılar, azərbaycanlılardan ibarət idi. Türkmənlər çox deyildi. Bu da təbii idi, çünki inqilaba qədər türkmənlərin şəhərlə əlaqəsi az idi, onlar idarələrdə işə qəbul edilməz, şəhər ticarəti ilə məşğul olmazdılar. Əvvəllər ətrafdakı kəndlərdə əkinçiliklə məşğul olardılar. İnqilabdan, əsasən də, müstəqil Türkmənistan Cümhuriyyəti təşkil edildikdən sonra onlar ölkənin idarəsini öz əllərinə aldılar; qulluqda olan türkmənlər şəhərdə yaşamağa başladılar. Şəhərdə gündən-günə türkmənlərin sayı artmaqdadır. Aşqabad 1881-ci ildə Rusiya çarlığı tərəfindən müharibəsiz zəbt edilmişdi; o zaman 2500-3000-ə yaxın əhalisi vardı. 35-40 il ərzində əhalinin sayı çox artdı. Bu xalq türkmənlər deyildi. Ruslar, polyaklar, almanlar kimi Avropa xalqları ilə Qafqazdan gələn türklər, bir də iranlılar idi. Çünki Aşqabad Zaqafqaziya vilayətinin idarə mərkəzi olduğu kimi, həm də ən mühüm ticarət mərkəzi idi. Pambıq, ipək, dəri, yun kimi xammallar alınır və satılır, İran və Xivə ilə də mühüm miqdarda mal mübadiləsi edilirdi.

Buna görə də az zaman ərzində çox tacirləri özünə cəlb etmişdi. Orta Asiya dəmir yolunun açılması əhalinin sayını daha da artırdı. Pambıq təmizləyən, yağ, kərpic hazırlayan zavodların, dabbaxanaları və dəyirman kimi istehsal müəssisələrinin sayı iki yüzdən artıq idi. Müharibəyə qədər yalnız hökumət bankının illik dövriyyəsi bir milyona yaxın olurdu. İnqilaba qədər bunlardan istifadə edənlər yalnız gəlmə burjuaziya nümayəndələri idi. İndi bu müəssisə-

lər Türkmənistan Cümhuriyyətinin əlində olub, Türkmənistanında yaşayan bütün zəhmətkeşlərin ümumi, mədəni ehtiyaclarına sərf edilməkdədir. Çarlıq zamanında çar çinovniklər ilə zəngin tacirlərin uşaqlarına məxsus olan birinci və ikinci dərəcəli bir çox məktəblər var idi, bu məktəblərdən türkmən uşaqları istifadə edə bilmirdilər. İnqilabdan sonra bu məktəblərin bir çoxu türkmən zəhmətkeşlərinin uşaqlarının istifadəsinə verildi. Türkmən dilində məktəblər açılmış, bu məktəblər getdikcə irəliləməkdədir. Mətbəələr türkmən dilində türkmən məktəbləri üçün kitablar nəşr edir.

Səmərqəndə doğru. Axşamüstü idi, stansiyaya çatmışdım. Bizim Annagəldi baba da orada idi. Mərvə getmək üçün qatar gözləyirdi. Bu mənim üçün yaxşı bir təsadüf idi. Onunla bir yerdə oturaraq söhbət edəcək, nəhayətsiz qum çöllərinin verəcəyi sıxıntıyı azaldacaqdım.

Qatar hərəkət gəldi. Bir neçə dəqiqədə şəhəri arxada buraxdıq. Yenə qum dalğalarını yarıb gedirdik. Aşqabadan yeddi-səkkiz kilometr, Krasnovodskdan da 528 kilometr uzaqlaşmışdıq. Yolumuzun sağında, Qapıt dağları ətəyində, qum təpələri arasında, üç-dörd kilometrlik bir məsafədə böyük bir qorğan göründü.

– Baba, – dedim, – ora haradır?

Annagəldi baba əllərini gözləri üstünə tutaraq baxdı.

– Hə, ora “Anavdır”, – dedi. Oturduqdan sonra mənə anlatmağa başladı.

– Bu qorğan, – dedi, – Teymurun nəvəsi Bavır⁷⁹ zamanında XVI əsrdə tikilmiş, içində böyük məscid və ətrafında bir mədrəsə var. Divarlarında (iki barmağını yan-yanə tutaraq) bu böyüklüyündə ağ, gözəl yazılar var, gedərsən, baxarsan, ağzı açıq qalarsan (başını sallayaraq), ancaq heyf

⁷⁹ Bavır - Zahirəddin Məhəmməd Babur

ki, xarab olmuşdur.

– İçi genişmi?

– Oy! İçində at çap! – dedi.

Bura, həqiqətən də, teymurilər dövrünə aid ən məşhur, ən gözəl binlardan biri idi.

Qoca ilə dost olmuşduq, açıq-saçıq zarafat etməyə başladıq. Qocalığına baxmayaraq, çox zarafatçı bir adam idi, mənim də persiyan olmadığımı öyrənmişdi.

– Gəl, – dedi, – səni obaya aparım.

– Obada nə edəcəyəm?

– Bizə damla ol (bizə müəllim ol), sənin üçün yaxşı bir türkmən qızı da alaram.

– Yaxşı, – dedim, – gedərəm, ancaq türkmənlər mənə qız verərlərmi?

Annagəldi baba güldü:

– Verməzlər, – dedi.

– Nə üçün? Bildin ki, persiyan deyiləm!

– Yenə verməzlər, persiyan olsan, heç verməzlər.

Çünki türkmən deyilsən. Türkmənlər özgəsinə qız verməz, hətta təkə yumuda, yumud təkəyə çətinliklə qız verir.

– Yaxşı, – dedim, – sən mənə necə qız alırsan?

– Qaçırırsan.

– Necə qaçıraram?

Qoca gülərək qız qaçırmanın üsulunu öyrətməyə başladı:

– Mənim yaxşı, yüyürük bir atım var. Onu bu gecə sənə verərəm, minib gedərsən obanın birinə, xoşladığın qızı tərkinə mindirərsən, – əlilə təqlid edərək, – vurursan qamçı-nı ata, hüşt! – getdin. Düz gətirirsən bizim (aula) oymağa, molları çağırub nikahı oxuduraram, o da olar sənin xatunun.

Türkmənistanın ən böyük şəhərlərindən olan Mərv vağzalına yaxınlaşdıq. Qoca əlini pəncərəyə uzadaraq bir

az həyəcanlı:

– Voh... bax!– dedi.

Qadınlar ilə kişilər qarışıq bir atlı taboru gəlirdi. Qadınlar kişilər tərəfindən əhatəyə alınmışdı. Ən ortada təpəsindən dırnağına qədər naxışlı, qotazlı ipək örtüklə örtülmüş bir at gəlir, at yalpuşun iki kiçik dəliyindən çıxan qulaqlarını şəkləyərəksicrayır, oynayır, kişnəyirdi. Üzərində olan on səkkiz yaşlarındakı qara qaşlı, şəhla gözlü, dik burunlu, buğdayı rəngli, uzunca boylu nazikcə qız cilovunu buraxsaydı, ehtimal ki, lokomotiv ilə çarpışacaqdı. Qız başındakı gümüş, altın, füzə, mərcan işləmələrlə bəzənmiş yüksək sərpuşla, üzərindəki ipək paltarla ətrafındakı qadınlardan tamamilə fərqlənirdi; qadınların başlarındakı böyük, hündür sərpuşlara da gümüş pullar tikilmiş, qotazlar asılmışdı, ancaq onlar qızın sərpuşu yanında çox adi, çox sönük görünürdü. Gənclərdən bəziləri taborun önündə quş kimi uçan hündür, nazik, bir o qədər də gözəl atlar ilə yarışır-dılar, bəzən əllərindəki qamçılarını yerə atır, sürətlə qaçıb əyilərək təkrar götürürdülər. Qızlar da bu müsabiqədə oğlanlardan geri qalmırdı. Bəzən oğlan qaçır, qız təqib edib yetişə bilərsə, oğlanın kürəyinə qamçısı ilə xəfifcə döyürdü.

Mərkəzdəki atlılar, rəsmi keçid edən süvari taboru kimi ağır-ağır irəliləyirdilər...

Annagəldi babanın cavanlığı yadına düşmüşdü, qürurlu bir hal ilə:

– Gördün?!– dedi.

– Baba, bunlar hara gedir, ortadakı qız kimdir?

Qoca səsinə qüvvət verərək, ayrı bir əda ilə:

– O qız təzə gəlidir, bu adamlar gəlin aparırlar. Sənin üçün alacağım qızı belə gətirəcəyəm.

Bu sırada lokomotiv hündür və uzun bir səslə hayqırırdı, qoca xurcununu çiyinə, xalçasını qoltuğuna alıb, gülə-

gülə “ha getməyəcəksən?” – dedi.

Qatar dayandı. Bura Mərv stansiyası idi. İndi Krasnovodskdan 842 kilometrlik bir məsafədəyik.

Oxucularımıza Mərv haqqında müfəssəl məlumat verə bilməyəcəyik. Çünki onun tarixi-sərgüzəşti ayrı bir kitaba sığacaq qədər zəngin və maraqlıdır. Çünki Mərv Türküstanın Əski Şəhərlərindən biridir. Buna aid tarixi, müfəssəl məlumat vermək üçün əsrlərin ən qaranlıq nöqtələrinə nəzər salmaq lazımdır. Heç olmasa, məşhur İskəndərin Türküstan səfərindən başlamaq lazımdır. Dünyada Mərv qədər böhranlı zamanlar, qanlı sərgüzəştlər, mərhəmətsiz qətlialmlar görən bir şəhər təsəvvür edilə bilməz. İskəndər, Dara, ərəblər, Çingiz, Teymur, Nadir şah kimi cahangirlərin hamısı bura gəlmiş və Mərvə bir neçə dəfə yandırıb-yaxmış, xarabaya çevirmişdir. Siyasi və iqtisadi əhəmiyyətinə görə şəhər təkrar tikilmişdir.

Mərv hal-hazırda iyirmi minə yaxın əhalisi olan bir şəhərdir. Türkmənistanın Aşqabaddan sonra ən böyük şəhəri və qəza mərkəzidir. Əfqanıstan sərhədindəki Köşkə istehkamına gedən 294 verstlikdəmiryolu buradan keçir. Qədim zamanlardan Türküstan, Hindistan və Əfqanıstandan İrana gedən yollar buradan keçərdi. Hal-hazırda pambıq, xalça, xalı, keçə, dəri, yun kimi mallar üzərində mühüm ticarət anlaşmaları burada bağlanır. Aşqabadda göstərdiyimiz səbəblərdən dolayı şəhər əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən avropalılar, iranlı, əfqan, yəhudi tacirləridir. Kəndlərdə, aullarda yaşayanlar türkmənlərdir. Mərv hövzəsini məşhur Murğab çayı sulayır.

Mərvdən sonra Talxatan baba, Lalaman, İmambaba, Sarıyası, Daş Körpü, Bayramalı stansiyalarını keçərək Çarcoya doğru gedirik. Qatar qum təpələrini keçə bilmək üçün yarım dairələr, ilan izləri cızmağa məcbur olur. Günəş Kras-

novodsk, Aşqabad, Mərvdəki hərarətindən zərrə qədər itirmədi. Sarı, kiçik qum dənələri qızmar günəşin parlaq telləri arasına sərpilən saksaul ağaclarının zəif kölgələri arasına sığınmışdı. At kişnəmələri, qoyun mələmələri, dəvə nəritiləri, buğa böyürtüləri eşidilmirdi. Bir az təmiz, ancaq ilıq su yalnız çılpaq vağzalların çənlərində tapıla bilərdi. Halbuki bir tikə çörəyi, bir qab xörəyi boğazdan itələmək üçün suya şiddətli ehtiyac hiss edilirdi. Bu əngin qum səhraları bu müdhiş mənzərəsilə, yandırıcı qovuran hərarətilə dənizin qasırgalı dalğalarından az qorxunc deyildi. Ta uzaqlarda göy ilə yerin birləşdiyi dairələrdə geniş bir dəniz dalğalanırmış kimi oldu. Sonra bu, şərqdən qərbə uzanan yaşıl bir dağ şəklini aldı. Bu dağ getdikcə alçalır, parçalanır, parçalar bir-birindən ayrılır, Amudərya sahilini boydan-boya örtən söyüd ağacları, söyüd meşələri olduğunu bildirirdi. Qatar sürətini artırır, böyük ağacların kölgəsilə Amudəryadan qopub gələn sərin havaya tez bir zamanda çatmaq üçün sankitələsirdi. Solumuza düşən bağlar, bağçalar içindəki gözəl, böyük bir şəhərin vağzahnda, Krasnovodskdan 1070 kilometr uzaqdayıq. Bura Çarcoy şəhəri idi.

Çarcoy inqilaba qədər Buxara əmirliyinin sərhədləri daxilində idi. İnqilabdan sonra Buxara Şuralar Cümhuriyyəti idarəsində qaldı. 1924-cü ildən sonra Türkmənistan Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil oldu. İnqilabdan əvvəl bu Buxara şəhəri yanında təzə bir şəhər tikilmişdi. Bu təzə şəhər az zaman ərzində əski Çarcoy qədər böyümüşdü. Məsələn, əski Çarcoyda da on min avropalı məmur, istismarçı ünsürlər, tacirlər yaşayırdılar. Xarəzmdən, Əfqanıstandan Amudərya ilə gələn pambıq, xalı, yun, dəri kimi mallar vaqonlara burada yüklənirdi.

Burada dərin, rahat bir nəfəs almışdıq. Özbəkistanın qapısını döymək üzrə idik. Qatarımız hərəkət etdi. Bir neçə

dəqiqə sonra konduktor gələrək pəncərələri örtməyimizi tapşırırdı. Bu nə üçün idi? Hamı pəncərələrin önünə toplaşır-
dı, qarşımızda sarı altun rəngli, böyük, donuq bir çay, hərə-
kəti hiss ediləcək dərəcədə ağır-ağır axıb getməkdə idi. Biz
sahildə idik. Çayın o biri sahilini görmək üçün nəzərlərimi-
zi çox uzaqlara yönəltməyə məcbur olduq. Gəmilər ilbiz şə-
killi dumanlar buraxaraq, qanadlarını açaraq yuxarıya-aşa-
ğıya üzüb gedirdi. Qatar böyük çayın əzəməti qarşısında
ürkmüşdümü? Bir neçə dəqiqə durdu, düşündü, bütün qüv-
və və cəsarətini topladıqdan sonra böyürdü, şübhəli addım-
larla yavaş-yavaş irəliləməyə başladı. Bir-biri ilə qucaqla-
şan qalın, hündür dəmirlərin təşkil etdiyi geniş bir tunelə
girmişdik. Vüqarı, əzəməti, girdabları ilə ürəklərimizdə na-
rahatlıq doğuran çatıq alınlı dərya üzərindəyik. Sahillər gö-
rünmür, günəş qürub etmək üzrədir; üfüqlərdəki axşam şə-
fəqləri suyun rəngini bir az da tündləşdirirdi.

Keçdiyi yerlərə həyat verən, altunlar saçan bu çay
rəngi əridilmiş altundan başqa bir şey deyildi. Nəhayət, bir
neçə dəqiqə səbrsizliklə gözlədiyimiz digər sahilə keçdik,
qatar təkrar dayandı, vaqonlardan enərək keçdiyimiz tunelə
bir də baxdıq: o biri başı güclə görünürdü, ancaq ora o qə-
dər dar, o qədər kiçik idi ki, oradan nəinki qatar, hətta adam
belə sürünərək keçə bilərdi. Olduğumuz nöqtə isə kiçik dağ
şəklini andırırdı. Bu tunel Amudərya körpüsü idi... Yeddi
yüz əlli sajenlik bir məsafəni işğal edən və bütün Şuralar İt-
tifaqında birinci olan bu körpü əzəməti ilə, onu çiyində da-
şıyan sünidağları ilə altındakı deryadan daha çox təsir ba-
ğışlayır, daha çox həyəcan verirdi. Burada təbiətlə mədə-
niyyətin güclü mübarizəsi, mədəniyyətin təbiət üzərində
tam qələbəsi açıq-aydın, çılpaq bir halda görünürdü.

Körpü insanı dərindən düşüncələrə qərq edir, zəhnini qa-
ranlıq, rütubətli dəmir ocaqlara, dəmir əridən, dəmir tökən

cəhənnəm frun⁸⁰lara qədər aparırdı.

Özbəkistan daxilində. Amudərya Türkmənistanla Özbəkistan arasındakı siyasi hüdudu ayırmaqla kifayətlənmədi, təbiəti də dəyişdirdi. Artıq qum deryaları görünmürdü. Aullar yerinə qışlaqlar (kəndlər) görünməyə başladı. Səhra yaşıl ağaclarla bəzəndi. Kanallarla sulanan əkin yerləri gözlərə rahatlıq, qəlblərə xəfif nəşə verməyə başladı, hərarət də əvvəlki şiddətini azaltdı, ilıq küləklər yerinə sərin hava ahəstə-ahəstə dalğalanırdı. Böyük, hündür papaqlar yerinə zərli, naxışlı taqyalar⁸¹, ağ səmavi sarıqlar⁸² (civə rəngli) göründü. Xalatlər əvvəlki kimi mavi cizgili, tünd qırmızı və dar deyil; qırmızı, sarı, qara, yaşıl, qarışıq böyük naxışlı və geniş idi. Burunlar basıq, göz qapaqları şişkin, vücudları dolğun, ayaqlar vücuda nisbətən qısa, üz sümükləri çıxıq, rənglər donuq idi. Bunlar Buxara ətrafında yaşayan özbəklər idi.

Farab, Hacı Dövlət, Qarakül, əski, məşhur, tarixi bir şəhər olan Baykənd xarabası yanındakı Yaqtut stansiyalarını keçdik. Artıq Krasnovodskdan 1182 kilometr uzaqda, Kagan vəğzalındayıq. Bura köhnə Buxaradan 13 kilometr şərqdə yerləşən Yeni Buxaradır. Bütün Türküstanda (Özbəkistanda) olduğu kimi, Buxarada da şəhər ikiyə ayrılmışdır: biri Əski Buxara, biri də bu saat vəğzalında olduğumuz Yeni Buxara. Yeni Buxara o qədər böyük deyil; 3000-4000 nəfər əhalisi olan bir şəhər, ancaq düz, nizamlı küçələri, bağ və bağçaları ilə diqqəti cəlb edir. Əski Buxaraya getmək üçün Kagandan qərbə doğru ayrılan dəmir yol ilə yenə üç kilometr getmək lazımdır.

⁸⁰ frun - soba

⁸¹ taqyalar - araçqınlar

⁸² sarıqlar əmmamələr

Əski Buxara Türküstan şəhərlərinin ən bariz tipidir. Şəhər 8 metr hündürlüyündə, dörd metr qalınlığında, təxminən doqquz kilometr uzunluğunda on bir darvazalı bir qorğanla əhatə edilmişdir. Qorğanın daxili dörd kvadrat kilometrdir. Bu dar sahə olduqca sıx idi. Əhalisini yerləşdirə bilmək üçün küçələrini çox daraltmışdı. Küçələri iki atlı yan-yana keçə bilməyəcək dərəcədə dardır. 50 karvansara, 364 məscid, 10000 tələbəklik 138 mədrəsə və məktəb, yüz min nəfərə yaxın əhali, 85 hovuz (qurdlu suyu ilə), daha bir çox müəssisələr bu dar sahə üçün sıғыşıb qalmışdır. Suyunun pisliyi, havasının ağırlığı ilə daimi müsabiqədədir. İlk darvazadan birinci addığımızı atarkən özünüzü qızdırmalılar, vərəmlilər həbsxanasındakı kimi zənn edirsiniz. Çarşabsız qadın və ya qıza təsadüf etmək imkan xaricindədir, yəhudi qadınları da eyni fəlakətə məruzdur. Əmirəlmöminin ilə Kazi Kəlan və Müfti Ənamın rus qadınlarına gücü çatmamış, başlarına çadra örtürə bilməmişdilər. Bu iş müvəffəq olsaydılar, Buxarada ailəsiz yaşayan bir adamın illərcə qadın üzünü görməyə həsrət qalacağı şübhəsiz idi.

Türküstanın bu ən zəngin şəhərində inqilaba qədər heç bir islahat aparılmamışdı. İnqilabdan sonra sürətli islahatlar başlanmış, böyük bir teatr binası, bir neçə təzə məktəb tikilmiş, bir çox hovuzlar bağlanaraq əhalini qurdlu su içməkdən qurtarmağa çalışılmışdılar. Çarşab məsələsi Özbəkistan Cümhuriyyətinin mədəni siyasətində ən mühüm mövqeni tutmaqdadır.

Buxara tarixinə aid sözləri qismən Mərv haqqında söyləmişdim. Daha müfəssəl məlumatı – Türküstan mədəniyyət tarixini buraxaraq Səmərqəndə doğru yolumuza davam edirəm.

Əski Buxara əmirliyindəyik. Mirzə çölü adlanan çöllə gedirik. Uzaqdan ağaclar, kəndlər görünür, Kərminə, Zi-

rəbulaq, Ziyaəddin stansiyalarını keçdik. Krasnovodskdan 1316 verstlik məsafədəyik. Çarcoydan başlayıb burada qurtaran sabiq Buxara hüdudunuəşaraq Səmərqənd vilayətinə daxil olmaq üzrəyik. Bu vilayətin birinci stansiyası Kəttəqorğan vağzalı idi. Bu şəhər Kəttəqorğan qəzasının idarə mərkəzi idi. Bura da iki hissədən ibarətdir: biri Yeni Şəhər, o biri də Əski Şəhər dir. İki şəhərin arasındakı fərqi Daşkənd və Buxarada görmüşdük. Hər iki şəhərdə on iki minə nəfərə yaxın əhali yaşamaqdadır. 32 məscid ilə bir neçə pambıq təmizləyən, yağ hazırlayan zavod vardır. Krasnovodskdan 1343 kilometrlik məsafədədir. Yenə bir neçə kiçik stansiyanı keçdik. Ətrafımızı yavaş-yavaş bağlar bürüdü. Lap uzaqlarda banlayan xoruzların səsi eşidildi, quşlar orkestri rəngarəng nəğmələrilə qəlblərimizdə yatan şirin həyəcanları, gizli sevincləri oyatdı. Bu stansiyalar gözlərimizin önünə yaşıl qədifələr sərir, çəmənliklərə rəngarəng çiçəklərlə bəzənmiş xalılar döşəyirdi. Hündür hasarların qısqanc qucaqlarındakı üzüm tənəkləri yaşıl yorğanlarına bürünərək uzanmışdı. Budaqlarda al yanaqlı almalar, sarışın üzlü armudlar görünürdü.

Gilas fidanlarının mozun qamətləri, əqiqələrlə bəzənmiş nazik budaqları, yaqut dənələrilə süslənmiş qaysıların zümrüd yarpaqları arasına sərpiləniri kəhrəba dənələrilə həyəcanlı, nəşəli nəzərləri özünə cəlb edirdi. Heyvalar tüklü üzünü göstərməkdən sanki utanırdı. Narlar quş dilini andıran yarpaqları altında gizlənərək bu gözəlliyi seyr edirdi. İydələr aləmə ətir saçmaqda, güllərlə yarışmaqda idi. Saf sular dar, dolambac yollardan dolana-dolana gizlin-gizlin fidanların ayaqlarını öpməkdən doymur, bağ-bağ gəzməkdən yorulmurdu. Günəş təbiətin bu əsrarəngiz mənzərəsinə tamaşa etmək üçün uzaqlardan parlaq nəzərlərini zilləyirdi.

Pərişan saçlarını çiyinləri üzərinə yayaraq çiçəklər arasında gizlənən özbək qızları bütün bunların fəvqündə idilər.

Getdikcə bağların sahəsi azalır, binaların sayı çoxalır-dı...

Üfüqlə gözlərimizin arasına dəmir yol depolarından, dəmir yoll zavodlarından düzəldilən sədlər çəkildi. Lokomotiv qışqırdı, aşağıdan verilən siqnalla qatarımız dayandı. Düz qarşımızdakı bina üzərinə yazılan 1343 rəqəmi Krasnovodskdan nə qədər məsafədə olduğumuzu göstərir, 2580 rəqəmi isə dəniz səviyyəsindən nə qədər yüksəldiyimizi bildirirdi. Bura Səmərqənd stansiyası idi.

Səmərqənd şəhərində. Şəhərə doğru gedirik. Geniş, düz, uzun bir yol. Ətrafı böyük, hündür qarağaçaqları ilə süslənmişdi. Sağda faytonlar, avtomobillər, avtobuslar sıralanmış, solda isə ququşqa⁸³ kəskin səsinə sonsuz bağlar üzərinə səpərək gedib-gəlməkdə idi. Gecə səpələyən yağış küçələri sulamış, ağaclara ayrı bir tərəvət vermişdi. Birmərtəbəli, bəzən ikimərtəbəli binalar yaşıl yarpaqlı gözəl ağacların altından ağ çöhrələrini göstərməkdə idi. Yarım əsrlikbir həyata malik olan bu yeni şəhər tamamilə təzə və bakir idi. Bir neçə düz və geniş küçəni keçdik. Nəhayət, səliqəli, böyük bir bina qarşısında durduq. Bura otel idi. Qapıçı bizi qarşıladı, şeyləri faytondan endirməyimizi söylədi. Otaq olub-olmadığını soruşmağa belə məhəl qoymadan: "Yalnız burada deyil, heç bir yerdə otaq tapa bilməzsiniz, növbəyə yazılırsınız, on beş gün sonra, bəlkə...", – dedi. Həqiqətən, Özbəkistan Cümhuriyyəti Səmərqəndə təzə köçmüşdü. Yeni şəhər dörd milyondan artıq əhalisi olan bir cümhuriyyətin mərkəzi ola biləcək dərəcədə böyük deyildi. İdarələr də bu barədə çətinlik çəkirdi. Buna görə də hökumətin bir çox

⁸³ququşqa - Elektrik qatırı

yeni binalar tikdirmək üçün böyük təşəbbüslər göstərdiyi görünürdü.

Mənim Əski Şəhərə getmək, tanışlardan birində qonaq olmaqdan başqa çarəm qalmamışdı. Bu da Türkünstanda müşkül bir məsələ idi. Çünki ev sahibi böyük bir zəhmətə qatlaşacaq, qonağını yola salanadək xeyli əziyyət çəkəcəkdidi. Nə etməliydim, başqa çarə də yox idi. Əski Şəhərə doğru irəliləyirdik. Ağacların arasından böyük günbəzlər, yüksək minarələr görünməyə başladı. Əski Şəhərlə Yeni Şəhərin tam hüdudunda idik. Sağdakı böyük bir bina mənim planımı dəyişdirdi; bu bina çarlıq zamanında gimnaziya olmuşdu, inqilabdan sonra özbəklər üçün darülmüəllimin inşa edilmiş, qapısı üzərinə "Özbək bilim yurdu" sözləri yazılaraq tamamilə türkləşdirilmişdi. Bilim yurdu böyüklüyü, səliqəli bağçası, geniş həyəti ilə tam mənada bir məktəb olduğu kimi, Yeni Şəhərdəki mühüm binalardan biri, bəlkə də, birincisi idi. İnqilaba qədər özbək uşaqları bu binanın qapısından belə baxmaqdan məhrum idi. Böyük Oktyabr inqilabı bütün haqsızlıqları məhv etdiyi kimi, bu haqsızlığı da məhv etmiş, məktəbi özbək uşaqlarına qaytarmışdı.

Bu binada yerləşməyə qərar verdim. İçəriyə girdim, bir çox tanışlarımı burada gördüm. Ancaq burada qalmaq da mümkün deyildi, yay kursları açılmışdı. Ona görə də məktəb qəzalardan gələn müəllimlərlə dolu idi. Böyük bir həvəslə kəndlər üçün müəllimlər hazırlanırdı. Şübhəsiz, mən də yersiz qalmadım. Yeni Şəhərdə bir müəllim yoldaşım otağında yerləşdim.

Yeni əlifba ilə bağlı təşəbbüslər. Hər şeydən əvvəl yeni əlifba ilə bağlı vəziyyəti anlamaq lazımdır. Bəzi müəllim yoldaşların verdikləri məlumata görə, Maarif Komissarlığı tərəfindən bu barədə bir müşavirə məclisi çağırılmış, bir layihədə hazırlanmışdı; ancaq hələ əməli surətdə işə

başlanmamışdı. Mən Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin arzusunu həyata keçirə bilmək üçün işə ən ali təşkilatlardan başlamağı lazım bildim, buna görə Özbəkistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi sədrini xüsusi surətdə öz evində ziyarət etməyə qərar verdim.

Saat beş-altı arası idi, idarələr bağlanmışdı. Dediklərinə görə, sədri görmək üçün ən münasib zaman da bu idi. Hər iki tərəfi qarağacla süslənmiş geniş, uzun Səmərqəndin, bəlkə də, bütün Türkünstanın ən gözəl küçəsi olan Ürgüd küçəsinin guşəsinə çatdım.

Ağacların kölgəsindəki geniş səki üzərində yüzə yaxın sarıqlı, araqçınılı (tupili) qalpaqlı, xalatlı adam toplanmışdı, bəzilərinin ayaqları çılpaq idi. Bunlar ayrı-ayrı yerlərdən, qəzalardan, kəndlərdən gələn “dehqan” vəkillər idi. Kimisi bardaş quraraq, kimisi çömbələrek oturmuş, mühüm bir məsələni – su məsələsini müzakirə edirdilər.

Aralarındakı uzun boylu, əsmər, qırx beş-əlli yaşlarındakı adam qara ipək çapanı (xalata) üzərindən şahı (ipək) qıyıqcasmı (qurşaq) bağlamış, siyah parçası üzərinə ağ ipək çiçək tikilmiş araqçın qoymuşdu. Bu adam iclasa sədrlik edirdi.

Dehqanların cavanları bu adama “ata”, bir az yaşlıları “yoldaş əkə”, ağsaqqalları isə “yoldaş əkə” deyə xitab edirdilər. Söhbət bir ailə üzvlərinin iclası qədər saf və səmimi idi, burada rəsmiyyətdən heç bir əsər-əlamət yox idi. İclasda olanların kiçiyindən böyüyünə kimi hamısı sədrlə səmimi danışdı. Sədr altına bir kürsü qoymağı da lazım bilməmiş, yolun kənarındakı bir ağac kötüyünün üzərində oturmuşdu. Dehqanlar çilimlərini (qəlyan), nasbalarını⁸⁴ çəkmək üçün sədrdən izin almağa belə ehtiyac duymur-

⁸⁴Nasba - keyf üçün dilin altına qoyulan tozdur

dular. Bu təklifsiz, rəsmiyyətsiz səmimi iclasların sədri Özbəkistan Şuralar Cümhuriyyətinin rəisi Axund Babayev yoldaş idi. Dehqanlar cümhuriyyətinin rəisi özünün müha-fizəsini təmin etmək üçün yanında nə altın xəncərli yasa-vullar, nə gümüş qılınclı bukavullar, nə də qorxunc süngülü qızıl əsgərlər saxlamışdı.

Əsrlərcə cəllad qorxusu ilə, jandarm və polis dəhşə-tilə titrəyən dehqanların qəlbi ataları kimi səmimi və meh-riban rəisləri yanında rahat idi. Bu saf və səmimi halı seyr edərkən bu vəziyyətin heç dəyişməməsini, əbədiyyən belə qalmasını arzu etməmək mümkün idimi? İclas xeyli uzandı. Nəhayət, məsələ həll edildi. Dehqan vəkillərinin məsələdən razı qaldıqlarını üzlərindən anlamaq mümkün idi.

Mən nə etməli idim; bu uzun iclasdan sonra yoldaş əkəyə zəhmət verməməli, işi sabaha buraxmalı mı idim, an-caq özü ilə görüşərək bir vaxt təyin etmək daha münasib olacaqdımı?

Məni görməməsi üçün arxa tərəfdəki böyük qarağacın arxasına çəkilmişdim. Dehqanlardan ağ saqqallı, qoca bir adamı çiyinlərini oxşaya-oxşaya yola salarkən gözləri mənə sataşdı. Diqqətlə bir-iki dəfə baxdıqdan sonra tamdı.

– İyyi, salam əleyküm!, – dedi, iki əlilə mənim də iki əlimi sıxarkən:

– Qalaysız, salamatsızımı, qaçan gəldiniz, indiyə qədər niyə demədingiz, qanı yürün! – deyə evə, içəriyə doğru yürüməyə başladı.

– Yorulmuşsunuz, – dedim, – izin versəniz, başqa vaxt gələyim.

– Yox, yox, mən dehqan adamam, iyirmi dörd saat da yorulmadan çalışa bilərəm, – dedi.

İçəridəki bir otaq sadə bir xalı, bir neçə ədəd yorğan-ça ilə döşənmişdi. Burada elə də dəbdəbəli mebellər görün

mürdü. Bura şəhərə gətirilmiş bir dehqan otağı idi.

Həyət tərəfdəki uzun dəhlizin bir kənarına kiçik bir yemək masası ilə bir-iki stul çəkdi.

Orada olan bir nəfərə:

– Çay gətirin, – dedi. Bir sinidə iki çörək, qəndlə dolu bir nəlbəki, bir çaydan çay və bir piyalə də gətirildi.

Yoldaş əkə:

– Bir piyalə də gətirin; ziyalılar ayrı-ayrı piyalələrdə içərlər, bizim kimi bir piyalədən növbə ilə içməzlər, – dedi.

Yoldaş əkə mənim əsl məqsədimi bilmək istədi:

– Xoş, qanı, xizmət, – dedi.

Məqsədimi uzun-uzadı anladım, yeni əlifbanın faydasını, əhəmiyyətini, Azərbaycanda az zaman ərzində əldə edilən böyük nəticələrdən danışdım. Mən danışarkən yoldaş əkə çənəsini ovucları içinə alaraq, gözlərini gözümə dikərək böyük bir diqqətlə, dərin bir maraqla dinləyirdi. Sözümlü qurtarmışdım.

Yoldaş əkə:

– Qub, yaxşı, indi təklifiniz? – dedi.

– Təklifimiz yoxdur, ancaq tez bir zamanda yeni əlifbanı həyata keçirmək üçün lazım olan idarələrə əmr verməyinizi, Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsi adından sizdən xahiş edirəm, – dedim.

Yoldaş əkə:

– Biz, əsasən, yeni əlifbanı qəbul etdik. Özbəkistan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi yanında Yeni Əlifba Komitəsi də təşkil edildi, sədrliyə məni seçdilər, ancaq komitə hələ işə başlaya bilmədi. Komitə işə başladığı zaman idarələrdə bu işi həyata keçirməyə çalışacaq; məktəblərdə həyata keçirmək məsələsi Maarif Komissarlığına aiddir, bu barədə nə kimi tədbirlər görmək barədə hələ bir tapşırıq verməyiblər, – dedi, sonra:

– Bu xüsusda qəti bir təklifiniz varsa, çarə görməyə hazırım, – sözlərini də əlavə etdi. Yoldaş əkənin bu sözdündən sonra aşağıdakı təklifi etməyi münasib bildim:

– Bizim təklifimiz budur, – dedim, – eşitdiyimə görə, Maarif Komissarlığı müəllimlər üçün yaz kursu açmış; orada iki saat olmaq şərtilə yeni əlifba dərsi keçirilməlidir.

Bu təklifin səbəblərini izah etdim. Yoldaş əkə təklifi çox münasib gördü.

– Onda, – dedi, – çox yaxşı, siz sabah erkəndən Maarif Komissarlığına gedin, mən də telefonla tapşırıram, bu işi sabahdan gec olmayaraq həll etsinlər. Əgər mane olarlarsa, tezliklə mənə xəbər verin, Feyzulla Xacəyov (*Komissarlar şurası sədri*), Əkməl İkrəmov (*Firqə məsul katibi*) yoldaşlarıda görüşərik.

Müsaibəmiz xeyli uzun çəkmiş, vaxt da xeyli keçmişdi. Bu saf və səmimi adamın yanından istəmədən ayrılmağa məcbur oldum.

Maarif Komissarlığında. Komissar Memun Xacəyov yoldaş məzuniyyətdə idi. Məsələni naibləvə yaxud özbəklərin təbirincə, “Orunbasarı” ilə müzakirə etmək lazım gəldi. Məqsədimi izah etdim. Yoldaş əkə tərəfindən də münasib görülən təklifi irəli sürdüm.

Orunbasar⁸⁵ yoldaş bir xeyli düşündükdən sonra:

– Əvət, – dedi, – Axund Babayev ortaq mənə telefonla söylədi, ancaq əfsus ki, gecikmişsiniz, çünki əvvəla proqramlar, büdcələr təsdiq olunmuş, müəllimlər təyin edilmişdir. Sonra da müəllim məsələsi var, bizdə yeni əlifbanı oxudacaq hazır müəllimlər yoxdur.

Orunbasar yoldaşın göstərdiyi səbəblərə etiraz etdim. Proqramı, büdcəni dəyişdirmədən də məsələni həll etməyin

⁸⁵ Orunbasar - müavin

mümkün olduğunu söylədim. Müəllim məsələsi də asan həll edilə biləcəkdi, çünki kurslarda dil dərsi verənlərin bir çoxu Azərbaycanda təhsil almış özbək uşaqları idi. Bunların hamısı da yeni əlifbanı bilirdi. Orunbasar yoldaş çiyinlərini silkərək:

– Komissar burada olsaydı, bəlkə, məsələni həll edə bilərdik, – dedi.

Xeyli uzun sürən mübahisəmizdən müsbət bir nəticə çıxmamış, mən də xeyli məyus olmuşdum.

Komisarlar Şurasının sədri yanında. Məsələyə daha ciddi müdaxilə etmək lazım gəldi. Bunun üçün komissarlar şurası sədri Feyzulla Xacayev yoldaşla görüşməyi vacib bildim. İdarəyə getmiş, görüşməyimə icazə verməyini xahiş etmişdim. Feyzulla yoldaş katibi vasitəsilə çox məşğul olduğunu, güntortadan sonra öz evinə gəlməyimi bildirmişdi.

Saat beş-altı arası idi. Gözəl bağçalar arasındakı şairənə bir binanın zəngini çaldım. Qapıya gələn qulluqçu kim olduğumu, haradan gəldiyimi, nə işim olduğunu soruşdu və qapını yenə bağlayarkən:

– Gözləyin, – dedi. Bir neçə dəqiqə sonra qapı açıldı, eyni qulluqçu:

– Buyurun, – dedi. Məni intizar salonuna aldı.

O qədər də çox zaman keçmədi; bəyaz, ipək köynəyi üstündən siyah şirid bağlamış başıaçıq, nazikcə, orta boylu, aqamayıl 25-30 yaşlarında bir gənc yan qapıdan çıxdı, ciddi bir tərzlə “buyurun”, deyərək məni ikinci bir otağa dəvət etdi. Təkə xalçaları ilə süslü otağın baş tərəfinə qoyulan böyük bir yazı masasının yanındakı divana oturdu, bloknotu, zərif qələmini əlinə aldı, mənə baxaraq xəfif tərzdə baş əydikdən sonra:

– Nə əmr edirsiniz? – dedi. Mən məsələ haqqında iza-

hat verirdim. Feyzulla yoldaş da bloknotunda qeydlər edirdi. Sözümlü qurtarmışdım. Öz fikirlərini bir-bir söylədikdən sonra:

– Təklifinizə gəlincə, bu çox müvafiqdir. Mən də Maarif Komissarlığına telefonla tapşırıram, sabah yenə gedin, ümid edirəm ki, qəbul edərlər, – dedikdən sonra təkrar mənə baxaraq:

– Başqa, – dedi.

Feyzulla yoldaş, qapıdan çıxarkən:

– Əkməl ortaqladə görüşsəniz yaxşı olar, – dedi.

Firqə⁸⁶ məsul katibi yanında. Əkməl yoldaşla görüşmək üçün yenə iyirmi dörd saat gözləmək lazım gəlirdi. Çünki partiyaya aid bir iş üçün getdiyi kənddən ancaq o vaxt gələ biləcəkdi. O halda ertəsi gün idarəsində görüşmək mümkün deyildi, öz evində görüşmək lazım idi... Saat altını bir az keçmişdi. Qapısını döydüm. Qapıya gələn adam kim olduğumu, nə üçün gəldiyimi belə soruşmadan:

– Buyurun, – dedi.

Dəhlizdən birinci otağa girər-girməz yemək masası üzərində ayaqlarını sallayaraq oturan iyirmi beş yaşlarındakı qısa boylu, zəifcə bir gənc:

– Assalamu əleykum... ortağ, gəlin, – deyə məni qarşıladı. Əkməl yoldaş bu idi. Əkməl yoldaşla birinci kərə görüşmürdüm, onunla əskidən də tanış idim, otaqda özündən başqa iki-üç adamla bir xanım da var idi. Şifresiz yemək masasının ötəsinə, bərisinə atılan çəngəl-bıçaqla təncərənin⁸⁷ altında qalan borş, yeməyi təzə qurtarmış olduqlarını göstərirdi. Otaqda çox sayda mebel və sair görünmürdü. Mənim oturmağım üçün oradakılardan biri stulundan qalx-

⁸⁶Firqə - partiya

⁸⁷təncərənin altında -tavarın dibində

mağa məcbur oldu. Hal-əhval belə soruşmadan zarafata başladı. Bir ara gözü təcərəyə düşdü.

– Hə! – dedi, – istərsəniz, borşumuz hazırdır.

– Borş yemirəm, ikincisi varsa, gətir, – dedim.

– İkinci nədir, bazardan gələn təcərəyə atırsan, birinci də, ikinci də bir yerdə bişir vəssalam, – dedi.

Əkməl yoldaşın bu sözləri zarafatdan ziyadə həqiqət idi. O, otağı ilə, paltarı ilə, yeməyi ilə tam bir proletar, tam bir fəhlə müməssili idi.

Mən yeni əlifba məsələsini açdım, Axund Babayev ilə, Feyzulla Xacəyevlə görüşdüyümü söylədim, Maarif Komissarı müavinin fikir və səbəblərini də bildirdim. O yumruğu ilə yemək masasını şiddətlə döydü, az qaldı ki, təcərə çevrilsin.

– Eh! – dedi, bunlar da inqilabçı... proqram göydənmi enmiş, büdcəni allahmı hazırlamış, “proqram, büdcə” deyə-deyə yenə bir il keçirəcək...

Xeyli əsəbiləşmişdi; müavin yanında olsaydı, ehtimal, dava da edəcəkdi. Telefonla oranı, buranı axtardı, ancaq he-yif ki, onu tapa bilmədi.

– Onda, – dedi, – sabah Maarif Komissarlığına gedərsiniz, mən də sabah erkəndən telefonla tapşıraram, hər halda sizin təklifinizi qəbul edəcək... – dedi.

Mən evdən çıxarkən:

– Artıq yorğan döşəyim olsaydı, sizi bu gecə qonaq edərdim, – dedi.

Elmi şurada qərar. Ertəsi gün saat on birdə yenə Maarif Komissarlığına getdim. Müavin məni görüb gülərək:

– Zorla boynumuza qoydunuz, – dedi.

Anlaşılan bu idi ki, təklifimizlə razılaşmışdı. Təkrar əlavə etdi:

– Mən razıyam, ancaq məsələni Elmi Şuraya həvalə etdim, sizi gözləyirlər, buyurun, kiçik bir iclas edəcəklər, verdiyiniz qərarla mən də razıyam.

Məsələnin Elmi Şuraya həvalə edilməsi məni məmnun etmişdi, çünki Elmi Şuranın sədri Qazialim yoldaş əvvəlcə görüşdüyümüz zaman vəd etmişdi ki, məsələ Elmi Şuraya gələrsə, təklifi mütləq keçirəcək.

İclas açıldı. Bu iclasda Qazi Alim, professor Palivanov, ictimai tərbiyə müdiri, siyasi Maarif müdiri iştirak etdirdilər. Mənim qısa məruzəmi dinlədilər.

– Qəti təklifimiz? – dedilər. Mən bütün kurslarda həftədə iki saat olmaq üzrə yeni əlifba dərslərinin qoyulmasını təklif etdim. Professor Palivanov etiraz etdi:

– Hələ qəti qəbul olunmuş bir əlifba yoxdur. Bizim yeni əlifba layihə halındadır, Azərbaycan əlifbası da, bəlkə, dəyişəcək, qəti olmayan bir şeyi necə oxuda bilərik? Bu iş ancaq unifikasiyadan sonra ola bilər, – dedi.

Sədr bu etirazı qəbul etmədi:

– İstər bizim əlifbada, istərsə də Azərbaycan əlifbasında yalnız üç-dörd hərfdə dəyişiklik ola bilər. Buna görə məsələni təxirə salmaq lazım deyil.

Təklif səsə qoyuldu. Bu təklifin keçməsi üçün tək bir rəy çatmadı. Bütün kurslara sürətlə təmim⁸⁸ göndərilməsi ictimai tərbiyə müdiriyyətinə tapşırıldı.

Bu qərarın nəticəsi. Yuxarıda verilən qərarın nəticəsi – yeni əlifba lehinə olaraq çox böyükdür, çünki 1926-cı il iyul ayının əvvəllərindən avqust ayının on beşinə qədər bütün Özbəkistanda iki min ibtidai məktəb müəllimi yeni əlifba ilə savadlanacaqdı. Buna görə də Özbəkistan Cümhuriyyətinin yeni əlifbanın tətbiqi üçün atdığı bu addım ilk və

⁸⁸təmim - məlumat

böyük addımdır. Burada yeni əlifbaya aid rəsmi vəzifəm qurtarır. Oxucularımıza Özbəkistanın, ümumiyyətlə, Orta Asiyanın ən mühüm və tarixi şəhəri olan Səmərqənd şəhərinə aid qısaca tarixi məlumat vermədən keçmək istəmirəm. Tarixə başlamadan əvvəl Əski Şəhəri də bir dəfə dolaşaq.

Əski Şəhərdə bir cəvəlan⁸⁹. Oxucularımızı Orta Asiyanın bu ən gözəl şəhəri ilə tanış etmədən qayıtmaq istəmirəm. Bunun üçün Əski Şəhərdə gəzmək lazımdır.

Yolumuz əvvəl gördüyümüz “Bilim yurdu”nun yanından keçəcək. Ancaq Əski Şəhərə keçməzdən öncə bilim yurdunun arxasındakı “Gur-Əmir”i seyr etməliyik. “Gur-Əmir” məşhur cahangir Əmir Teymurun qəbridir. Təzə şəhərdən Əski Şəhərə gedərkən şimala baxan hündür piştağı ilə böyük günbəzi dərhal diqqəti cəlb edir. Əski minarələri xarab olmuş; zinətə o qədər zəngin deyil, süls yazısı ilə piştağ üzərinə yazılan yazılar çox gözəldir. Günbəzin altında yazılarla bəzənmiş 9 qəbir daşı var; bunların arasında ən mühümü Teymurun qəbri üzərinə qoyulan daşdır. Bu daş üzərində Teymurun nəslə haqqında yazılmışdır. Daşın Xətəndən gətirildiyi rəvayət olunur. Teymurun yanındakı qəbirlər Şahrux, Miranşah, Uluğbəyə – Teymur nəslinə aiddir.

Şərqə doğru irəliləyirik. Solda – Teymurun türbəsi qarşısında hal-hazırda qala halında olan əski Xan Sarayı yüksəlir.

Küçə kiçik bir meyil yapır. Ortadakı körpü Əski Şəhərlə Təzə Şəhərin hüdudunu təyin edir. Artıq Əski Şəhərə giririk, mənzərə dəyişir, küçələr daralır; küçənin hər iki tərəfindəki kiçik dükənlər, xalətlı, əmmaməli özbəklər, çay-

⁸⁹cəvəlan - gəzinti

xanalar, kababçılar Orta Asiyanın əski və tarixi şəhərlərinin ən əsas yerində gəzdiyimizi bildirirdi. Keçdiyimiz dar və əyri küçələr bizə Daşkəndi xatırladırdı. Orta Asiya şəhərləri, həmçinin İran şəhərləri, demək olar ki, eyni tərzdə tikilirdi; hamısında küçələr dar və əyri, binalar daha çox birmərtəbəli, həyətlər divarla əhatə olunurdu. Küçəyə pəncərə açmaq yasaqdır⁹⁰. Şəhər bağlarla əhatə olunmuşdu. Səmərqənd də belə idi. Geniş bir sahəni – 4629 desyatin ərazini əhatə edən, 6185 evli, 28 karvansaralı, 105 məscidli, 14 mədrəsəli bir şəhər idi. İndi biz bu şəhərin ən böyük və məşhur küçəsi ilə gedirik. Uzaqdan görünən minarələrə, piştağlara çatmaq üçün 15-20 dəqiqəlik yol getmək lazımdır. Nəhayət, solumuzdakı bir meydança, ətrafındakı yüksək piştağlı parlaq naxışlı üç mədrəsəsi ilə bizi qarşıladı. Bu meydança – Rigistan, ətrafındakı möhtəşəm binalar Uluğbəy, Şirdar, Tıllakar mədrəsələri idi. Yüz sajenlik⁹¹, kvadrat şəklindəki meydança üç tərəfindəki mədrəsələrlə dördüncü bir mədrəsəni andırırdı. Bunlardan Uluğbəy mədrəsəsi 1434-cü ildə Teymurun nəvəsi məşhur Uluğbəy tərəfindən inşa etdirilmiş, Səmərqəndin ən mühüm və tarixi binalarından biri idi. Fars şairlərindən məşhur Əbdürrəhman Cami bu mədrəsədə yaşamışdı. Öz atasını öldürən, Uluğbəyin oğlu Əbdüllətifin yarım il sonra edam edildiyi zaman kəsilmiş başı bu mədrəsənin piştağına asılmışdı. Uluğbəy mədrəsənin tam qarşısında olan Şirdar mədrəsəsi özbəklərin alçın qəbiləsinə mənsub Yalan-Tuş Bahadır tərəfindən 1619-cu ildə inşa etdirilmişdi. Böyük piştağı üzərindəki aslan rəsmi bu adı (Şirdar) almasına səbəb olmuşdu. Şirdar mədrəsəsi həm naxışları ilə, həm də yazıları ilə Orta Asiya incəsənətinin ən parlaq, ən gözəl bir nümunəsi idi. Bina

⁹⁰ yasaqdır - qadağandır

⁹¹ Sajenlik – ölçü vahidi

edilməsindən üç yüz il keçsə də, gözəlliyindən, təzəliyindən heç bir şey itirmədən par-par parıldamaqda idi. Bu iki mədrəsənin şimalındakı Tillakar mədrəsəsi də gözəllikdə, böyüklükdə sanki bunlarla yarışdı.

Tillakar mədrəsəsinin arxasından keçərək şimal-şərq istiqamətindəki küçə ilə yolumuza davam etdik. 15-20 dəqiqəlik bir məsafədə idik. Solumuza təsadüf edən meviz bazarı (kişmiş bazarı) xərmən-xərmən tolanan qara, sarı kişmişləri ilə diqqətimizi cəlb etmişdi. Böyük, uzun bir dəhlizin altındakı yığın-yığın çuvallara yerləşməyən kişmişlər yerə tökülmüş, təpələr təşkil etmişdi. Müxtəlif məmləkətlərə hər il bir milyon puddan artıq göndərilən kişmişlər bu bazardan gəlib keçirdi. Kişmiş bazarının arxasındakı böyük bir bina xarabaya dönmüş, dağıntısı ilə səyyahların diqqətini cəlb etməkdə idi. Bura Bibixanım məscidi idi, daha doğrusu, 1399-cu ildə Teymur tərəfindən inşa etdirilən camunun dağıntıları idi. Rəvayətə görə, bu binanın memarı hindli olmuşdur. 480 sütünü, altınlanmış pirinc qapıları var idi. Bina tamamilə xaraba halında idi; divarlarından bir qismi, günbəzi, tağı, minarəsi müxtəlif rəngli naxışları hələ də diqqəti cəlb etməkdədir.

Bibixanım məscidinin şərqindəki bağlar içində koma-koma binalar görünürdü. Yüksək, süslü piştağları, göylərə doğru yüksələn minarələri, göy qübbəsini andıran günbəzləri Orta Asiya tarixi abidələrinin ən gözəl, ən mühümlərindən olduqlarını xatırladırdı. Bunlardan biri Şah Zində idi. Bibi xanım məscidindən Şah Zindəyə qədər getmək üçün yenə on dəqiqəlik bir zaman sərf etmək lazım idi. Şah Zində məscid, türbə, xanəgah kimi müxtəlif binalardan ibarət abidələr toplusu idi.

Piştağın altından keçərək Əfrasiyab sırtına doğru yüksələn dar bir yolun iki tərəfinə Orta Asiya memarlıq sənəti-

nin, naxış sənətinin ən yüksək, ən canlı nümunələrindən olan on bir günbəzli bina görünürdü. Binaların axırına qədər getmək üçün 55 metrlik bir məsafə qət etmək, otuz yeddi kərpic pilləkən çıxmaq lazımdı. Yol (koridor) dairəvi bir salonla sonlanırdı. Sağa gedən, günbəzlər altından keçən ikinci dar bir yol Şah Zindənin qəbri yanındakı məscidlə bitirdi. Bu binaların hamısı da XVI-XVII əsrlərə, Teymur və Teymurilər dövrünə aid idi. 5-6 əsrlik həyata malik olan binalar qismən xarab olmuş, ancaq hələ də bakir, təzə kimi idi. Divarlar tamamilə müxtəlif rəngli qabarıq naxışlar, qabarıq yazılarla bəzədilmiş çinilərdən ibarət idi. Orta Asiyanın qızmar günəşi altında 5-6 əsr yaşayan çinilərin rəngi zərrə qədər solmamış, hələ gözləri qamaşdıracaq bir dərəcədə parıldamaqda idi. Farslara "Səmərqənd seyqəli ruyi zəminəsi" dedirdən bu binalar olduğu kimi, avropalılara "Səmərqənd-Orta Asiyanın Roması" deməyə məcbur edən də bu abidələr idi.

Səmərqəndə tarixi bir nəzər. Səmərqənd Türkünstanın ən Əski Şəhərlərindən biridir. Şəhərin əsasının kim tərəfindən və nə vaxt qoyulması tarixin dərin qaranlıqlarına gömülüb getmişdir. Bununla bağlı əlimizdə dəqiq bir məlumat yoxdur, olması da mümkün deyildir. Ancaq bu barədə bir neçə əfsanəvi rəvayətlər var.

Xalqın əfsanəvi rəvayətlərinə görə, şəhərin banisi farsların əfsanəvi padşahı Keykavus və yaxud türklərin əfsanəvi xaqanı Əfrasiyab idi. Buna görə şəhərin miladdan 3-4 min il əvvəl tikilmiş olduğu ehtimal olunur.

Şəhərə nə üçün Səmərqənd adının verilməsinə dair də əlimizdə qəti bir məlumat yoxdur. Rəvayətə görə, Samar adlı bir hökmdar tərəfindən inşa edildiyinə görə Səmərqənd (Samar şəhəri) adı verilmişdir. Bunlar, şübhəsiz, əfsanəvi rəvayətlərdir.

Səmərqəndə aid az-çox dəqiq məlumat hicri təqvimə ilə 328-ci ildən başlayır. Həmin il Səğdiyanın mərkəzi olan Səmərqənd məşhur İskəndər tərəfindən zəbt edilmişdi. İskəndər yerli hakimlərdən olan Səptamin ilə burada şiddətli müharibələr etmiş, qətlialmlar törətmişdi. Bu dövrlərdə Səmərqənd Soğdin mərkəzi və böyük şəhəri idi. Rumlar bu şəhərə "Maraqənd" deyirdilər. Şəhəron beş kilometrlik hasarla əhatə olunmuşdu. Bəzi rəvayətlərə görə, Səmərqənd şəhəri və yaxud onun bir qismi İskəndər tərəfindən inşa edilmişdi. Bu rəvayətin əsassız olduğuna şübhə yoxdur, çünki İskəndərin istilasını zamanı şəhər mövcud idi. İskəndərdən sonra Səmərqənd bir neçə əsr farslar ilə türklərin döyüş meydanı oldu. Burada buddizm və zərdüştilik bir-birilə uzun zaman çarpışdı. Ölkə gah farsların, gah türklərin əlinə keçdi. Miladın V əsrindən etibarən buralarda nəsturlilik yayılmağa başladı. Daha sonralar Səmərqənddə pesqoposluq təsis edildi.

VIII əsrin əvvəllərində Səmərqənd ərəblər tərəfindən zəbt və qarət edildi. Ərəblər burada bir neçə əsr qalmış, bir çox qənimətlər ələ keçirmişdilər. Qənimətlər arasında buddistlərə aid altın bütələr də var idi. İran padşahlarından Sasanı sülaləsinin son hökmdarı olan III Yəzd-Gürdün qızı da burada əsir edilmiş, hədiyyə olaraq Bağdada xəlifə Vəlidin ixtiyarına göndərilmişdi. O zamanlarda da Səmərqənd türklərin əlində idi. Ərəb salnaməçilərinin fikrincə, Səmərqənd ərəb komandiri Qütibə tərəfindən istila edildiyi dövrdən 2250 il əvvəl də mövcud idi. IX əsrdə Səmərqənd Samanilərin idarəsinə keçdi. Az zaman içində çox nüfuzlu böyük bir şəhər halını aldı. İslam tarixçilərinin verdiyi məlumata görə, bu dövrlərdə şəhərin ətrafı 12 fərsəx 72 kilometr uzunluğundakı bir hasarla əhatə olunmuşdu. Bir rəvayətə görə, şəhərin on iki darvazası, başqa bir rəvayətə görə sək-

kiz darvazası var idi. Hasarın içində ikinci bir qisim var idi, buna Şəhristan (İçəri Şəhər) adı verilirdi. Şəhər əhalisinin sayı 500000 nəfərə qədər artmışdı. Şəhər küçələri, əsasən, daş ilə döşənmişdi. Binalar indiki kimi palçıq və ağacdan tikilmişdi. Meydançalarda ağacdan hazırlanan heyvan heykəlləri var idi.

Şəhərin müxtəlif yerlərində ehsan vermək və əhaliyə pulsuz buzlu su dağıtmaq üçün hazırlanan 2000 yer var idi. Son dövrlərdə aparılan arxeoloji qazıntılara görə, Şəhristanın indiki Səmərqəndin şərqindəki “Əfrasiyabın” yerində olduğu təxmin edilir. Moğollar dövrünə qədər burada yaşayış var idi. Çingiz tərəfindən edilən təxribat və qətlam nəticəsində bu yer tamamilə xarabaya dönmüş, əhalisiz qalmışdı.

Xarici divarın qalıqlarındıya qədər “divari-qiyamət” adı ilə xaraba halında qalmışdır. Bu divar VIII əsrin ortalarında əsaslı surətdə təmir edilmişdi. Ətrafi qalalarla möhkəmləndirilmişdi.

Samanilərin süqutundan sonra XI əsrdə Qaraxanilər adı ilə təşəkkül tapan uyğurların idarəsinə keçən qaraxanilər az zaman içində səlcuqların muxtar bir əmirliyi halına düşmüşdü. Beləcə Səmərqənd səlcuqların hakimiyyəti altına düşdü. Səlcuqlardan sonra XII əsrdə xarəzmlərin idarəsinə keçdi. Bundan sonra Səmərqəndin bəxtsiz, qara günləri başlayır. Xarəzmlər hakimiyyətinin son dövrlərində Səmərqənddə üsyan oldu. Xarəzmlərin son hökmdarı olan Məhəmməd Xarəzmşah bu üsyanı yatırtmaq üçün böyük bir zülm və şiddət tətbiq etmişdi. 1212-ci ildəki bəzi məlumatlara görə, üsyanda 100000 adam, digər rəvayətə görə, 200000 adam tələf olmuşdu. Bu yolla qiyam və üsyan basdırılmış, şəhər isə yağmalanmış və qarət edilmişdi. Səmərqənd ən böyük zülm və qarəti Çingiz xanın zamanında gör-

dü. Çingizin və hücum və istilasını zamanı Səmərqənd böyük bir qüvvə ilə mühafizə edilirdi. Rəvayətə görə, şəhəri 110000 əsgər mühafizə edirdi. Bunlardan 60.000 türklər, 50.000 tacikləridi. Əsgəri qüvvə 20 fillə gücləndirilmişdi. Lakin bu qüvvə sel kimi axan Çingiz ordusunun qarşısında tab gətirə bilmədi. 1220-ci ilin mart ayında şəhər Çingiz tərəfindən zəbt edildi. Xalq tamamilə yağma və qarət edildiyi kimi, bu gözəl şəhər də xarabaya çevrildi. Mühafizə əsgərlərinin müharibədə sağ qalanlarından min nəfərə yaxını Şəhristandakı cümə məscidinə sığınmışdı. Bunlar da Çingiz xan tərəfindən tələf etdirildi, məscid yandırıldı. Şəhristan, içindəki saraylar ilə bərabər xarabaya çevrildi. Bir çox insanlar əsir götürüldü. Şəhərin zəbtindən bir il sonra aparılan hesablamalara görə, əhalinin əvvəlki miqdarının dördüdə birinə endiyi anlaşılmışdı. Səmərqəndin fəlakəti Çingizdən sonra da uzun zaman davam etdi. Çingiz sülaləsi zamanında meydana gələn qarışıqlıqlarda da yenə qarətlər, qətlialmlar davam etməkdə idi. Samanilərin süqutu ilə başlayan fəlakətlər Teymur dövrünə qədər davam etdi.

Teymur bir çox mübarizə və müharibələrdən sonra imperatorluğunu qurmuş, 1370-ci ildə Səmərqəndi paytaxt etmişdi. Teymur daxili asayişini bərqərar etdi. Şəhər tez bir zaman içində əvvəllər görmədiyi zinət və dəbdəbə ilə yəni Orta Asiyanın ən gözəl, ən möhtəşəm şəhəri halına salındı. Teymur qurduğu böyük imperatorluğun hər tərəfindən yağma və qarət nəticəsində gətirdiyi sərvətlə Səmərqəndi doldurmuşdu. Asiyanın müxtəlif tərəflərindən minlərlə memar, alim və sənətkarlar cəlb edilmişdi. Şəhərin ətrafı bağı-behişt, bağı-dilküçə, bağı-çinar kimi böyük və möhtəşəm bağlarla bəzəndi. Bu bağların hər biri Teymurun ailəsinə aid bir hadisə ilə bağlı idi. Bu dövrdə Səmərqəndin bütün Asiya, hətta Avropa ilə çox canlı ticarət əlaqələri var

idi. Çingiz xan və çingizilər dövründə xarabaya çevrilmiş şəhərin əhalisi Teymur zamanında 150.000 nəfərə qədər artdı. Avropalılardan Səmərqəndin Teymur dövrünə aid mükəmməl təsvirini verən Qastiliyə hökmdarı III Kinarixin Teymurun yanına göndərdiyi elçisidir. Burada bir məsələni unutmamalıyıq: Teymur dövründəki Səmərqəndin bütün sərvət və dəbdəbəsi hökmdar və saray ətrafına toplanan kübar siufin əlində idi, xalq isə kasıb vəziyyətdə yaşayırdı. Bu halı Teymurilərdən olan Ulugbəy zamanında yaşayan məşhur Əbdürrəhman Caminin “Əgər sərvət istərsən, Hindistana get, əgər mömün istərsən, Məkkəyə get, əgər onu da, bunu da görmək istəməzsən, Səmərqənddən çıxma” fikri isbat edir. Deməli, Cami o zamankı Səmərqənd əhalisinin müsəlmanlığından o qədər də məmnun deyildi. Teymurilər dövrü əsr yarım davam etdi. XIV əsrin axırlarında Türküstanda yenə qanlı hadisələr başladı. Hökumət mədəniləşmiş, zövq-cə, sənətcə incələşmiş şəhərlilərin əlindən çıxaraq Qıpçaq səhralarından axın edən köçəri özbəklərin əlinə keçdi. Bunların başlarında Çingiz nəslindən, Çuçi sülaləsindən olan Özbək xanın nəvəsi Şeybani dururdu. Şeybaninin başçılığı altında olan özbəklər 1499-cu ildə Səmərqəndi zəbt etdilər. Şeybanilərlə Teymurilər arasında, xüsusən də Teymurilərdən olan məşhur Babur ilə Şeybanilər arasında baş verən müharibələrdə yenə Səmərqənd böyük zərər gördü. Binaların bir hissəsi dağıdıldı. Səmərqənd yavaş-yavaş əvvəlki əhəmiyyətini itirməyə başladı. Özbəklər əvvəlcə paytaxtı Səmərqənddən Buxaraya köçürmüşdilər. Sonra Özbək dövləti üç hissəyə parçalandı, Fərqanə və Xivə Buxaradan ayrıldı, Türküstanın bir hissəsində müstəqil Əfqanıstan hökuməti təşəkkül tapdı. Səmərqənd Buxaranın bir vilayəti kimi qalmışdı. Siyasi və elmi mərkəz də Buxaraya keçmişdi; ancaq Teymurilər dövründə yetişən böyük alimlər, şairlər ar-

tıq yetişmirdi. Buxara mədrəsələri kimi Səmərqənd mədrəsələri də tənbaşxana halını almış, yalan və mövhumat ocağı olmuşdu. Bu hal XIX əsrin ortalarına qədər davam etdi. 2 may 1888-ci ildə bura general Qaufmanın başçılıq etdiyi çar ordusu tərəfindən zəbt edildi. 18 iyun 1868-ci ildə general Qaufman ilə Buxara əmiri arasında bağlanan sülh müqaviləsi əsasında Səmərqəndlə bərabər Kəttə-Qorğansəhəri də tamamilə rusların əlinə keçmişdi. Eyni tarixdə Səmərqənd okruqu⁹² təşkil edildi. Buraya ilik dəfə Abramav vali təyin edilmişdi. O gündən etibarən Əski Şəhərin qərbindəki Yeni Şəhərin tikintisinə başlandı. Səmərqəndin coğrafi və iqtisadi əhəmiyyətinə görə, Yeni Şəhər sürətlə böyüdü, təqribən yarım əsr ərzində Yeni Şəhərdə olan evlərin miqdarı 1500-ə çatdı. Yeni Şəhər dövrün son tələblərinə uyğun olaraq tikilmişdi. Yeni Şəhərin küçələri geniş, hifzü-sihhənin⁹³ tələblərinə müvafiq bağlar ilə bəzənmişdi. Xəstəxana, ambulatoriya, əczaxana, qız və oğlan gimnaziyası, bağçaçılıq, üzümçülük, şərəbçilik məktəbləri, bir çox bank şöbələri, nəqliyyat kontoraları, ticarət firmaları, gömrükxanalar, otellər, klublar, kitabxanalar, teatr binaları və sair elmi və mədəni müəssisələrin hamısı bu şəhərdə idi. Bunların hamısı avropalı çinovniklərə və tüccar ünsürlərə məxsus idi. Yerli zəhmətkeş xalq bunlardan istifadə edə bilmirdi. Yerli əhalinin uşaqları Əski Şəhərdəki qaranlıq məktəblərin rütubətli guşələrində çürüməkdə, mədrəsələri isə hələ cənnət, cəhənnəm, huri və qılmanları tədqiqi ilə məşğul olmaqda idi. Onların yaxınlıqdakı şəhərdə nələr olduğundan xəbəri yox idi.

Böyük Oktyabr inqilabı bunların hamısını alt-üst edərək xalqın müqəddəratını özünə tapşırırdı.

⁹² okruqu - Vilayət

⁹³ hifzü-sihhənin - səhhəti qoruma və xəstəliklərin qarşısını alma üsullarından bəhs edən tibb elmi

1924-cü ildə Türkünstan Cümhuriyyətinin yerində Özbəkistan, Türkmənistan, Qırğızıstan, Tacikistan, Qaraqalpaq Cümhuriyyətləri təşkil edildi. Özbəkistan Cümhuriyyəti Səmərqəndə köçdü. Bu tarixdən etibarən Səmərqəndin çox mühüm bir dövrü, tarixi bir dövrü başlamış oldu. Çox yaxın bir gələcəkdə çox mühüm əhəmiyyətə malik böyük, gözəl bir şəhər olacağı ümid edilməkdə idi.

SON SÖZ

TÜRKÜSTANDA İSTİFADƏ EDİLƏN MÜXTƏLİF ƏLİFBALAR VƏ ONLARA TARİXİ BİR NƏZƏR.

Tokio və yaxud Orxon hərfliəri. Türküstanda yazı sənəti qədim zamanlardan meydana gəlmişdir, ancaq orada yaşayan xalqlar müxtəlif yazılardan istifadə etmişdir. Bunlardan indiyə qədər kəşf olunanları şimaldakı Yenisey əlifbası ilə cənubdakı Soğdi və Xarəzmi adları verilən əlifbalardır. Bunlardan Yenisey əlifbasının Türküstanın hansı ərazilərinə qədər intişar etdiyinə dair dəqiq bir məlumat yoxdur. Soğdi əlifbası ilə Xarəzm əlifbasının VI-VII əsrlərdə Soğd (indiki Səmərqənd) və Xarəzm (indiki Xivə) ətraflarında işlədilməsinə dair bəzi sənədlər tapılmışdır. Yuxarıda göstərilən üç əlifbanın Türküstan mədəniyyətindəki rolu o qədər də mühüm deyil. Çünki hələ bu əlifba ilə yazılmış mühüm əsərlər aşkar edilməmişdir.

Türküstanda ərəb hürufatının intişarına qədər yenə iki cür əlifba istemal edilmişdi. Bunlardan biri *Tokio* və yaxud *Orxon* əlifbası, ikincisi isə *uyğur* əlifbası idi.

Bunlardan birincisi VI əsrdə, Altay dağlarından Türküstana gələn türklər – çinlilərin tələffüzünə görə “tokiolar” vasitəsilə gəlmişdi. Bu hürufatın varlığı ilə şəklinə aid bizə müfəssəl məlumat verən Orxon çayı kənarında tapılan abidələr üzərindəki yazılardır.

Bu əlifbanın hansı ərazilərə qədər intişar etdiyini anlamaq üçün Tokio dövlətinin hökmran olduğu yerləri gözdən keçirmək lazımdır. Tokioların ilk zühuru VI əsrin birinci yarısından başlayır. Bu əsrlərdə bir çox türk xalqları birlə-

şərak bir el (qövm) təşkil etmişlər və bir hökumət meydana gətirmişlər. Bunlar yavaş-yavaş böyüyərək qonşularında olan tayfaları da öz idarələri altına aldılar. Məsələn, 552-554-cü illərdə çöçənləri sıxışdırdılar, şiddətli müharibələr nəticəsində Asiyanın bütün şimalı ilə Kaşğar ölkəsini istilə etdilər. Ondan sonra çöçənləri tam məğlub edərək cənubi Türküstana daxil olmağa başladılar.

557-ci ildə Yaqsart (Ceyhun-Sırdərya) nəhrini keçərək, o zamanlarda İranda hökm sürən Sasanilər sülaləsilə qarşılıqlı münasibətə girdilər.

Bu qısa tarixi məlumat Tokio yazısının nə zaman və haralara qədər yayıldığına dair təsəvvür yarada bilər. Bununla bərabər, Tokio hərflərinin Yenisey tərəflərdə, Şimali Moğolustanda, Orxon çayı sahillərində, Moğolustanın şərqində, şərqİ Türküstanda (Turfan ətrafında, indiki Ölya-ata) tərəflərdə yayıldığına dair sənədlər vardır. Bu yazının nə vaxt və hansı türk qəbiləsi tərəfindən icad edildiyi də qəti surətdə məlum deyildir, ancaq əldə olan bəzi sənədlərə görə VIII əsrin axırlarına qədər işləndiyi təxmin edilməkdədir. Sonrakı əsrlərdə o öz mövqeyini uyğur hərflərinə verir.

Uyğur hərfləri. Uyğur yazısı Türküstana nəsturlər vasitəsilə gəlmişdir. Bu yazının tarixi və yayıldığı ərazilər haqqında təsəvvür yaratmaq üçün nəsturlərə dair qısaca məlumat verməyi vacib hesab edirəm.

Xristianlığın zühurundan hələ çox keçməmiş bu din içərisində bir neçə məzhəblər meydana gəlmişdi. Müxtəlif məzhəblərdə olanlar bir-birinə düşmən nəzərlə baxırdılar. Bu zamanlar Suriya ərazisi Roma imperatorluğunun idarəsi altında idi. Bu imperatorluğun rəsmi məzhəbi ortodoksluq idi. Ona görə Suriyada meydana gələn nəsturi məzhəbini qəbul edənləri şiddətli surətdə sıxışdırmağa başlamışdılar. Roma imperatorluğunun zülm və təzyiqindən bezmiş nəstu-

rilər İran və Türküstan tərəflərinə qaçmağa məcbur oldular. Onlar getdikləri yerlərdə xristian dini və nəsturilik məzhəbini yaymağa çalışırdılar. Nəsturilər III əsrə qədər Türküstanda xeyli çoxalmış, din və ticarət sahəsində mühüm işlər görməyə başlamışdılar. Məsələn, 334-cü ildə Xorasanın mərkəzi olan Mərv şəhərində bir yepiskopluq təsis etdilər, təqribən bir əsr sonra – 420-ci ildə bu yepiskopluq mitropolitiliyə çevrildi. 503-cü ildə Səmərqənd və Hirat⁹⁴ şəhərlərində də yepiskopluq təsis etdilər. VIII əsrdə Qara Quruma qədər xristian məmurları göndərmişdilər. 1000-ci ildə Gəbidə yaşayan Qarayıt türklər ixristianlıq-nəsturiliyi qəbul etmişdilər. XIII əsrdə moğolların bir qismi nəsturiliyi qəbul etmişdi, bir qismi isə buddizm dininə sitayiş edirdi. XIV əsrdə Orta Asiyada olan xristianlıq-nəsturilik öz mövqeyini eyni mənbədən gələn islam dininə verməyə məcbur oldu. Beləliklə, uyğur hərflərinin nə vaxt icad edildiyini dəqiq təyin etmək müşkül olsa da, əldə edilən bəzi sənədlərə görə 424-451-ci illərdə Orta Asiyada istifadə edildiyi məlumdur. IV əsrdə uyğurlar və qırğızlar uyğur yazısı ilə bərabər Orxon yazısında istifadə edirdilər. V əsrdə bu yazı uyğurlar arasında geniş yayılmış və məşhurluq qazanmışdı.

Ərəb hərfləri uyğur hərflərini asanlıqla, tez bir zamanda sıxışdırma bilmədi. Türklər islam dinini qəbul etdikdən sonra da bu hərfləri uzun zaman mühafizə etdilər. X-XII əsrlərdə Şərqi Türküstan və Yeddi Su məmləkətlərində dövlət quran Xaqaniyyə (Qaraxanilər) dövlətinin rəsmi və idarə işləri uyğur əlifbası ilə yazılırdı. XIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq XIV əsrin ikinci yarısına – 1370-ci ilə qədər davam edən moğollar dövründə də uyğur əlifbası öz əhəmiyyətini itirməmişdi. Çingizin hakimiyyəti dövründə də

⁹⁴Hirat - Herat

katiblik vəzifəsini icra edənlər uyğurlar və uyğur yazısını bilən adamlar idi. Rəsmi sənədlər uyğur əlifbası ilə yazılırdı, hətta moğolların Elxanilər adı ilə Azərbaycanda təşkil etdikləri hökumət zamanında da rəsmi sənədlər, sikkələr üzərindəki yazılar uyğur hərflərilə yazılırdı. XIV əsrdə Orta Asiyada ərəb əlifbası ilə bərabər uyğur əlifbası da işlədilir-di. 1370-ci ildən 1504-cü ilə qədər Orta Asiyada hakimiyyətə olan Teymurilər dövründə də uyğur əlifbası tamamilə unudulmamışdı. Teymurilərdən Baburun atası Ömər-Şeyx zamanında (1426-cı ildə) verilən yarlıqlardan (fərman) bir qismi uyğur əlifbası ilə yazılırdı. Cığatay ədəbiyyatına aid olan və XV əsrlərdə yazılan “Meracnamə”, “Təzkireyi-Övliya” və “Bəxtiyarnamə” kimi əsərlər də uyğur əlifbası ilə yazılmışdı.

Uyğur əlifbası Qərbi Türküstanda nisbətən Şərqi Türküstanda daha öncə yayılmış və daha çox yaşaya bilməmişdir. Şərqi Türküstanda bu əlifba ilə yazılaraq bizə qədər gəlib çatmış ən mühüm əsər 462-ci il hicri tarixində yazılan “Qutadqu bilik” kitabıdır. Şərqi Türküstandakı müsəlman türklər islam dininin təsiri altında hal-hazırda bu əlifbanı unutmuşlar, ancaq sarı uyğurlar bu əlifba əvəzinə Tibet əlifbasına keçmiş, qalmuqlar ilə moğollar uyğur əlifbasını bir az dəyişdirərək indiyə qədər mühafizə etməkdədirlər.

Uyğur əlifbası Altun Orda dövlətində də uzun zaman işlənməmişdir və əldə olan bəzi sənədlərə görə, XVIII əsrin əvvəllərinə qədər bu ərazilərdə işlədilmişdir.

Ərəb hərfləri. Orta Asiyaya, uyğur əlifbasından sonra daxil olan və ən çox yaşayan əlifba ərəb əlifbasıdır. Ərəb əlifbasının buralara nə vaxtdan etibarən gəlməyə başladığını anlamaq üçün yenə tarixə müraciət etməliyik.

630-cu ildə Qadsiyədə ərəblərlə iranlılar arasındakı məşhur müharibədə ərəblər qazandıqları müvəffəqiyyətdən

sonra sürətlə irəlilədilər, az zaman içərisində İrani tamamilə zəbt etdilər. O zamanlarda Sasani sülaləsindən olan İran şahı III Yəzd-Gürd türklərin yardımı ilə müharibəyə davam edə biləcəyinə ümid edərək Türküstandakı Mərv şəhərinə qaçmış, ancaq 651-ci ildə orada edam edilmişdi. Yəzd-Gürdü təqib edən ərəb ordusu Xorasan, Mərv şəhərlərini işğal etdi, Bəlx isə tamamilə xarabazara çevirdi. Bundan sonra Oqs (Amudərya) ilə Yaqsart (Sirdarya) arasındakı ərazilərə daxil oldu. Buraya ərəblər tərəfindən “Eynunnəhreyn”⁹⁵ – iki çay arası adı verilmişdi. Ərəblərin Türküstana olan ilk hücumları qarət və yağma mahiyyəti daşıyırdı, ərəblər buralarda çox böyük qənimətlər ələ keçirdilər. Ərəb hakimiyyəti Orta Asiyada əsaslı surətdə daha sonralar möhkəmləndi. 704-cü ildə Qütəybə məşhur Həccac tərəfindən Xorasanə vali təyin edildi. O zamanlar Bilkənd, Buxara və Səmərqənd ətrafı müstəqillik uğrunda ərəb hakimiyyətinə qarşı üsyan etmişdilər. Qütəybə bu üsyanı yatırtmaq üçün yerli xalqla amansız müharibəyə girmişdi. Qütəybənin ordusunda əsgərlərin sayı 40.000-dən artıq deyildi, bununla bərabər öz hiyləgər siyasəti nəticəsində üsyanı yatırtdı, ancaq təkcə bununla kifayətlənmədi, Xarəzm, Kaş (Şəhri-Səbz), Nəxşəb (Qarşi) şəhərlərini, Fərqanə ölkəsini də zəbt etdi. Hətta Terəkdanı⁹⁶ keçərək Şərqi Türküstana – indiki Qaşqar tərəflərə doğru irəlilədi. Qütəybənin bu qələbəsi İslam dininin lehinə olaraq çox əhəmiyyətli idi. O zamana qədər yerli xalqın sitayiş etdiyi buddizm və zərdüştilik dinlərini məhv etməyə başladı. Bundan sonra islam dini yalnız hakim bir din olaraq qalmadı, qədim buddizm və zərdüştilik mədəniyyəti

⁹⁵ Eynunnəhreyn - İndiki Mavəənnəhrin adı

⁹⁶ Terəkdan - Fərqanə ilə Şərqi Türküstan arasında olan dağ keçididir. Qutaylar bu yola cənub yolu mənasında olaraq “Terəkdanı” deyirdilər.

yəti yerinə islam mədəniyyətini yerləşdirmək üçün böyük bir amil oldu.

Ərəblər Mavərənnəhri tamamilə işğal etdikdən sonra ərəb dini və mədəniyyətini yaymaq üçün ciddi tədbirlər görməyə başladılar: zərdüş, buddizm və nəsturi məbədlərinin çoxunu dərhal məscidə çevirdilər. Səmərqənd, Buxara və sair böyük şəhərlərdə yenidən məscidlər tikdirdilər. Xalqı məscidlərə gəlməyə məcbur etməyə başladılar, hətta o zamanlarda məscidə gələnlərə pul da verirdilər. Mərv, Buxara əhalisi öz evlərinin yarısını ərəblərə verməyə məcbur edilmişdilər, Səmərqəndin evləri isə tamamilə boşaltdıraraq ərəblərə verilmişdi. Qarətlər, təzyiqlər çox şiddətli idi. Tətbiq edilən inzibati qanunlara dözmək mümkün olmurdu. Bu qədər şiddət və təzyiq etsələr də, islam dinini qolay-qolay qəbul etdirə bilmirdilər. Qədim din tərəfdarlarının üzərinə yüklənən bu yeni dinlərlə mübarizə gah sönür, gah yenidən fişqırır. Bu amansız mübarizə əsrlərcə davam etdi. Qütəybə öz şiddətilə yalnız yerli xalqı deyil, öz əsgərlərini də yormuşdu. Ərəblərin xeyrinə bu qədər fəaliyyət göstərən Qütəybə, deyəsən, öz ordusunun da məhəbbətini qazana bilməmişdi, çünki onun 715-ci ildə taxta çıxan xəlifə Süleymana qarşı qaldırmaq istədiyi üsyan müvəffəqiyyətsizliklə nəticələndi, özü isə edam edildi.

Bu tarixlərdə Cənubi Türkünstanı ərəb xilafətinin bir müstəmləkəsi, mərkəzi Mərv şəhəri olan Xorasan əyalətinin bir qismi halında görürük. Bununla bərabər, Orta Asiyanın ərəb təbəəliyinə girməsi hələ tamamilə qurtarmamışdı. Qütəybənin vəfatından sonra yerli sülalədən olan Samanilərin zühuruna (875-ci il) qədər keçən zamanlar dini, siyasi, tarixi mübarizələrlə doludur. Bu zamanlarda qiyamların, qarətlərin, qarışıqlıqların ardı-arası kəsilmirdi. Buralarda yağma ilə ələ keçirilən sərvətlərə xəlifə tərəfindən təyin

edilən valilərin dətəmahı düşürdü. Bu müstəmləkənin mərkəzdən uzaq olması valilərin istiqlala meyil etməsinə səbəb olurdu. Yerli xalqın ruhundakı cəngavərlik ərəb hakimiyyətinə boyun əyməyə mane olurdu. Buna görə də ixtilatsız, iğtişəssiz bir gün olmazdı. Öz əcəli ilə ölən valilər də çox az idi.

Ərəb istilasına qarşı iğtişəşlarda şimalda yaşayan, hələ müstəqil yaşamaqda olan türk xalqları da çox yaxından iştirak edirdilər. O zamanlar Türkünstanın şimal hissəsi Qərbi Tokioların əlində idi. Ərəblər bunlarla da şiddətli və davamlı müharibələr etməyə məcbur oldular, tezliklə qəti qələbələrini qazana bilmədilər hətta Qütəybə həyatda ikən Tokiolar bir neçə dəfə Soqdiyanı (indiki Səmərqənd ətrafı) Zəbt etmiş, Dəmirqapıya qədər irəliləmişdilər. Nəhayət, ərəblər uzun sürən müharibələrdən sonra 737-ci ildə Tokioları darmadağın etdilər. Qıtaylar bu fürsətdən istifadə edərək Türkünstana girməyə çalışdılar. 751-ci ildə ərəblərlə Şimali Türkünstanın böyük bir qismi ərəblərin idarəsi altına düşdü, Samanilərin zühuruna (875-ci il) qədər bilavasitə ərəblər tərəfindən bir müstəmləkə halında idarə olundu.

Yuxarıda göstərdiyimiz bu qısa tarixi məlumat ərəb hürufatının Türkünstana nə vaxtdan etibarən və nə surətlə girmiş olduğuna dair qəti bir fikir verə bilər, ancaq o dövrlərdə hələ zamanımızda intişar etdiyi sahələrə qədər yayılmamışdı. Onun bugünkü intişar etdiyi sahələri işğal etməsi son zamanlara qədər daha təcridi surətdə davam etdi. Ərəblərdən sonra hakimiyyətə gələn Samanilər, Qəznəvilər, Qaraxanilər, Səlcuqilər, Xarəzmilər sülalələri də bu əlifbanın yayılmasına yardım etdilər, çünki bunların mənşəcə ərəb olmasalar da, ərəb dininin təsiri altında mənən tamamilə ərəbləşmişdilər, ərəb dinini, ərəb mədəniyyətini Türkünstanda təbliğ etməkdə ərəblərdən çox çalışdılar. Bununla bəra-

bər, ərəb əlifbası uzun müddət uyğur əlifbası ilə mübarizə aparmağa məcbur olmuş, nəhayət, onu aradan qaldırmış və tamamilə unutturmuşdu. Beləcə VII əsrin əvvəllərindən etibarən Orta Asiyaya daxil olmuş, tədricən yayılmış ərəb əlifbası 1905-ci ilə qədər asudə bir halda yaşamışdı, ancaq bu tarixdən etibarən Orta Asiyada meydana gələn intibah nəticəsində haqlı etirazlarla üzləşdi, bir çox elmi qilü-qallara səbəb oldu. Oktyabr inqilabından sonra daha şiddətli, daha canlı etirazlar qarşısında qaldı, nəhayət, 1924-cü il oktyabrın əvvəllərində yeni əlifba ilə bağlı nümayəndə heyətinin Türkünstanə gəlməsi ilə sarsıldı. 1926-cı ildə Türköloji Qurultay ona şiddətli və son zərbəni endirdi, o artıq həyatının son anlarını yaşamaqdadır. Onun nə vaxt tamamilə unudulacağını indidən təyin etmək çətindir. Bu tarixin işidir, ancaq bizim deyə biləcəyimiz bir şey vardır: o bir daha dirilə bilməyəcək, bundan sonra ömrünü yaşayan mətbuat dünyasında, mətbəələr aləmində deyil, arxivlər istirahətghında keçirəcəkdir”.

“**Xatimə**” sərlohvəsi altında verdiyimiz bu qısa məlumatla yalnız Orta Asiya yazı mədəniyyətini xülasə etmədik, eyni zamanda bütün türk-tatar qövmlərinin⁹⁷ də yazı mədəniyyətlərinin əsas xüsusiyyətlərini göstərmiş olduq. İndi yeni əlifba yolundakı təşəbbüslərimizin nəticələrini gözdən keçirməklə əsərimizə son verəcəyik.

Nəticə. Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsi öz təşəbbüslərini təkmilləşdirmək üçün yenə mühüm bir vəzifə qarşısında idi. Yeni əlifbaya keçmək istəyən türk-tatar xalqlarının əlifbalarını birləşdirmək lazım idi. Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızistan, Başqırdistan, Dağıstan kimi müxtəlif cümhuriyyətlərdən yeni əlifba layihələri göndərilmişdi. Bu

⁹⁷ türk-tatar qövmlərinin – Türk xalqlarının

layihələr arasında mühüm fərqlər vardı. Komitə yanındakı elmi mərkəz layihələri gözdən keçirərək bütün cümhuriyyətləri razı salabiləcək bir layihə hazırladı, bunu təsdiq etdirmək üçün 1927-ci il iyunun 3-də yenə bir qurultay təşkil edildi. Bu qurultaya yeni əlifbanı rəsmən qəbul edən və yaxud qəbul etməyə razı olduqlarını bildirən cümhuriyyətlərdən nümayəndələr dəvət edilmişdi. Bundan başqa, Rusiya Şuralar Cümhuriyyətinə daxil olan bəzi muxtar cümhuriyyətlərindən də nümayəndələr gəlmişdi. Bəzi azsaylı xalqlar adından Moskvada azlıqda olan xalqların mərkəzi idarəsindən gələn nümayəndələr də iştirak edirdi. Bu qurultaya unifikasiya (əlifbaları birləşdirəcək) qurultayı adı verildi. Qurultay müzakirəyə başladı. Müzakirə kifayət qədər hərarətli münaqişələrlə bir neçə gün davam etdi. Nəticədə bütün türk-tatar xalqları üçün ümumi bir əlifba qəbul edildi. Qurultayın qərarına görə, əskidən Azərbaycanda qəbul edilən əlifbanın bir neçə hərfini dəyişdirmək lazım gəldi. Komitə, təbii olaraq, bu dəyişikliyə razı oldu. Beləcə yeni əlifba ikinci bir dövrəsini də keçirdi. Bütün türk-tatar qövmləri arasındakı yeni əlifbanın yaranma tarixi və şəkli, yuxarıda göstərdiyimiz kimi, 1927-ci il iyun ayının 6-da qərarlaşdı. Bundan sonra 1927-ci ildə müxtəlif cümhuriyyətlər yeni əlifbaya keçmək haqqında dekretlər qəbul etdilər. Dərhal əməli çarələrə girişdilər. Şuralar daxilindəki bu fəaliyyət Şuralar xaricindəki türklər arasında da təsirsiz qalmadı. Anadolu türkləri də bu məsələni bütün ciddiyyətilə müzakirə etdilər, Mustafa Kamal hökuməti 1928-ci il kanun əvvəl⁹⁸ ayına qədər bütün məktəb və mətbuatı yeni əlifbaya keçirmək haqqında bir qanun qəbul etdi. İslam şərqinin ən mühüm dövlətlərindən olan Əfqanıstan və İran hökumətləri

⁹⁸kanun əvvəl - Dekabr ayı

də bu məsələ üzərində çalışmaqda və bəzi tədbirlər həyata keçirməkdədirlər. Bu yaxın zamanlarda onların da yeni yeni əlifbaya keçəcəyi qəti kimi görünməkdədir. Yeni əlifbanın hal-hazırda yayıldığı ərazi haqqında qəti bir məlumat vermək üçün yeni əlifbanı rəsmən qəbul edən cümhuriyyətlərin siyahısını gözdən keçirmək, hər halda, faydasız olmaz. Burada əvvəlcə Şuralar İttifaqına daxil olan cümhuriyyətləri, Rusiya Sosialist Federativ Şura Cümhuriyyətinə daxil olan cümhuriyyətləri göstərməyi müvafiq görürük:

Cümhuriyyətlər	Ümumi nüfus	Təşkil edildiyi tarix	Türklərin nisbəti
Azərbaycan Cümhuriyyəti	2080818	27 aprel 1920	66, 5
Türkmənistan	991252	27 oktyabr 1924	77, 9
Özbəkistan	4447555	27 oktyabr 1924	72, 6
Tacikistan Cümhuriyyəti	827443	14 oktyabr 1924	65, 1

Bunlardan başqa Rusiya Şuralar Cümhuriyyətinə daxil olan yeni əlifbanı qəbul edən və yaxud rəsmən qəbul etmək üzrə olanlardan ən əsasları aşağıdakılardır:

Qazaxıstan cümhuriyyəti	6491732	20 avqust 1920	59.6 qazax
Qırğızıstan	998115	10 noyabr 1926	66.6 qırğız
Başqırdlar	2694924	20 mart 1919	23.7 başqırd
Tatar	2594008	27 avqust 1920	48.3 tatar
Oyrat (Altay kişi)	49764	1 iyul 1927	35.3 oyrat
Qaraçaylar	64623	15 iyul 1926	81.3 qaraçay
Kırım	714081	19 oktyabr 1921	25.1 tatar
Dağıstan	778078	20 yanvar 1921	61.8 Dağıstan xalqları
Çeçenlər	891886	1 yanvar 1920	64 çeçenlər
İnquşlar	75141	7 iyun 1924	23.1 inquşlar
Adikilər	141171	27 iyun 1924	44.5 çərkəz
Osetinlər	152425	7 iyun 1924	42.4 osetin

Qabardin və Bolqar	204000	1 iyul 1921	60 qabardin, 16.3 bolqar
--------------------	--------	-------------	--------------------------

Bu göstərilən cümhuriyyətlərdən bir çoxu rəsmi surətdə yeni əlifbaya keçmiş və bir qismi də keçmək üzrədir.

Bunlardan başqa Sibirdə olan bir çox xırda cümhuriyyət və muxtar əyalətlərdə əqəliyyətdə olan türk-tatar xalqları şura hökumətinin qərarı ilə yeni əlifbaya keçməlidirlər. Bu xüsusda hələ qəti məlumata malik olmadığımızdan təfəsilatə ehtiyac duymadıq. Bunlar Şuralar İttifaqı daxilində olan türk-tatar və sair xalqlardır, bunlardan başqa Şuralar xaricində qalan və ərəb əlifbası ilə yazıb oxuyan xalqlardan Anadolu türklərilə Çində olan türklər də qəti surətdə yeni əlifbaya keçmişlər. İran və Əfqanıstanda yaşayan fars və əfqanların da yeni əlifbaya keçəcəkləri gözlənməkdədir. Bir də Gürcüstan və Ermənistan daxilində olan türklər ilə Naxçıvan muxtar əyalətini də qəti surətdə yeni əlifbaya keçənlərdən hesab etməlidir. Deməli, Azərbaycanda ilk olaraq Mirzə F. Axundov ilə başlayan yeni əlifba fikri böyük inqilab nəticəsində yenə Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin fəal təşəbbüsü ilə həyata keçirildi. Komitə təşəkkülü isə Səmədağanın müxtəlif türk-tatar və sair millətlərdən mürəkkəb olan I Türkoloji Qurultayı üçün yeganə amil və səbəb oldu. Bu qurultay Şərqlə aləmindəki mədəni inqilabın ən mühümü olan əlifba inqilabının rəsmi surətdə təməl və əsasını qoymuş olduğu kimi, əsrlərlə ərəb əlifbasının müşkülətində əzilən xalqlar ilə əlifbadan məhrum olan bir çox ibtidai halda yaşayan xalqlar üçün elmi, fənni əsaslar üzərində qurulan bir əlifba verdi. Bu surətlə yoldaş Ağamalıoğlunun əvvəlcə xəyali arzu kimi görünən və daima təkrar etdiyi “bu əlifba bütün şərqlin elmi və mədəni əlifbası olacaq” sözü bir həqiqət oldu. Şərqlə xalqları böyük inqilabını həyata keçirmiş, bununla da siyasi və mədəni inqilablarını ikmal etmiş oldular.

XALİD SƏİD XOCAYEV

Bütün ömrünü pedaqoji və elmi işə həsr edən, milliyətcə özbək olan Xalid Səid Xocayev 1934-cü ildə SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialının Dil, Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutunda müqavilə ilə işə qəbul edilmişdir. Lakin az sonra o, daimi işçi kimi qəbul olması üçün ərizə ilə müraciət edir. Türkologiya elminin inkişafındakı, xüsusən latın əlifbasının türk respublikalarında yayılmasındakı xidmətləri, özbək gənclərinin Bakıda ali və orta məktəblərində təhsil almalarına yaxından köməkliyi nəzərə alınaraq ərizəsi müsbət qarşılır. Aylıq məvacibinin 300 manat olmaq şərti ilə I dərəcəli işçi kimi əmri verilir. Həmin vaxta qədər X.S. Xocayevin gördüyü xeyli işləri hamıya məlum idi. Elə bunları da əsas götürərək bir il sonra professor Bəkir Çobanzadə İnstitutun direktoru A.R.Zifeldt-Simunyaqiyə (milliyətcə eston) yazılı müraciət edir. O, 1935-ci il dekabrın 2-də yazdığı məktubunda bildirir ki, “X.S.Xocayev ixtisaslı linqvist Şərqişünaslardan biridir. O, təkcə türk dillərini deyil, ərəb, fars, rus dillərini də gözəl bilir”. Onun on dörd elmi əsəri vardır. Mahmud Kaşğarlının məşhur “Divani lüğət-it-türk”ünü tərcümə etmişdir. Bunları diqqətə alıb müdafiə etmədən “Türk dilinin sintaksisi” monoqrafiyasına görə ona filologiya elmləri namizədi adı və dosent elmi dərəcəsi verilsin. Lakin bu yüksəlişin sonluğu o qədər də uzun olmur. Cəmi iki il yarım ... sonra isə...

Türkologiya elmi sahəsində aparılan tədqiqatlarda X.S. Xocayevin adı digər məşhur türkoloqlarla – XX əsrin burulğanlarla dolu tarixində milli-mənəvi irsi qoruyub saxlayan, həmçinin mütərəqqi fikirlərlə yeni inkişaf yoluna qədəm qo-

yan alimlərlə bir sırada və ilk səhifədədir. Xalid Səid bu tarixi missiyaya 1910-1917-ci illərdə “Sədai-Türküstan”, Kırmda İsmayıl bəy Qaspiralının “Tərcüman” qəzetlərində dərc etdirdiyi məqalələrlə, yenilikçi fikir və ideyaları ilə yol başlamışdı. Həmin dövrlər Xalid Səidin İstanbulda təhsil aldığı illərə təsadüf edir.

Xalid Səid Xocayevin həyat yoluna, elmi fəaliyyətinə nəzər yetirək: Türküstanda doğulduğu bir qışlaqdan (Daşkənd şəhərinin 40 kilometrliyindəki Çircik çayının sahilində yerləşən Koçkurqan qışlağı) xəyalındakı arzularının sevdasına qoşulub İstanbula elm dalınca getmişdi. O vaxtacı Xocayevlər ailəsində doğulan beş qardaşın ortancılı Xalid Səid əvvəl mollaxana adlandırılan kənd ibtidai məktəbində, sonra isə Daşkənd mədrəsəsində təhsil almışdı. O, həkim olmaq istəyi ilə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olur. Lakin tezliklə özünü o sahədə tapa bilmədiyini hiss edir, elə həmin universitetin filologiya fakültəsində təhsilini davam etdirir. Beləliklə, ədəbiyyat – dil elminin ilk astanasına qədəm basır. X.S.Xocayevin İstanbulda təhsil aldığı illərdə Avropa və Asiyanın bir çox ölkələrində inqilab xarakterli ictimai-siyasi hadisələr tüğyan edirdi, bu “cəbhədə” yenilikçi fikirlərlə dolu gənclər yetişirdi, bəlkə də onun ədəbiyyata meyl etməsinə düşdüyü mühit, dostları səbəbkar olmuşdu (halbuki onun xəstəliklərdən diksindiyyə görə ixtisasını dəyişdirməsi qeyd olunur). İ.Qaspiralının “Tərcüman” məktəbindən keçən gənclik məhz Xalid Səid fitrətində doğulanlar idi: ana dilinə, ortaq türk mədəniyyətinə, milli – mənəvi daşıyıcılarımız olan ədəbi abidələrdən faydalanmaq, bunların kontekstində yeniliklərlə zəngin milli dəyərlər əldə etmək və s. 1917-ci ildə ali təhsilini başa vurub Vətənə qayıtmaq istəsə də ölkədə, xüsusən Rusiyanın təsiri ilə doğma Türküstanında baş alıb gedən qarışıqlıqlar onun Vətənə gedən yolun-

da əngəllər törədir, elə bu vaxt 1918-ci ildə Osmanlı ordusunun generalı Nuru Paşanın rəhbərlik etdiyi Qafqaz Türk İslam Ordusu Bakıya gəlir. Fərsətdən istifadə edərək Xalid Səid Xocayev bu dəstə ilə birgə Bakıya, Bakıdan doğma Daşkəndə getmək fikrində qərarlaşır. Lakin Azərbaycana gələndən sonra yollar bağlı olur və 1920-ci ilə qədər vətəninə gedə bilmir, belə olduqda gəldiyi dəstə ilə Gəncəyə yollanır, iki il orada müəllimlik edir. 1920-ci ildə yollar açılan kimi (Sovet hakimiyyəti qurulur və Sovet Türkünstanının qapalı yolları taybatay açılır) vətəninə gedir. İki il Daşkənd Ali Pedaqoji Məktəbin rəhbəri vəzifəsində çalışır. Lakin 1922-ci ildə yenidən Bakıya qayıdır. X.S.Xocayev taleyin qisməti ilə ömürlük bu şəhərdə qalmalı, yaşamalı olur. O, Talışinskiyərin qızı Sara xanımla evlənir və burada pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Bu icdivacdən doğulan Bəhicə adlı qızı isə X.S.Xocayev nəslinin davamçısı olur (Bəhicə xanım artıq bir neçə ildir ki, qızı Əfruz xanımla birgə Kanadada yaşayır). Xalid Səid Azərbaycana təkrar döndükdən sonra işini maarifçilik sahəsində davam etdirib – Bakıda, Qusarda, Balaxanıda müəllim işləyib. Eyni zamanda elmi araşdırmalarla məşğul olub. Bu o illər idi ki, S.Ağamalıoğlu, V.Xulufu, H.Zeynalı, B.Talıblı, M.K.Ələkbərli, H.Cavid, ... və başqa ziyalılar digər türk ölkələrində tanıdıqları ziyalıları Bakıya dəvət edirdi. Beləliklə, sovetləşmədən sonrakı bu dövətlərlə bir çox böyük türkoloqlar – Bəkir Çobanzadə (krımtatari), Xalid Səid Xocayev (özbək), İsmayıl Hikmət (Türkiyə türkü), Nikolay Aşmarin (çuvaş) və başqaları Bakıda yeni həvəslə, yeni inqilabi ruhla çalışmağa başladılar. Bakı sanki türk xalqlarının mədəniyyət, dil, əlifba, təhsil problemlərinin həll olunduğu türkoloji mərkəzə çevrilirdi. Beləliklə, 1926-cı ildə I Bakı Türkoloji qurultayının Bakıda keçirilməsinə yol başlamışdı. Xalid Səidin ən böyük fəaliyyət cəbhəsi I Bakı Türko-

loji Qurultayına hazırlıq – istər təşkilatı baxımdan, istərsə də qarşıya qoyulan məqsədlərə uyğun müxtəlif əsərlər, tədqiqat mövzulu kitablar yazmaq olub. Bu məhəbbəti ona ədəbi ölməzlik haqqını qazandırsa da, milli-mənəvi dəyərlərin təbliğatçısı kimi Stalin rejiminin qurbanına çevirdi. Bolşevik dövlətinin qurduğu “beyin tələsi”ni fərq edə bilməyən türkololoqlar, yəni türk xalqlarının elm və ədəbiyyat adamları, fədakar ziyalıları XX əsrin II onilliyində I Bakı Türkoloji qurultayının keçirilməsi təşəbbüs və təkliflərini böyük ruh yüksəkliyi ilə qarşılayırlar. Əslində bu tarixi məqamın iki cəbhəsi var idi: rus imperiyası və böyük türk aydınları - Turan yolçuları. İmperiya bolşevik şinelı ilə peyda olmuşdu və onlara öz niyyətlərindən uzaq olan adamların, əsasən də ziyalıların, elm-fikir adamlarının, milli düşüncəli insanların dəqiq siyahısı lazım idi. Belə bir pusqudan tam xəbərsiz türk aydınları elə ilk gündə məqsədlərini ortaya qoydular. Bir-birilərinin elmindən, ədəbiyyatından, yazı-pozusundan xəbər tutmaq üçün ortaq əlifba, ortaq dil məsələsinin həlli yollarını düşünərək həyata keçirmək konsepsiyasının hazırlığına başladılar. Türküstandan, Türkiyədən, Kazandan, Kırmıdan... müxtəlif türk xalqları bütünlüklə bu işi həyata keçirmək amacında oldular. İsmayıl bəy Qaspiralı və V.Radlovun şərəfinə keçirilən I Bakı Türkoloji Qurultayına dəvət olunanlar içərisində adlı-sanlı şərqşünaslar F.Köprülüzadə, A.E.Krımski, N.N.Poppenin, L.Ligetinin, N.Aşmarinin də olması, qurultayın tarixi dəyərini daha da artırır. Amma bunacan görüləcək işlər çox idi. Tədqiqatlardan məlum olur ki, işin əsas ağırlığına çiyinlərini verənlərdən biri də Bəkir Çobanzadə ilə yanaşı Xalid Səid Xocayev olmuşdur. Qurultayda əlifba məsələsi, imla-orfoqrafiya problemi, termin məsələsi, tədris-metodika məsələsi, qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, türk dillərinin ədəbi dil

problemləri, o cümlədən ortaq ədəbi dil məsələsi, ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri kimi məsələlər nəzərdə tutulmuşdu. Bu siyahını təqdim etməkdə məqsədim X.S.Xocayevin əsərlərinin adları ilə olan uyğunluğa da nəzər salmaqdır – 1.“Osmanlı, özbək, qazax dillərinin müqayisəli sərfi (qrammatikası)”; 2.“Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım”; 3.“Müxtəsər üslubiyyat” (Abdulla Tağızadə ilə həmmüəllif); 4.“Türk məktəbi üçün rus dili”; 5.“Müfəssəl sintaksis”; 6.“Üslubiyyat nəzəriyyəsi”; 7.“Türk dilinin tarixi qrammatikası”; 8.“Cığatay ədəbiyyatı haqqında mühazirələr”; 9.“Türk ədəbiyyatı nəzəriyyəsi”; 10. “Türküstan tarixinin qısa icmal”; 11.“İran dillərinin qrammatikası”; 12.“Mahmud Kaşqarlı “Divani-lüğət-ittürk”ün mətninin izahlı, elmi tərcüməsi”; 13. “Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi”.

I Bakı Türkoloji toplantısında qoyulan məsələlərlə alimin əsərlərini qarşılaşdırarkən məhz bu tarixi hadisə ilə bağlı yazıldıqları gümanımız doğrulur. (Yeri gəlmişkən, alimin AMEA-nın arxivində saxlanan şəxsi işində çap olunan və olunmayan 125 çap vərəqi həcmində əsərlərinin hər biri haqqında iki-üç cümlə ilə bilgi verilir). M.F.Axundzadədən başlayaraq əlifba, ana dili və onun tədrisi məsələsi İ.Qaspiralının, Ü.Hacıbəylinin, C.Məmmədquluzadənin, M.Şahtaxtinskiyin, F.Köçərlinin, Ə.Topçubaşlının, A.Şaiqin, V.Xulufunun ..., daha sonra H.Şahtaxtının, S.M.Qənizadənin, H.Cavidin maarifçilik, cədidçilik fəaliyyətlərində əsas problem olmuşdur. 1920-ci ildə yaradılan yeni əlifba komissiyasının (başçısı fransız türkoloq P.Juze) Türküstanı, İdil (Volqa) boyu ölkələrinə, Xivə və Krım hökumətlərinə müraciəti oldu.

Bu müraciətin əsasında yeni əlifbaya keçmək məsələsi dayanırdı. X.S.Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsərində bu yolda yaşanan problemlər qələ-

mə alınmışdı – Azərbaycanın “Yeni əlifba heyəti”nin Sovetlər Birliyindəki Krıma və Türkünstanə gedib məsul şəxslərlə, vəzifəliylərlə etdiyi görüşmələr, eyni zamanda müəllifin yol xətirələrindən bəhs edilir. Əziz Qubaydulinin “Səyahətnamə” adlandırdığı 145 səhifəlik bu əsər 1929-cu ildə Krımda – Ağməsciddə (Simferopolda) nəşr olunmuşdu. Elə bu fakt da əsas verir ki, X.S.Xocayev yeni əlifba məsələsinin həyata keçməsində xidmətləri böyükdür. I Bakı Türköloji qurultayında çıxış edən məşhur T.Menzelin (alman), V.Radeboldun (alman), Y.Messarəşin (macar), Ş.Omarovun (qazax), X.Oşayevin (çəçen), A.R. Zifelt-Simumyaqinin (eston), M.P.Pavloviçin (yəhudi), M.P.Petrovun (çuvaş), Ş.Rəhiminin (özbək), Ş.Sədrinin (özbək), Q.E.Sədinin (tatar), Ə.Canibəyevin (noqay), B.S.Suleyevin (qazax), Ş.Manatovun (başqırd), M.Nədimin (Krım tatarı), N.Q.Katanovun (xakas), D.Korkmazovun (kumık), X.K.Kosiyevin (kalmık), Z.K.Malsatovun (inquş), V.B.Tomaşevskinin (rus) kimi alimlər sırasında - X.S.Xocayevin də (özbək) adını görürük. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi qurultayda dinlənilən 38 məruzədən biri də onun payına düşmüşdü, əlavə çıxışlarından başqa.

Bolşevizm ideologiyasının yeni pöhrələndiyi zamanda X.S.Xocayev türkölogiyaya dəyərlı əsərlər bəxş edib. O, 1930-cu illərdə Orxon yazılarını müasir dilimizə uyğunlaşdırmış və şərhliylərlə də mükəmməlləşdirərək “Orxon kitabələrinin izahlı tədqiqi” əsərini ortaya qoymuşdur. X.S.Xocayevin sayagəlməz xidmətlərinin zirvəsində dayanan işi 80 çap vərəqi həcmində hazırladığı Kaşqarlı Mahmudun “Divani lüğət-it-türk” əsəridir. 1930-cu illərin başlanğıcında SSRİ Elmlər Akademiyası Azərbaycan filialı “Divani lüğət-it-türk” əsərini bütövlükdə ana dilimizə çevirmək üçün komissiya yaradır və ona rəhbərlik etmək X.S.Xocayevə tapşırılır. Son dərəcə ciddi bir iş qarşısında dayandığını və ərəb dilini

gözəl bilən X.S.Xocayev ilk olaraq “Divani lüğət-it-türk”ü dilimizə uyğunlaşdırma metodologiyasını hazırlayır və bunu elmi jurnalda çap etdirir. Beləliklə, Mahmud Kaşqarlının 1071-ci ildə başa çatdırdığı məşhur “Divani lüğət-it-türk” əsəri təxminən 850 ildən sonra ilk dəfə tərcümə edildi:

X.S.Xocayev həmin əsəri türkologiya elminin yeni dünya, yeni siyasət və metodlarla bağlı müasir zamanımıza ərməğan etdi. Və bu işi ilə sanki mesaj verir: minillik tarix belə təsdiq edir ki, böyük türk dünyasının bünövrəsi çox möhkəm, sütunları isə əyilməz, min qat dərinliyə bağlıdır. Əsərin X.S.Xocayevin tərcümə etməsi haqqında məlumat sovet Rusiyasındakı türkoloqlara məlum idi. 1937-ci ilin aprelinə Sankt-Peterburqda çalışan məşhur türkoloqlardan akademik İ.Kraçkovski (1883-1954) və prof.S.Malova (1880-1957) yazdığı məktubunda “Divani-lüğət-it-türk”ün çevirməsini bitirdiyini və rəy üçün onlara göndərəcəyini yazır. 1937-ci il iyunun 1-də əsəri tam şəkildə təhvil verir, özü isə iyunun 3-də həbs olunur. Ondan bu əsəri kumik və qaraçay-balkar dillərinə çevrilməsini xahiş edən Kumikova yazdığı cavab məktubunu isə göndərməyə macal tapmır və s. çox-çox görülməli işlər dolaşmış dünyələrdə çözülmür. Təsadüfi deyil ki, tərcümə olunmuş əsər S.E.Malov və A.N.Kononov tərəfindən redaktə ediləndə artıq Xəlil Səid həyatda yox idi.

Tərcümə edildiyindən 80 il ötsə də həmin tərcümə kitabı işıq üzünə çıxarılmamışdır. Bu sanballı işin taleyi də tərcüməçi müəllifinin taleyi kimi sanki ağır daşa bağlandı. Bir fakta diqqət edək: B.Çobanzadə 1908-1918, Cədidçilik hərəkatının fəalllarından olan Əbdürrauf Fitrətin 1909-1914 və X.S.Xocayev 1914-1917-ci illərdə Türkiyənin İstanbul şəhərində təhsil aldığı illərdir. Ə.Fitrətin sonrakı fəaliyyəti yalnız Özbəkistanla bağlı olsa da, B.Çobanzadə və X.S.Xocayev Özbəkistan və Azərbaycanda fəaliyyət göstərmişlər. Hər iki

görkəmli dilçi alimin elmi uğurları əsasən Azərbaycan – Bakı elmi mühiti ilə birbaşa bağlı olmuşdur. Elə bu izlə də XX əsrin 20-ci illərindəki fəvqəladə elmi fəaliyyətlərində, xüsusən I Bakı Türkoloji qurultayı üçün hazırlıq ərəfəsində dəfələrlə məsləkdaşları, türkologiyanın irkişafında ölçüyəgəlməz uğurlar əldə edən Ə.Fitrətə müraciət etmiş, onun köməkliyindən yararlanmışlar.

I Bakı Türkoloji qurultayı günləri üçün nəzərdə tutulan Ə.Nəvai, H.Bayqara əsərlərinin nəşr olunmasında, eləcə də Özbəkistana səfərlərində Ə.Fitrətin köməyindən yararlanmışlar. Məhz X.S.Xocayevin qurultayqabağı Türk ellərinə səfərinin nəticəsi idi ki, Özbəkistandan Rəhim Axundcan oğlu İnaqamov (jurnalist, Samarqənd), Metrik Yunus oğlu İlbek (dilçi, jurnalist, Daşkənd), Aşur Əli Zahiri (dilçi, jurnalist, Fərqanə), Şakircan Rəhimi (dilçi, Daşkənd), Rəhmanov Bikcan (dilçi, Xivə (Xarəzm), İsmail Sədri (dilçi, Buxara). Xalid Səid Xocayev (Bakıdan dəvətli olub), Qazi Alim Yunusov (Mərkəzi Özbəkistan elmi şurasının sədr müavini, Səmərqənd) kimi tanınmış nümayəndələr qurultaya gəlmişdilər. Məhz belə sıx əlaqələrin nəticəsi idi ki, II Türkoloji Qurultayın Kırmda, III qurultayın Səmərqənddə keçirilməsi haqqında qərar qəbul edilmişdi. Qurultayın I iclasından sonra bütün iştirakçılar tam tərkibdə Nəvainin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş təntənəli gecəni keçirmişdilər. Türküstanın latın əlifbasına keçməsinə X.S.Xocayevin böyük rolu bu bağlılığın nəticəsi ilə oldu. Amma qərar məşhur və fədakar türkoloqların istəyi olaraq tarix səhifələrində saralıb qaldı. Çünki rus imperiyasına II qurultay – toplantı gərək olmadı: I toplantıda hədəfə alınacaq adlar dəqiqləşmişdi. Özbək yazıçısı Abdulla Qədirinin, hətta bu gün də sevilə-sevilə oxunan, “Ötən günlər” romanını X.S.Xocayev Azərbaycan dilinə çevirərək geniş “Ön söz”lə birgə 1928-1929-

cu illərdə “Azərnəşr”də iki kitabda çap etdirir və kitabın girişində yazır: “... üslub təmkinli, ... qəhrəman ən təhlükəli dəqiqələrdə belə vüqarını itirməz, qanlı mücadilələrdən sonra belə soyuqqanlılığı saxlar, sirtini kimsəyə söyləməz. Qəhrəman özbək xalqının bütün səciyyələrini özündə toplayan bir özbəkdir. Əsər realist, bəzi yerdə də naturalistcəsinə yazılmışdır. Buna görə də “realist məsləki özbək ədəbiyyatına bu əsər ilə girir” demək olur”. Əsərdə özbək xalqının milli xüsusiyyətləri, adət-ənənəsi, keçmişi əks olunmuşdur.

Məhz bu nöqteyi-nəzərdən də X.S.Xocayevin diqqətini cəlb etmişdir. Yeri gəlmişkən, səmimi və realist məzmun daşıyan həmin “Ötən günlər” əsərinin müəllifi A.Qədirini də (1894-1938) Stalin rejimi həbs edir və cəmi bir neçə gün içində mühakiməsiz-filansız güllələyir. Elə həmin il İstanbul təhsilli cədidçi Ə. Fitrət (1886-1937), Ə.Çolpan (1897-1937), ... bu kimi istedadlı, yenilikçi ruhlu, türkçülük ənənələrini yaşatmaq uğrunda mücadilələr aparan qələm sahibləri “pantürkist” damğası ilə güllələnir. Xalid Səidin İstanbul Universitetində təhsil alan bu özbək məsləkdaşları Özbəkistanda Türkçülük ideyaları uğrunda gerçəkdən böyük mücadilələr aparan, ölməz əsərlər müəllifləri idilər, bu gün isə XX əsr özbək ədəbiyyatının klassikləridirlər. Bundan başqa, X.S.Xocayev sanki Türkiyədə aldığı təhsil illərinə mənəvi borcu olaraq məşhur “Çalıquşu”nu (R.N.Güntəkin) Azərbaycan oxucusuna çatdırmaqla gerçəkləşdirmişdi. 1930-cu ildə Azərnəşrdə çap olunan bu əsərə “Ötən günlər”də olduğu kimi Hənəfi Zeynəllı redaktorluq etmişdir. Hər iki əsər məzmun gözəlliyi ilə yanaşı, peşəkar, usta çevirməçi dəstixətti ilə diqqəti cəlb edir, əsərlər o qədər axıcı təsir bağışlayır ki, orijinaldan fərqləndirmək mümkün olmur. Bu təbii ki, türk təfəkkürünün dərinliklərinə, incə ruhuna bələdliliyindən, canikönüldən bağlılığından irəli gəlmişdir. Tanınmış

özbək alimi Hadi Zərifin vaxtilə Bakıda təhsil almasına səbəbkar olan Xalid Səid onlarla özbək gəncini Bakıda təhsil almaq üçün ali və orta ixtisas məktəblərinə dəvət edir. İlk dəfə İstanbula sonralar məşhur folklorşünas kimi tanınan Hadi Zərifin dayısı ilə gedən X.S.Xocayev bu yaxşılığın əvəzində gənc Hadi Zərifovun Bakıda təhsil almasına (1923-1926) kömək edir. Türküstan SSR Xalq Maarif Komissarlığının göndərişi ilə H.Zərifov Bakıda 1926-cı ildə Darülmüəllim seminariyasını bitirir. Eyni zamanda Daşkənddən bir qrup gəncin teatr təhsili alması üçün Bakıya gəlməsinə təşkilatçılıq edir. Bu haqda həmin qrupdan olanlardan biri – sonralar SSRİ xalq artisti adını almış Həlimə Nəsirova “Şərq üzərində Şəfəq” adlı maraqlı kitab yazaraq nəşr etdirmişdi. “Anadan çörəkli Daşkənddə olmuşam, sənətin əlifbasına isə Odlar yurdunun günəşli paytaxtı gözəl Bakıda başlamışam. Sənət dostlarım Seyfi Əlişov, Həkimə Xocayeva, Nəzirə Əliyeva, Zühur Qabilov, Mühitddin Karı Yaqubov, Rəhim Babacanov, İsrafil İsmayılov və başqaları ilə birlikdə Bakıdakı Teatr texnikumuna (1924-28) daxil olanda 12 yaşım var idi”.

Bu gənclərin Bakıda yataqxanada yerləşdirən, onların qayğıçəkəni X.S.Xocayev olmuşdu.

X.S.Xocayev poeziya vurğunu olub. Klassik Şərq poeziyasının gözəl bilicisi olub. Tələbələrinin yazdığı qeydlərdən məlum olur ki, onun Füzuli irsinə xüsusi məhəbbəti varmış. X.S.Xocayevin yaradıcı taleyinin vərəqlərini bir yazıda sonadək səhifələmək mümkün deyil. Bolşevik quruluşu üçün təhlükəli hesab edilən böyük Turan düşüncəli ziyalıların həbsi 1937-ci ilin yanvar ayından başlayaraq kütləvi hal almışdı. Biri-birindən xəbərsiz gecənin zülmətindəki həbslər baş alıb gedir və “siyahılarındakı” digər ziyalılar barədə onlardan döyə-döyə, öldürə-öldürə “etiraf” ifadələri alınır, 5-

10 dəqiqəlik məhkəmələrində şahid sözü kimi səsləndirilirdi. Onlara verilən min bir zillətin, döyülmələrin, ailələrini hədələmələrinin nəticəsində istədikləri “şər-böhtan” dolu sənədlərə imza atdırırdılar. 1937-ci ilin 3 iyun gecəsində Azərbaycanın dörd böyük ziyalısi birdən həbs olunur: Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq və Xalid Səid Xocayev. Həmin günlərdə çağırılan Azərbaycan K(b)P-nin XIII qurultayında M.C.Bağirov məruzəsinin son sözündə demişdi: “Bir baxın, Yazıçılar İttifaqında kimlər əyləşmişdi: hazırda ifşa edilmiş Hüseyn Cavid, Əhməd Cavad, Mikayıl Müşfiq kimiləri” (onda heç qərib Xalid Səid Xocayevin adını da tutmadı, amma qətl etmək sırasından yan etmədi). 12493 sayılı İstintaq işinin sahibi 72 sayılı məhbus 49 yaşlı Xalid Səid Xocayevi Vahid Türk-Tatar dövləti yaratmaq üçün alimlər və ictimai-siyasi xadimlərlə gizli təşkilat qurmaqda, uydurduqları bir çox maddələrlə suçlayaraq 1937-ci ilin oktyabrın 12-də məsləkdaşları ilə birlikdə güllələyiblər. Müşfiq kimi, Fitrət kimi, Cavad kimi, Qədiri kimi, Çobanzadə kimi, Çolpan kimi Xalid Səidin də qəbri yoxdur, harada, necə güllələndirildikləri haqqında dəqiq bilgi yoxdur.

Xalid Səid Xocayevin xidmətləri zamanında olduğu kimi bu gün də nəhəng ölçüdə görünür.

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Almaz Ülvi. Vəfa borcu.....	5
Bəhicə Məmmədova-Xocayeva. Xoşbəxtəm ki, Xalid Səid kimi qeyri-adi şəxsiyyətlər unudulmur. O, mənim atamdır.....	12
Əziz Qubaydullin. Bir neçə söz.....	15
Xalid Səid. Yazıçı tərəfindən bir neçə söz.....	16
Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım.	17
Birinci hissə. Bakı-Kırım-Moskva.....	18
İkinci hissə. Moskva-Türküstan.....	70
Üçüncü hissə. Türkoloji qurultay. Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan.....	116
Son söz. Türküstanda istifadə edilən müxtəlif əlifbalar və onlara tarixi bir nəzər.....	180
Xalid Səid Xocayev (Almaz Ülvi).....	191
Kitabın içindəkilər.....	202

Mətni 1929-cu il nəşrindən yeni əlifbada işləyən:
Nüşabə ADGÖZƏLZADƏ

Məsul katib: **Şəbnəm MİRZƏZADƏ**
Korrektor: **Şahnaz NƏSİBLİ**
Kompyuter dizaynı: **Atilla SÜLEYMANLI**

Xalid Səid. Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım
// Bakı-Kırım-Türkistan = Bakı-Türkmənistan-Özbəkistan / red.,
ön söz müəllifi və nəşrə hazırlayan: fil.e.d. Almaz Ülvi, məsul katib:
Şəbnəm Mirzəzadə. – Bakı, 2023, 204 səh.

**“Elm və təhsil” nəşriyyatının direktoru:
İNAL MƏMMƏDLİ**

**Çapa imzalanmış 05.01.2022
Şərti çap vərəqi 12,5. Sifariş № 202
Kəğız formatı 60x84 1/16. Tiraj 500**

**Kitab “Elm və təhsil” nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində nəşr olunmuşdur.
E-mail: elm.ve.tehsil@mail.ru
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev 8 /4**

